

82.101.2-31
Г 75 ГИЛ.

О Ш Е В
Е Р А Т У Р Н А
Б О П О М О Ч А

Б. ГРИЧЕНКО.

ПІД ТИХИМИ ВЕРБАМИ

881.165.2-821 приклад

ДЕШЕВА ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА

175

Б. ГРІНЧЕНКО

ПІД ТИХИМИ ВЕРБАМИ

З передмовою І. Лакизи

46040

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОРИСА ГРІНЧЕНКА
Ідентифікаційний код 02136554
БІБЛІОТЕКА

ВИДАВНИЦТВО „УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу ввійшли
в «Літописі Українського Друку» та «Картковому репертуарі» Української
Книжкової Палати.

Друк. „Український Робітник“
Укрголовліт № 1339
Замовлення № 4451
Тираж 7160
Харків
1928

ПЕРЕДМОВА

Борис—Грінченко письменник-народник. Війшов він в українське письменство на початку 80-х років, коли панувала на Україні найлютіша реакція. Народився Б. Грінченко року 1863 в небагатій панській сім'ї на Харківщині; закінчив реальну школу й тим обмежив свою освіту. Після закінчення школи почав учителювати на селі. Згодом Б. Грінченко перебирається до Київа й тут проводить широку и активну громадсько-культурну роботу, гуртуючи коло себе широкі кола української інтелігенції. Наслідки його роботи були чималі: він поет і повістяр, він, як учитель, перший почав складати українські підручники, видає великий „Словник української мови“, збирає народні пісні, казки та інший етнографічний матеріал, заходжується коло видання народніх книжок.

Діяльність Борис Грінченка переважно обмежувалася культурною роботою для народу й не виходила за межі тих національно-культурних

завдань, які собі могла ставити дрібно-буржуазна інтелігенція тих часів і які можна було застосувати за тодішніх тяжких умов царсько-жандарської влади.

Б. Грінченко хоча й був сам панського походження, хоча його дрібно-буржуазна ідеологія поставила його роботу в певні рамки, обмежила її суто культурницькими завданнями, але ж Б. Грінченко на власні очі бачив умови тодішнього життя: багатство одних і убожество других, експлуатацію, соціяльну нерівність, і вірив, що життя мусить змінитись на краще, але не умів знайти шляхів, якими треба дійти цього кращого. І, як поет, не міг не відбивати цього в своїх поезіях:

Ти бачиш, як золото руками
Загортає в розкошах один
І як другий з торбиною ходить,
Умирає з голоду він.
Ти побачиш, як брат гризе брата;
Ти побачиш, як п'ють люди кров;
Ти побачиш, як топчуть ногами,
Зневажаючи тяжко любов...

Б. Грінченко вірив, що життя зміниться на краще. Але шлях до цього він бачить лише в повсякденній упертій праці над культурою свого народу, над його освітою, зовсім не бачачи того, що життя вже тоді висунуло революційні гасла, революційний протест проти нерівності та соціальної несправедливості.

„Працюй, борись, аж поки буде сила,
І всіх людей до праці закликай!“

Ось Грінченкове гасло, навколо якого розгорнулася вся його досить продуктивна, різнохарактерна та корисна діяльність.

* * *

Оповідання Б. Грінченко „Під тихими вербами“ гарно передає сільське життя, селянський побут.

Було в одного чоловіка, Пилипа Сиваша, три сини. Найстарший, Денис, завзято брався за господарство, тільки про це господарство й думав, і став з Дениса глитай. Середущий, Роман, відбувши військову службу, залишився працювати в місті, яке розбещило, зледащило його; злигався він із злодіями, підпалив село та й загинув десь на Сибіру. Найменший, Зінько, був зовсім іншої вдачі. „Йому хочеться все знати, все розібрати: як воно і через віщо і на що робиться“. Хоча в селі й школи не було, та Зінько все ж вивчився читати й в книжках шукав ради на свої думки та запитання: „...от хоч би й про те, чого так люди живуть. Тут тобі такий убогий, що нічого їсти, а там такий багач, що гроші міркою міряє. Один кривавим потом умивається та робить та дбає, а другий—ледащо, лінується... або ще п'є... а то й красти піде... Невже не можна кращого порядку завести“... Отого „кращого по-

рядку“ і по книжках шукав Зінько й людей питав та все думав: як його так зробити, щоб усім людям на світі добре жилося. „А то от хоч би, сказати, про землю... Такого народу намножилося, і де-далі, то все більше й більше людей на світі стає... Людей більше, а землі не більше... Ну, тепер скрутню людям жити, а де-далі все скрутніше, все скрутніше буде... і тоді колись ізробиться, що не ставатиме людям того, що земля може зародити... Що ж тоді робити людям?..“ І от саме тоді, як старші брати тільки про себе дбають, Зінько думав сам про те, чи то божа воля, чи то люди сами такий лад проміж себе завели, що як кому так і гарно жити, а як кому—ніяк не можна. „І треба б, щоб краще зробити, та як“. Думає Зінько „по простому, по мужицькому, але його думки займають зглибока те, що не дає спокою всім чесним душам, усім благородним серцям, намученим загадкою людського життя, натомленим працею за-для того, щоб здійснити людське щастя“. І надумав він теж по простому. Зібрав коло себе таких, як і сам, товаришів, і гуртом почали вони на громаді за правду стояти, одно одного міцно держатись, проти багаторів-дуків виступати. Багато вони доброго на селі зробили, та ще більше й сами лиха прийняли за правду. А надто Зінько, бо всі

Довелось Зінькові чимало лиха зазнати: і в тюрмі насидівся, і з родом розійшовся, і наглу смерть прийняв. Але як „заприсягся не кидати цього діла—за правду стояти“, то так до самої смерти твердо додержався його. Але чи натрапив Зінько на правдиву стежку, ідучи якою можна дійти кращого? Звичайно, ні! Кращого можна дійти не культурницькою роботою, як думав Зінько, а роботою революційною—організацією бідноти проти багатіїв. Цього не в силі показати Б. Грінченко. Він міг показати те, що йому дозволяла його дрібно-буржуазна ідеологія і що було цілком можливе в умовах царсько-жандарської влади російської.

І. Лакиза

ЧАСТИНА ПЕРША

Наступає чорна хмара,
А другая сinya...

Нар. пісня.

I

Чорна хмара

Минув уже четвертий рік, відколи Денис Сивашенко відділився від батька й від Зінька, меншого брата... зараз після того, як середульшого брата Романа заслано на Сибір. Погана це була історія!.. Розледащівши Роман у салдатах, не хотів дома нічого робити, посварився з батьком та з Денисом, пристав, пішовши в город, до злодійського товариства, водив коні, піймався, суджено його й заслано на Сибір. Денисові це не пошкодило, бо раз що йому з батьківщини більше припало, а друге—всі знали, що він сам і впіймав Романа, і виказував на нього, то нікому й на думку не спадало вибивати ньому очі Романом... хоч воно таки й погано, як люди знають, що брат у Сибіру... ну та дарма! Хай краще в Сибіру буде таке ледащо, ніж дома через нього колотнеча. От тільки, що з батьком Денис посварився... Дак він же в тому не винен: за те, що він не покривав Романа, батько, мати й Зінько зненавиділи його та й годі!.. Та й це дарма, бо таки все, що йому припадало, все віддали. Та він би й не попустив,

бо там же й його праця. Він і радий був, що пішов од їх: йому вже давно треба було хазяїном бути. Поставив хату на новому ґрунті, далі від батька, аж з другого краю села, та й хазяїнує собі. І добре хазяїнує: за ці чотири роки зріс він угору високо: з Дениса Денисом Пилиповичем ізробився, з малого хазяїна—багатирем. Свої землі тридцять десятин та ще вдвох із тестем Манойлом посесію¹ держать... От що! Нехай лиш той дурень Зінько облизується, дивлячись на його заможність. Сам живе, як харпак, мабуть нічого й не придбав, одколи батько вмер, самою батьківщиною старою й держиться. Ха-ха! А Денис он цього року до хати приробив ще другу половину—з великою світлицею та з кімнатою. І в світлиці в нього так прибрано, що хоч і станового, то не сором прийняти: два тапчани, стільці чорним покращені, по стінах малюнки великі—віддав за їх Денис щетинникові не то по золоту, а й по півкарбованцю, бо там такі є, що й з золотом... самих генералів аж п'ятеро, і війна турецька, і страшний суд із змієм, і „вид города Тулы"... і всі за склом, у великих червоних та зелених рямцях... А вікна в хаті такі, що відчиняються, а не відсуваються, і на вікнах завіски теліпаються ситцеві,—зовсім, як у панів. І ліжка тут стоїть—високе й широке, на ньому аж три перини, і заслані зверху червоним „одіялом“ (п'ять карбованців ціна); а чотири здоровенних подушки за малим не до стелі знімаються, та всі в ситцевих пошивках із здоровенними лапатими квітками,—це вже Домаха Денисова набирала,—дуже гарні, ситець аж по золоту. Ніхто на цьому ліжкові не спить (бо всі ночують у противній хаті), а стоїть воно так, закрашає хату, чи то пак—„комнату“, щоб видко було, який хазяїн живе, не харпак... Та й

¹ Чужу землю.

дочок же в Дениса дві,—то це ж їм Домаха надбала: хай люди бачать, що єсть. Надбано, хвалити бога, і на дочок, і на синів: є в чому походити, є що звісти й спити. Не сором, ні, не сором покликати до себе людей, хоч би й таких заможних, як оце зараз сидять у світлиці за столом, п'ють, їдять та й про діло гомонять.

Не малі ж то й гості!

На покуті сидить старшина Григорій Павлович Копаниця, той, що колись писарем волосним був, а тепер старшиною. Ге-ге! Тепер уже йому не писарювати, тепер уже він багатир на всю губу: своєї землі скільки! Як їде в город, у земське собрание (бо він же там гласним), то так убереться в сіртука, що пан та й годі! Та йому ж і треба цього: поміж панами крутиться. Та хоч і на селі, то без жакетки й з хати не вийде.

Зараз біля нього сидить Сучок Михайло Григорович. О, то не маленький Сучок! Є в нього і крамниця, і земля, до своєї дочки Горпуші прийняв собі в прийоми зятя да так удвох тепер орудують, що ну!

А далі ще сидять Денисів тесть Манойло Гаврилович, Домашин батько, біля нього сват Остап Колодій, кум Терешко Тонконоженко та Яхрем Рябченко—все багатирі, гарно повдягані, в синіх чумарках, у таких, як і в Дениса, тільки Рябченко по городянському—в жакетці.

Тесть та кум Терешко—то старі приятелі Денисові, з ними він здавна в спілці, він їм, а вони йому пособляють. З Копаницею Денис заприятелював тоді, як пособив йому вилізти на старшину; тоді ж і з Сучком зазнався дужче. А от з Остапом Колодіємт а з Яхремом спілка не з-так іще давня.

Остап Колодій, чепурний високий чорнявий чоловік,—він родич Денисові, чи то пак сват, бо за його брата Зінька віддав свою дочку Гаїнку

(Гаїанія її охрещено, а це вже так по простому стали звати). Думав Зінька перенадати, на свій бік переняти, щоб він з ним у спілці був, дак хіба ж того дурня навчиш? Через те Остап не любить Зінька, а з Денисом родичається.

А Яхрем Рябченко... ну, це штучка! Вони були зовсім у сварці—Денис та Яхрем. Колись на Яхрема скрізь подейкувано, що він крадене передержує. Дак як узято в Сивашів сало, Денис і намігся, щоб потрушено Рябченка. Нічого не знайдено, а ворожнеча проміж них стала велика. Хто й зна, що б воно виникло з цього, та незабаром після тієї сторії з салом Яхрем пішов кудись на заробітки... з рік його не було, а тоді вернувся й грошей з собою приніс... та щось, кажуть, і не трохи... І зараз купив собі два наділи... Проминув іще рік, чи два,—аж гульк!—Яхрем узяв у глушківського пана триста десятин землі в посесію. Як це так сталося, ніхто не міг зрозуміти. Наймала ту землю в пана громада, наймали багаті люди,—не віддав пан: більшої ціни хотів... А ті собі затнулись: пождеш, пане, пождеш, та віддаси й за нашу ціну! А Рябченко підскаочив, щось там прикинув панові та й узяв на себе. І де він грошей добув, щоб панові третину наперед заплатити, дак ніхто й зрозуміти не міг,—усі дивом великим здивувались. Отже, добув і взяв!.. І не дурно: сам не став хазяїнувати, а почав землю давати за гроші людям, а саме тоді земля зробилась дорога,—по два карбованці бариша взяв на десятині! Та як пішов з того часу, то все йде та й іде вгору! Ого-го! Тепер уже ніхто й не згадує про те, що колись баби плескали, мов би то він крадене передержує! Де там! Тепер він Яхрем Семенович, багатир... скрізь у кунпанії буває... І з Денисом помирились. Чого їм сваритись? Що було, те минуло, а з сварки добра не буде, а в пригоді один одному вони можуть стати.

Дак отакі гості сиділи в світлиці в Дениса Пилиповича Сивашенка за столом, повним усякої страви. Господиня, немолода жінка, мовчки подавала на стіл страву, іноді тільки припрохуючи гостей призволятись; господар був гомінкий, веселий, частував і припрохував залюбки. Це ж такі дорогі гості! Не голота яка з Зінькової кунпанії, а поважні кремезні господарі—з ними хоч яке діло робити можна,—подужають! І грішми-достатками вони—сила і в громаді сила.

Домаха вже пішла в другу хату лагодити самувар, а Денис усе частував і казав:

— Істина правда, що каже Григорій Павлович, наш господин старшина: ніякого покорства тепер у мужика нема. (Денис таки навчився поміж „образованими“ людьми і собі по „образованому“ закидати). Всяка голота пнеться рівнятися з путящим, порядошним хазяїном. Що більший харпак, то більше в громаді галасує проти заможного чоловіка. Того і в голову собі не кладе, що коли б нас не було, то як би й вони прожили? У кого землю взяти на хліб?—У нас! До кого скотину пасти віддавати?—До нас! У кого грошей позичити?—У нас таки ж! Що ж би вони робили без нас?

— Іменно! Істина правда!—відказували гості.— Подохла б клята харпачня без нашої помочи.

А кум Терешко (він же при панах був, то знає, як сказати) доточив:

— Настоящая благодіянія оказується, настоящая!

А Денис казав далі:—Ото ж бачите!.. А ще й дибки проти нас стають! Тільки порядошний чоловік схоче що зробити—чи в громаді, чи так,—зараз крику, галасу, репету такого нароблять, що настояща бунтація, та й годі! От, сказати, як Остап Дорохвейович, — він кивнув на Колодія, — хотів, щоб йому громада віддала волость нову робити,—лишенько! який крик ізробився! Кажуть: багатіти нашим коштом буде!.. А все брехня!..

— Авжеж брехня!—сказав старшина, а Остап тільки рукою махнув.

— Оттак і я,—говорив Денис,—хотів би зробити одно діло мале-невеличке, та й боюся з ним потикатися в громаду, щоб і лиха не здобутися. Хіба що вже ви, господа хазяїни, пособите мені.

— Кажіть, кажіть, яке там діло!—загомоніли гості.—Що доброго надумали?

— Отже ви знаєте,—розказував Денис,—що як пішли пересельці на Амур, дак позоставалися від їх наділи. Громада ж тоді не дозволила пересельцям тієї землі продавати, а взяла на себе.

— Хотіла на всіх рівно поділити!—гукнув кум Терешко, вже трохи п'янений.—Ге! А ми не дали, да тобі в арендноє содержаніє оддали—на три года,—от тобі і вся біда!

— Имено, имено! І досі дякую вам,—спасибі за це! Хоч воно з тієї земельки невеликого й добра, ну, а все ж земелька.

— Та ще й добра!—додав старшина.—Не соромляйся, Денисе Пилиповичу! Перед нами нема чого критися: ми знаємо все діло. Свої люди.

— Так, так!.. що й казать!.. Вам би—та ще й не знати!.. Дак ото ж я два годи вже держу цю земельку, а оце й третій наступає, а там і край...

— А там ізнову буде крик та гвалт у громаді, щоб тобі не давати,—сказав Манойло.

— Ото ж то й то! Як наймати, так і крик, так і крик! Все репетують, і ніяк того репету не збудешся,—говорив Денис.

— А що ж ви зробите? Нема способу!—промовив Остап.

— Та воно можна б і способу добрати,—натякнув Денис.

— Ану, якого?—запитав старшина.

— Та такого: взяти та й продати землю ту кому з путящих людей.

— Так...—сказав старшина, і всі на мить замовкли. Всі зрозуміли, що Денис хоче сам ту землю купити, і думали, чи можна на це пристати.

Воно таки підходило, щоб Денисові вона впала. Раз—що він уже держить її в посесії; друге—що всі ті наділи суміжно з його наділом,—так трапилось; третє—що він же свій чоловік, і як пособити йому тепер, то й він колись у пригоді стане. Може декому хотілось би замісто Дениса собі ту земельку придбати, та, бач, тоді доведеться посваритися з Денисом, та й з тестем його Манойлом, та й з кумом його Терешком... А вже як серед гурту зведеться в їх сварка, тоді голота переважувати почне. Вони поти дужі, поки вкупі.

Оттакі й підхожі думки плутались у кожного в голові, як старшина знов озвався:

— Так, Денисе Пилиповичу!.. А що ж, діло добре! Цим уже навіки заткнемо їм рота. Може б ти за купця був, га?

— Та я... як ви, господа хазяїни, скажете,—говорив Денис:—а я, звісно, узяв би... хоч мені й сутужно тепер на гроші, ну, та вже розстарався б...

— Розстарався!.. розстараєшся!..—загомоніли гості.—А ми тобі пособимо в громаді: не попустимо, заткнемо горлянки ротатим.

— Спасибі вам, господа хазяїни, спасибі!—кланявся Денис.—Я на вас—як на Бога!.. Уже тепер ви мені, а колись і я вам, дасть бог, чимсь пособлю.

— Истина правда,—сказав кум Терешко і додав панської приказки:—Рука нагу моїть.

— Правильно!—промовив старшина.—Постановить: продать переселенчеські наділи Денису Пилиповичу Сивашову.

— Продать! продать!..—загули гості.

— А голоту, котора буде верещати,—скрутить!

— Скрутить! скрутить!

— Щоб не сміли морди куди не треба пхати,—по мордяці їх!

— По мордяці! по мордяці!

І все товариство зареїсталося. Голосніше за всіх реготався сам старшина Григорій Павлович, і його товсте сите обличчя з поганенькою руденькою борідкою аж двигтіло все, закинувшись назад. На весь рот реготав і кум Терешко, сміялися Манойло з Остапом, радісно дрібненько сміявся в широку русяву бороду Денис, а череватий одутлий Сучок додавав свого поважного—го-го-го-го,—мов порожня бочка гула. П'яні червоні обличчя, блискучі від поту й смальцю, що на їх повиступав, якось чудно розтягалися, очі заплющувалися, а замість їх широко зяли ямки червоних пащротів з жовтими великими зубами, вискаленими з-під щетинястих усів.

Самий Яхрем Рябченко не реготав, тільки ледве всміхався. Увесь час він сидів мовчки, поглажуючи свої чепурно закручені темні вуси або чистенько виголине підборіддя та блискаючи своїми пронозуватими очима. Тепер, як регіт трохи вщух, він озвався:

— По мордяці... Дай йому сьогодні по мордяці, а завтра воно знову лізе. От так, як свиня: ти її бий, а вона кувіка та таки лізе крізь тин на вгород.

— А ти таки бий по мордяці, поки почує та назад поверне!—сказав Манойло.

— А одвихнувсь,—вона знову там.

— Ну, дак що ж його робити?

— А що свиням роблять, щоб на вгород не лазили?—спитав Рябченко.

— Та що ж?—Колодку прив'язують...

— Ну?

— Що—ну?

— А те, що прив'язімо й ми їм колодку!—сказав Рябченко.

— Оттакої!—здивувався Остап.—А як же то?

— А хотіли б?—лукаво спитав Рябченко.

— Ще б пак!.. Чого б то чоловік не схотів!..— загомоніли всі.—Як би то!.. Та як?

— Та воно невелика й штука,—спокійно й не поспішаючися почав Рябченко.—Ви, Денисе Пилиповичу, та ви, Манойле Гавриловичу, держите в посесії комарівську землю?

— Держимо.

— А у вас, Григоріє Павловичу, біля комарівської своя земелька?

— Єсть.

— А в мене посесія біля вашої—глушківського пана.

— Правильно.

— А з другого боку комарівської землі ті пересельські наділи, що Денис Пилипович купує?

— Авжеж!

— А за ними земля Вавилова, Івана Івановича?

— Так, так!

— А між нею та глушківською землею пана Горянського земля?

— І то правда.

— Ну, а де ж громадська земля тепер? га?—питав Рябченко.

— Громадська?.. А громадська... де ж? У середині...

— Ну?—спитав Рябченко.

— Дак що ж?—не розуміли слухачі.

— Ова! а ще й розумні люди!—засміявся Рябченко.—А те, що всі ці землі круг громадської з усіх боків. Вона серед їх, як острів серед води. Візьмемо в посесію Горянського землю та покличемо до себе в кунпанію Вавилова,—тоді вже диблянам без нас не буде ніякого ходу.

Всі притихли, вражені надзвичайною, дивною думкою. Притихли, силкуючися збагнути, чи гаразд вони розібрали справу, чи не помилилися. І тоді враз загомоніли моторно, весело, радісно.

Дак це ж дуже добре! От вигадка, дак вигадка!

Що-правда, Горянського земля велика,—дві тисячі з половиною десятин,—але гуртом узяти можна. Тоді громада буде в такому кільці, що з нього не буде ходу. Куди не ступни,—навкруги все їх земля буде. Тоді які вони схочуть, такі й ціни на землю будуть—і за випас товару, і за роботу, і за все! Бо де ж тоді мужик візьме землі, як не в їх? Йому іншого ходу не буде. Тоді вже не посміє ніхто галасувати в громаді. Робитиме громада, що вони звелять. Вони будуть тут пани. Ого-го! Попанували пани-поміщики, тепер ще треба й господам-хазяїнам попанувати!

— Ловка штука буде!—казав весело Копаниця.— Та це можна самими відбутками так зробити, що просто як панщина буде, та й годі! Ну й голова в тебе, Яхреме Семеновичу! Дай я тебе поцілую!

Копаниця захопив лівою рукою Рябченка за шию, нахилив до себе і почав цілувати товстими масними губами.

— Голова! голова!—загомоніли навкруг усі та й полізли цілуватися спершу з Рябченком, а тоді й сами проміж себе. Плечі штовхалися, червоні обличчя стулялися, ялозились одне об одне замащеними вусами й бородами, дихали одне на одне п'яним горілчаним духом, що ним уже повна була вся світлиця.

— Дорога голова!—кричав кум Терешко.—Ціни нема.

Потроху посідали знову та й почали міркувати, як воно буде. Їх тут семеро. Вавило буде восьмий. Та чи пристане ж він? Це чоловік чужий, захожий здалека москаль. Був колись за об'їждчика в одного пана, тоді за прикажчика, тоді за вправителя, а там уже свою земельку купив. Йому до диблян байдуже. А втім, як роздуматься, то й не байдуже, бо і в нього ж дибляни землю беруть... Поміркували туди й сюди—мабуть, пристане.

Вісім чоловіка—це буде товариство. Вони скинуться грішми і за ті гроші наймуть Горянського землю. Хто скільки грошей дасть, стільки тому й землі буде. Можна хазяїнувати й гуртом, хоч краще кожному зокрема. А радиться про все гуртом, і гуртом так, як у громаді, справи рішати... та й не про саму цю землю, а й про інші: і за яку ціну віддавати десятину, і яка ціна на наймитів та на косарів, і які відбутки. І як і що робити в громаді, то й про це спершу в своєму гурті радиться...

Це все розказував їм Рябченко і додавав:

— Тоді нас ніхто не подужав... Одно тільки... Хоч ми й гарно міркуємо, та єсть одна карлючка.

— А яка ж то? Кажі!

— Є один чоловік такий, що може нам великої шкоди наробити.

— Ой! А хто ж то? Ану, кажи!—почали питатися.

— Та хто ж? Дениса Пилиповича брат, Зінько.

— Хі!—що б то він і зробив?

— Почне каламутити в громаді, почне коверзувати,—може лиха наробити.

— Та він уже тепер притих,—озвався Сучок—відколи оженився. Чи так я кажу, Остапе Дорохвейовичу?

Остап покрутив своєю чепурною головою.

— Ой, ні! Як я за нього дочку давав, то думав: буде сім'янин, то вже до свого діла й прихиллю його. Дак де там!

— Цурається?—спитав Копаниця.

— Ні, він нас із старою й не цурається: і в гостях із дочкою буває, і в себе приймає, а так щоб у яке діло зо мною пристав, дак ніяк! Я,—каже,—того не хочу, бо через великі гроші сльози ллються. І вам,—каже,—тату, радю тих багатирів покинути та по-божому жити.

— Ич, ідолова душа!—обурився Терешко.—Муляють йому ті багатирі.

— Ну,—сказав Рябченко,—а я таки думаю, що нам його не минути. Бо він крутитиме в громаді. Пам'ятаєте, як було з Стецьковою справою? Через нього ж, через Зінька ж усе сталося.

— Дак що ж із ним робити?—спитав Денис.

— Прийняти до нас у спілку,—відказав Рябченко.

— Оттакої!

— Іншого нічого не вигадасш.

— Та в нього й грошей нема.

— Можна йому гуртом позичити, аби рота затулити.

— А як не схоче?—питав Манойло.—Он же чувш, який голінний?

— Треба так зробити, щоб схотів,—обстоював своє Рябченко.

— Ну, та як же ти зробиш?—не розумів Копаниця.

— А треба, щоб йому був тут великий бариш,—відказав Рябченко.

— Уже ж більшого, як усім, не буде!

— Коли цей йому здається малий, то треба й більшого дати.

— Чого ж то так?—спитав неприхильно Денис.— І гроші йому позич, та ще й бариша з свого заробітку прикинь! Це вже буде зовсім не по правді!

— Що ж ти маєш робити,—казав спокійно Рябченко,—коли таке діло? Та воно не так і страшно, як здається. Коли треба буде, то ми йому попустимо тепер більший бариш, щоб він не зіпав у громаді за пересельські наділи то-що... Цим його від товариства відлучимо. Бо він через те тільки й силу має, що з ним товариство таких, як і сам, гольтіпак. А як він їх раз зрадить, то вже вони його зроду не приймуть, поневолі тоді буде з нами, хоч і без великих баришів.

— То тоді йому хвоста вкрутимо?

— Авжеж!.. А як він од їх одкинеться, то сами вони довго не вдержаться.

— Бо він же в їх голова, старшина!..—зарего-
тався Копаниця.—Що правда, то правда,—нам
треба його збити з плигу. Бо воно—блоха, ну,
а й блоха як почне кусати, то спати не дасть.
Нехай Остап Дорехвейович коло нього заходить-
ся,—йому це найзручніше.

— Та що ж, і заходюсь,—згодився Остап.—Тільки
ви мені скажіть, що йому говорити.

Почали міркувати, якими баришами можна
краще спокусити Зінька. Наказали Остапові тор-
гуватися, спершу давати менше. А Денис казав,
що занадто багато йому дають.

— Дарма, аби впіймати!

— А там скрутимо йому в'язи!

— Щоб не бришкав!

— А коли й з колодкою полізе—по мордяці!..

— По мордяці! по мордяці!..

І знову всі зареготалися,—так їм до вподоби
був той жарт. Сміялися в смак,—аж здорові жовті
зуби поблискували серед щетинястих, умазаних,
у смалець, вусів та бороди.

II

Зінько

Зінько Сивашенко йшов полем. Йшов не поспі-
шаючись, бо була неділя, а поробившись добре
весь тиждень, любив у неділю відпочити. І відпо-
чивав справді, йдучи нога за ногою, упиваючись
ясно-сонячним весняним днем, не душним, бо
живущий вітрець розвіював духоту. Був кінець
весни, саме той, як і хліб і трава зростуть уже
досить угору і блищать під сонячним промінням
свіжим зеленим кольором свого молодого сокови-
того тіла.

Зінько зупинився, задивившись. Перед ним широко розляглись поля зелені з буйними хлібами. Вітер гуляв по їх, бив по їх своїми м'якими невидимими крилами, дихав на їх своїм запашним дужим диханням. Він грався з ними, він обнімався з ними, а вони веселі, радісні, повні молодого життя, звивались під його обіймами, перекочувались моторними ясно й темно-зеленими хвилями.

Хвилювало, хвилювало зелене море. Утікали хвилі од вітру. Котилися, котилися, не перестаючи, все біжучи туди, в далеку далечівь, аж де небо схиляється до землі. Вони прибігали до нього і плескали в нього і цілували його. А воно сміялось до їх широким, безмежним блакитним усміхом, і той усміх спадав на їх золотим дощем сонячним, несучи їм життя й силу.

А вітер, веселий і дужий, шугав між блакитним небом і зеленим морем і перекидався і купався в просторах і сповняв Зінькові груди так широко вільно, і все тіло, міцне, як сталь, трепетало тією силою, здригалося від одного могучого поривання кудись кинутися, щось зробити—щось велике, дуже і гарне-гарне!.. І Зінько й сам не помітив, як те поривання до руху, до діла вихопилося в нього з грудей голосним криком:—Гей-гей!—далеко розкотилося полем, і Зінькові здалося, що голос його долинув аж туди, до краю зеленого моря, і плеснув об берег блакитного неба, і небо всміхнулось до нього, до Зінька, так саме, як до того зеленого моря, як до тих ярів і байраків, що мріли здалека, як до тих пташок, що дзвеніли в повітрі, як до тих метеликів, що тріпотали кольористими крильцями над зеленими хвилями.

Ой, та й гарно ж жити на світі, та й легко ж, весело!.. Та як же й хочеться жити! Жити й працювати, робити щось гарне—таке, як оці поля красні! І він їх робить, тут є й його праця,—от

він здалека бачить, як хвилює і його поле, полите його потом... Хвилює не згірше за інші, ні, ще й краще...

Ой гарно ж, радісно, легко! І небо сміється, і поле сміється, і сміється щастя. Чому кажуть, що нема на світі щастя? На світі багато-багато щастя! Треба тільки його здобути. Все треба здобувати, ніщо само до рук не йде,—так і щастя.

Все треба здобувати. Голова його спинилася над цією думкою. Чи це тільки зараз він до цього дорозумувався, чи й попереду знав? Авжеж знав, тільки що, може, не думав про це так... розбірно...

Все треба здобувати, ніщо само до рук не йде. Здобудеш,—щасливий будеш, не здобудеш,—знидівш або загинеш.

Зінько почав думати, чи сам він завжди робив так, почав згадувати минуле життя, перебирати одна по одній події. Почав з найближчих, що трапились сьогодні, вчора, і йшов далі, далі пірнаючи в те море минулого життя, то ясних, то затуманених згадок. І потроху забув, з чого почав думати, самі згадки опанували його цілком, і минуле стало перед ним, як намальоване, як живе.

Почув у своїй душі біль, згадавши про те, про що ніколи не міг спокійно згадувати, хоч по тому минуло вже кілька років.

Його брат Роман, покинувши чесну працю, руйнував, укупі з товарищами-коноводами, своє село, забираючи в людей коні, і, врешті, підпалив у Зінькового сусіди Струка клуню, щоб нарід збігся на пожежу, а його товаришам-коноводам вільно було тимчасом брати коні. Його піймано, мордовано, палено страшно, вимагаючи, щоб він виказав товаришів. Він ве виказав нікого, витерпів, був довго хворий од мордування, а тоді, засуджений, пішов на Сибір. Суджено й тих, хто його пік, покарано тюрмою... Це все минулося вже, а й досі стоїть перед Зіньком, як живе: і цей

попечений, замордований брат, і другий брат, Денис, що дивився на те мордування залюбки, ще й допоміг, щоб воно сталося... Ох, цей Денис!..

Якби він не гнався так за тією копійкою, не сварився б із Романом, лагідненько нахилив би його знову до роботи, дак може б і не було нічого. А то жадоба тая несита: все б зажер собі,—от і давай випихати Романа, щоб більше батьківщини припало... Зненавидів його так, що примів би,—в ложці води втопив би!.. І таки й утопив.

Скільки горя було тоді в сім'ї! Батько занедужав тяжко і вже ніколи не видужав зовсім,—за рік умер з великого болю, з невітського сорому... Мати й досі плаче...

Не міг батько після того Дениса бачити. Вигнав його від себе, не дав, а кинув, як собаці його частку—все, що той схотів, і з того часу не хотів і чути за нього і не згадував ніколи. З тим і вмер. Зостався Зінько хазяїнувати вдвох із матір'ю. Хазяїнував так зо два роки, а мати все нарікала, що стара вже, не може сама господарювати... а хоч Зінько наймав наймичку, то наймичка не господиня, і треба Зінькові женитися.

А він не хотів. Бо не знаходив собі пари. Відколи парубкував, тільки одна дівчина й припала йому була трохи до вподоби—то була вбога сирота, наймичка Левантина—тиха, боязка і ніжногарна. Та її звів Роман, покинув з дитиною... Зінько таки хотів її взяти, та вона, поховавши дитину, втекла від нього... згодом умерла тяжкою смертю—так, що Зінько тоді й не знав... Він не знав навіть, де її могилка. Але згадка про неї жила в його серці і не давала змоги думати про одруження.

Та минув час, затиш біль... Одружився Зінько, і тепер є старій матері відпочинок. І Зінькові добре. Було б зовсім добре, якби не одно: якби не ті думки!..

Думки посідали Зінька, не давали йому спокою, гнітили йому серце, розсаджували голову. І не міг він їм дати ладу, хоч усі вони крутилися коло одного. От так, як у тій пісні співається:

Нема в світі правди, правди не зіскати:

Що тепер неправда стала правдувати.

От саме так: стала неправда правдувати, бо кривду вважають за правду. Зінько приглядався до сільського життя і бачив, що там саме так і є.

По сім'ях не було ладу. Діти змагалися з батьками і пусто йшли. Кожне поривалося вихопитися з свити та вскочити в панське пальто. Думали не про те, щоб бути хазяїнами, а як би, щоб не бути простими. Кидалися на заробітки в город, а верталися часто неробами розпоганеними. Брати проміж себе гризлися, а найбільше за тую батьківщину, як собаки за маслак. Були й тихі сім'ї, що жили в згоді, та таких було менше.

Не добре діялось і в громаді. Там верховодили Копаниця, Денис, Рябченко та інші такі жмикрути, дбали не про добро людське, а тільки за свої барищі: що їм на руку,—за те репетували, билися, з рук ірвали, не думаючи зовсім, що в іншого через те сльози ллються. Та все ж таких багатирів було мало, а якби вони сами були, то, певне, нічого не могли б зробити з громадою, бо громада—великий чоловік. Та на лихо сама громада їм пособляла. Одні стояли за їх, через те, що були їм винні, напозичавшись багато, то не мали сили й змоги проти їх іти; другі змагалися й собі вибитися вгору на більше багатство, то держалися багатирської купи, сподіваючися, що та їм швидче пособить перевагу взяти над іншими громадянами, третіх багатирі купували за горілку, і таких було трохи чи не менше. Зоставалася невеличка купка самостійних людей, але одні з них не знали, як обстати з своїм правом, а другі

КРИВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ БОРИСА ГРИЧЕНКА
вул. Шевченка, 48 | тел. 02136554

були вже занадто малосилі, щоб могли гору брати. Через те в громаді багато гукали, репетували, сперечались, але подужували завсігди багатирі з своїми прибічниками й полигачами. І де-далі вбивалися все в більшу та в більшу силу. Народу намножилося стільки, що вже йому не ставало тієї землі, яка в нього була, а багатирі силкувалися підгортати під себе й ту, скуповуючи її в убожчих хазяїнів або забираючи за позичені й не вернені гроші. Де-далі кожен з їх ставав усе потужніший та потужніший, і Зінькові здавалося, що може прийти такий час, коли вони посядуть усю землю громадську, і громаді доведеться на їх робити.

Такий лад здавався Зінькові поганим. Хіба ж не могло бути краще? Але як?

Цього Зінько не знав. Але він певний був, що це можна знати, і що десь хтось його знає. Де й хто? Може його знають пани, великі генерали? Може вчені люди? Може де по книжках написано? Адже по книжках списано всяку науку: і як у бога треба вірити, і як по закону треба робити, і як та з чого що сталося на світі—все! Чому ж би не було там про те, як завести ліпший лад на селі?

До панів, великих генералів не можна Зінькові доступитися, хоч мабуть вони й знають про все, чого йому треба. Про вчених людей—не про панів, а таки про справді вчених людей—Зінько тільки чув, що вони є, але зроду ні одного не бачив, не зна й які вони і де їх шукати. Лишаються хіба книжки.

Багато про все це Зінько думав. Ще змалечку він не такий удався, як усі: був тихий, замислений хлопець. Слухняний, робив завсігди, що наказувано, тільки великий забудько був. Оце пасе телята й доглядає добре, щоб як у шкоду не вскочили... А навкруги трава зелена, небо широке,

пташки летючі... Як вони літають? Через що вони літають? А якби чоловік собі крила приробив, то літав би? Мабуть ні, бо якби можна було, то давно б уже всі люди поробили собі крила та й літали б,—це ж краще, ніж ходити або їздити. А чого ж пташкам можна? Вже ж люди розумніші за пташок, то, певне, колись вигадують так, що й літатимуть. Ото б добре було! Аж до неба можна було б долинути та й подивитись, що там є... на бога й на янголів глянути. Еге-ге! тепер він знає, чого люди не можуть літати, бо якби могли, то й кожен грішний чоловік замісто пекла залігав би в рай та й надокучав би богів. Тим-то бог так і зробив. Хоч воно й не по правді, бо й між пташками не всі ж праведні, а є й грішні. Он шуліка—кожну пташку роздирає. А може ж йому то від бога звелено, щоб пташки їсти? Так як людям можна їсти вівці, воли, кури... Як чудно на світі—одне одного їсть: вівця їсть траву, а чоловік та вовк вівцю; пташка їсть комашок, а шуліка та чоловік їсть пташок; риба їсть черваків, а чоловік рибу... Штука! Чоловік усе їсть, тільки його ніхто не їсть! Хіба ніхто? А вовк та ведмідь як піймає, то й ззість, коли чоловік його не вб'є. Он як: одне одного їсть, одне одного їсть... А це погано, бо воно болить, як різати або вбивати. Чому б не було так на світі, щоб ніхто нікого не їв, а їли або хліб, або садовину, або городину, або траву... Ха-ха-ха! Це б тоді люди паслись, як телята!.

— Ой-ой-ой! А де ж це телята?

Гляне, аж вони давно в шкоді. Віжить Зінько завертати... Побачить сторож або хазяїн, таких духопелів йому надає... Бувало так, що й займано, то Зіньковому батькові доводилося платити за спаш. Батько гримав, а Денис і бив за це...

Зріс трохи Зінько, парубком уже був, заманулося йому вивчитися читати. Школи в їх тоді

ще не було, так Зінько з свого заробітку дякові платив, аж поки той навчив його так-сяк читати. Писати він і сам трохи привчився: купив собі пропис у городі та й навчився самописки... По-малу пише, але все ж пише. Читає краще. Він уже багато книжок попрочитував. А з книжок найбільше йому до смаку припало дві. Одного разу він був у городі на базарі і купив там дві старенькі, в поганеньких палітурках, книжки. Одна була менша і звалася „Роберт Оуен“. Важко було її розуміти,—Зінько й тепер ще не все в її розібрав. Але оце він розібрав добре: в така земля Англія, а в тій Англії на фабриках та на заводах робочому народові дуже погано було жити; дак винявся такий чоловік, Роберт Оуен,—він усе клопотався, щоб тим людям краще жити було і всякого способу до того добирав, самого себе не жалючі. І Зінькові цей Роберт Оуен здавався таким гарним чоловіком,—трохи чи не святим: де ж таки—міг би собі сласно їсти й пити, хороше ходити, ні про що не дбавши, а він за вбогих людей так клопочеться! В книжці був Оуенів портрет. Зінько вийняв його звідти, оддав завести в рямці під скло і почепив на стіні. Дививсь на нього й думав:

— От бач же, винявся там такий чоловік, що за вбогих людей обстав. Чому ж у нас нема такого, щоб обставав за наших хліборобів та й позаводив серед їх кращі порядки?

Друга книга була Зінькові така зрозуміла, така зрозуміла, як ще ні одна в світі: кожне тобі словечко в їй Зінько тямив, розумів і почував, бо воно йому ялось до душі, до серця промовляло. Звалася та книга „Кобзар Тараса Шевченка“, і як Зінько читав її, то так, мов батька рідного чув, або до пісні, що кохана дівчина співає, прислухався. Так гарно! І написано про такі прості речі і про простих людей, а гарно! Через те ж і

гарно воно Зінькові було, бо йому сподобалося, що про простих людей однаково, як і про панів великих, говориться. І Зінько так собі думав:

— Велика душа в того чоловіка була, що цю книгу списав, бо він розібрав, що й ми люди, та й каже про нас, як про людей.

І він вийняв з книги портрет Тарасів Шевченків та й його почепив поруч з Оуеном у рямцях за склом. Дивлячись на нього, згадував раз-у-раз усякі його щирі слова (знав з голови багато), а як згадав такі, як от:

Обніміте, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!

то йому аж сльози бrenіли на очах. Дух перемало йому й тоді, як читав:

Учітєся, брати мої,
Учітєся, читайте —
І чужого научайтєся
Й свого не цурайтєся.

Вчитися! О, цього бажала вся душа його, до цього поривалася вся істота його! Вчитися, щоб знати, як і що є на світі і через що воно так. Учитися, щоб знати, як запобігти лихові, як зробити, щоб не кривда, а правда правдувала! Він певний був, що наукою цього зможе дійти, бо не дурно ж той, хто написав „Кобзаря“, люблячи так дуже правду та вбогих людей, велів усім учитися. Він знав, нащо це казав, і Зінько хоче його слухатися, за його приводом іти і вчитися.

Але як? Де? Від кого?

До школи вже пізно було йти такому, як він. Через те пішов до вчителя, просячи, щоб той учив його самого, а він за те йому платитиме.

— Чого ж тебе вчити?—запитав учитель.

— Усієї науки, яка є на світі!—відказав Зінько.

Учитель засвистів, а тоді зареготався.

— Дурний ти!

— Та я знаю, що я дурний,—тим і прийшов, щоб ви мені розуму доточили.

— Хіба ж можна всіх наук навчити?

Та й почав лічити, які є науки: і така, і сяка, і он яка... Аж моторошно Зінькові стало...

Одначе, все ж згодився вчити Зінька дечого, і справді за рік навчив його трохи арифметики та підучив дужче розуміти книжки... Та незабаром Зінько побачив, що цей учитель і сам не дуже більше знав... та й до книги мало коли зазирає, а все то в карти гуляє, то в беседі горілочку цмулить, то з собакою качок диких стріляти бігав... А ще більше не сподобався він Зінькові тим, що на кожного селянина, хоч би якого старого й поважного, каже „ти“ та величається перед мужиками, що він пан... Покинув Зінько до нього ходити. Новажився вчитися сам.

Купив собі арифметику, щоб і далі вчити її, купив географію, бо хотів знати про всякі землі... Купував іще багато всяких книжок. Які були в нього гроші, що міг би на парубоцькі вбори витрачати, або що,—все віддавав за книги. Купував на базарі, в щетинників і в поганенькій книгарні в городі. Купував, не знаючи, які вони, а так—яка до вподоби припаде своїм заголовком. Купував і читав багато і врешті кинув. Здебільшого йому траплялися недотепні, а часом і гидкі книжки. Зінько не находив серед цього мотлоху того, чого шукала його розумна, світу прагнуща голова. Над „Кобзаря“ та над „Роберта Оуена“ книги не знайшов, хоч не збувся надії колись таки вишукати чого треба. Знав бо, що є добрі книги, але сам не тямив, по чому їх пізнавати і де їх знаходити. Зрозумів, що мусить засягти поради в якогось тямущого чоловіка.

Де ж він? Де його шукати?

Навкруги, поблизу Зінька, його не було. Учитель сам не дуже дбав за книги; батюшка не любив розмовляти з селянами ні про що, окрім церковних справ; панок Глушківський (поблизу жив) тільки й знав, що ганяв з хортами за зайцями, то Зінько й не сподівався там нічого доброго почути... та й не смів до нього, до незнайомого йти.

— У город хіба піти?—думав собі парубок часом, але зараз же й покидав цю думку: раз, що він якось не полюбив того города після нещасливого випадку з Романом та з Левантиною, а друге—до кого б же він і там удався? Все невідомі люди, не схочуть з ним і говорити. І зостався Зінько сам із своїми думками...

Хоч і не зовсім сам. Таки були деякі товарищі, що він міг з ними розмовляти про те, що турбувало його розум і серце. Найбільше з Карпом та з Васютою.

III

На пасіці

Починало ставати душно, бо сонце давно вже звернуло з півдня. Піт проймав Зінька, а вітер уже не прохолоджував, бо й сам став такий гарячий, мов з печи.

Зінько вже бачив поблизу серед поля невеличкий гайок. Там холодок, там так гарно—хоч би швидче дійти.

Він скинув чумарку, щоб не було так душно, і зостався в самій гарно й рясно вишиваній сорочці з тонкого полотна. Відкотний комір злегка обнімав йому загорілу шию. Загоріле було й обличчя, худе трохи, але молоде й чуперне, з темними вусами й чуприною, що не зовсім ховала його лоба гарного, хоч і була розчісана наперед. З-під чорних рівних брів (заздрощів дівочих)

сяли розумні променисті очі. Він удивлявся тими очима в близький уже гай,—чи не побачить там, кого йому треба. Не побачив нікого. Додав ще ходи і незабаром став біля гаю.

Маленька стежечка вбігала з поля поміж дерева. Зінько вступив на неї, і його враз обняло таким гарним любим холодком, що він аж відхнув широко й легко. Пішов тоді помалу, впиваючись тією живущою прохолодою, тихо ступаючи по м'якій стежці. Трохи згодом дерев поменшало, і незабаром перед Зіньком розіслалася прогайльовина, вся осяяна сонячним промінням.

Це була пасіка. Десятків зо три вуликів, покритих покрівлями череп'яними й з кори, стояло серед гайка. Золоті бджоли бреніли в золотому сонячному промінні, купчилились на вуликах біля вічок, гули весело. Ліворуч стояла невеличка катрага, а перед нею, трохи ближче до Зінька, в холодку під великою гіллястою грушею, сиділо двоє.

Просто Зінька сидів, нахиливши порите глибокими зморшками чоло з сніжистою стріхою, зовсім білий дід. Велика довга борода спадала йому на товсту білу сорочку і на ній ще біліла, як сніг. Худорлявий дід мав широкі плечі і могучі ще жилаві руки. Він з упокоєм зложив ті руки на колінах і, не поспішаючись, оповідав тихим рівним голосом, іноді киваючи злегка головою, і тоді Зінько бачив, як з-під його білих кудлатих брів блищали чорні, надзвичайно молоді очі.

Слухала його пильно, вступивши в нього свої темні мрійні оченята дівчинка, що сиділа перед ним. Ні, не дівчинка, бо на голові в неї був маленький святковий очіпок,—тільки здавалась дівчинкою,—така була з обличчя молоденька, за малим не дитина. Сиділа боком до Зінька, просто на землі, підобгавши під себе ноги. Зінькові виразно видно було її високе, як і в діда, чоло,

мов намальовану, чорну брову і маленький, ледве-ледве горбатий носик, червоні губенята і ніжно обведене легеньке підборіддя. Трохи загоріле обличчя так і пашіло рум'янцем. Коло вух і на шії вилося, вибившия з-під очіпка, непокірне русяве волосся. Тонка шия вгиналася під разками кольористого намиста й дукачів. Блискучою хвилею спадали вони на високі груди, на білу тонку сорочку з мистецьким вишиванням. Тоненький стан стягав червоний плетений пояс, коліна обнімала картата старосвітська плахта—з зеленими, червоними, синіми, жовтими картами. Молодичка заслухалася дідового оповідання, її маленькі рученята лежали на колінах нерухомо. Перед могучою постаттю обсипаного снігом старечої зими діда його маленька слухачка здавалась якоюсь рясноцвітною ніжною весняною квіткою.

О, як він її любив, цю квітку, він, Зінько! Любить і зараз так саме, як і тоді, як уперше її зустрів, уперше глянув на неї та й закохався відразу й навіки. Цьому поминуло вже мало не півтора роки, але Зінько й досі мов бачить перед себе ту першу зустріч.

До того часу він її не помічав. Бачив раз чи двічі, але давніше, маленькою ще дівчинкою. Вони жили далеко від Сивашів, зовсім на другому кутку села. Зінько й на своєму кутку не дуже ходив на вулицю, а на чужий, то й поготів. Аж одного разу послав його батько на поле в пасіку до діда Дороша Колодія попитати, чи не продасть він йому з пару вуліків. Зінько прийшов на цю саме пасіку, але нікого на ній не було. Озирався туди й сюди, чи не вгледить діда, коли несподівано перед себе побачив дивну дівочу постать. Саме в цьому вбранні, що й сьогодні, тільки без очіпка, з вінком на голові, з довгою пишною косою, стояла вона на краю прогайлівини, готуючись вийти з гаю на пасіку. Розхиливши

кущі руками, спинилась, зустрівши несподіваного гостя, і дивилась на нього мовчки. Йому здалося, що перед ним стала якась гайова царівна така, про яку оповідають у казках: гарна, як квітка, легенька й полохлива, як пташка. Він з нею ще слова не сказав, він тільки глянув їй у вічі і вже почув, що кохає її, що вона йому дорожча за всіх людей на світі... І вони стояли одне проти одного мовчки, мов зачаровані, обхоплені одним могутим почуванням.

Тільки тоді він зрозумів, що він нікого й ніколи не кохав, що Левантина була йому тільки сестрою—нещасливою й любленою сестрою... Тепер він знов стоїть у тій же таки пасіці і перед нього дід Дорош, а вона, Гаїнка, його кохання, його дружина, його щастя, сидить і слухає.

І стиха чолом киваючи, оповідає дід:

— А в лісі живе Полісун. Ходить з великою пугою і ганяє вовків, бо він вовчий бог. Де війна, то він туди й турить їх на прокорм... Такий, як чоловік, тільки великий, як дерево... І від нього тіни нема: усе має тінь, а він—ні... А в полі живе Польовий—і то нечиста сила... А в очереті над річкою Очеретяник—вибігає з очерету білим бараном і лякає людей... А в воді живе Водяник—пей у зелений кушир уплутаний, пакості чинить, греблі рве... А в болоті живе Болотяник—такий замурзаний та вкаляний... Уночі затягає в болото чоловіка... вогником світить серед болота, а чоловік думає, що там люди, іде туди, а воно все далі, далі.. аж поки заведе в таку ковбаню, що й загрузне бідолашний чоловік... А в скелі живе Змії. І це нечиста сила. Сім год живе гадиною, другі сім год—полозом (така велика та страшна зміюка), а треті сім год живе змієм із крилами,—такі великі, як у вітряку... І тільки трохи махне крилами,—схопиться вихор і закрутить по шляху і як стріне чоловіка, то підвіє і вхопить, і кине,

й скалічить навіки. А як дуже махне крилами та вилетить із скель, то зареве буря і ламаються дерева і розвалюються хати...

— Ой страшно!.. Боже!..

— І в хмарах є нечистий,—збирає хмари маленькими шматками і зносить їх до купи, аж поки збереться велика хмара... А як буває в нечистої сили весілля, дак він тоді збирає багато снігу і сипле й крутить ним,—того й завірюха.

— Бач, чого воно буває! А я й не знала!..

— А ще нечистий літає змієм-перелесником. Як побачиш на дорозі стрічку або поясок,—ніколи не бери. Одна жінка знайшла та й заховала в скриню. А то був змії-перелесник: виліз та до неї вночі... З того часу став літати до неї і жити, як чоловік із жінкою, а вона зсохла, змарніла і вмерла... А скарбу, як хто закопає, береже Скарбник: не попустить нікому зайняти... А дома живе Домовик...

— Що людей уві сні давить?

— Еге, давить, як гнівається... А щоб не гнівався, треба становити йому окріп—п'є... А то як розгнівається, то й спалить...

— І, господи!—аж сплеснула руками Гаїнка,—і скрізь, де не ступнеш, ота нечиста сила: і в воді, і в землі, і в лісі, і в очереті, і в бузині, і в руїнах, і в скелі, і в хмарі—скрізь, скрізь, скрізь! І все на шкоду людям! І нащо бог пустив її на світ? Адже з неї нема добра, сама шкода?

— Нема... Трошки є... Що-дня, як сонце сходить, дак вони, куцаки, викочують його. А воно горить, а воно їх пече!.. Що-дня тисяча їх там робить, а мало який живий зостається?

— Де ж вони знову набираються?

— Який живий зостанеться, то той купається, а купаючись, бризкає позад себе, поки набризкає тисячу крапель,—і з кожної краплі зараз народжується гаспид.

— Боже! То це кожен що-дня народить їх аж тисячу! Дак це ж скоро за ними й ступнути не можна буде!

— А ти ж думала як? Та хіба тільки ці? А ще Мана, що манить людей, аби зблукалися, та Мара—голову їм заморочує, та Манія дратує їх, Моровиця—така, як корова, або як кінь, та тільки самі кістки, без шкури... Як пройде по селі вночі,—корови ревуть страшно, а всі собаки мовчать—боятися... І обходить усе село, і де стане,—там скотина і гине, і гине...

— Ой, страшно!.. Це ще страшніше за русалок, дідусю... Я страх боюсь, що мене русалки залоскочуть.

— Дак тож на Русалчин Великдень.

— А мавки?

— Та й мавки ж... І русалки, й мавки—все з нехрищених дітей... По полях, по лісах, по водах живуть...

— І скрізь таке, що його й не бачиш, а воно живе... От диво!

— Чому—не бачиш? Як хто, то часом і бачить. Доведеться й тобі колись побачити.

— Ой, ні, ні, ні!.. Не хочу! Не хочу! Не хочу!..—І вона затулила обличчя однією рукою, а другою махала від себе, мов боронячись од нечистої сили.—Не хочу, бо я боюсь!..

В цю мить Зінько підійшов до неї і обхопив за плечі.

— Ой!—скрикнула вона несамовито, зірвалась на ноги, відскочила й глянула з-під руки.

— Зіньку!.. капосний, поганий! Як ти мене злякав! Геть, геть, геть відціля!.. Чого ти сюди прийшов?.. Тільки лякати мене!..—І вона кинулась до нього та й почала відпихати від себе. А він однією рукою обхопив її, маленьку, за стан і підняв угору...

— Геть!.. Чого ти причепився?.. Діду! та скажіть йому!.. Оце ще вигадки!..

Вона пручалась, одбивалась своїми маленькими рученятами.

— А ти ж кошеня дряпуче!—скрикнув Зінько і вмить схопив другою своєю рукою обидві її руки.—От же тобі! В неволі!..

— У неволі!.. Який гарний!.. Пусти!.. Здоровий, як ведмідь,—дак і радий!.. Пусти, а то плакатиму!..—казала вона й справді плачущим голосом.

Зінько пустив. Вона враз вихопилась од нього, відбігла геть далі й зареготалась веселим дзвінким сміхом.

— Одурила! Одурила! А що?! Я й не думала плакати і не плакала б... А одурила!

І вона аж стрибала з радощів, а Зінько й сивий дід дивилися на неї ніжно-ласкавими очима, веселі й щасливі.

Цей гайок і пасіка були Колодіїв, але Зінько становив сюди на літо й свої вулики. А Дорош, Гаїнчин дід, беріг пасіку. Дід Дорош був старий, але ще кременний чоловік. Усе літо він жив на пасіці, мало коли й навідуєчись додому. Він таки й не любив бути дома; усе там було йому не до вподоби. Син його Остап, Гаїнчин батько, заводив там такий лад, що, як на дідову думку, з нього не могло бути нічого доброго. Замість, щоб хазяїнувати по-божому, він заприятелював із Денисом, із Копаницею, з Рябченком, почав давати на процент та на відробітки гроші, почав притискати людей... І сам жити став уже не так: закривився на якогось чи міщанина, чи бог його й зна на кого... в горілку став укидатися... Все те не подобалося старосвітському дідові.

— Земля—мати,—казав він,—шануй її, то вона тебе озолотить, а оті генделі всякі, то чорт-зна-що!—то від лукавого!.. З того добра не буде!..

Він давно віддав синові все хазяйство, через те не встрявав до нього. Що-правда, одного разу він

сказав Остапові, що не туди він верне, дак той йому й одривав:—Не ваше діло, тату! Ви своє відробили, а тепер, коли здались на мене, то вже я робитиму так, як схочу.

— Аби розумно та по-божому,—відказав старий і більше вже й не озивався за це. Він сам мав таку вдачу, що коли робив яке діло, то щоб ніхто не встрявав і не перешкоджав робити, як хочеш. Через те не мішавсь і до сина. Що-правда, він міг зовсім одібрати в нього хазяйство і знову почати самому хазяйнувати, дак же раз, що був таки вже старий, а друге, що тоді повстала б у сім'ї сварка та незлагодя, а дід Дорош цього не любив і, як чуми, страхався. Умерти хотів по-божому в упокої та в злагоді з усіма. А що синові порядки йому не подобались, то таки не вдержувався, щоб часом не докорити: скаже щось, мов кине слово, та й пішов і не слухає вже, чи йому що відкажуть, чи ні. А дивитися на все те не хотілося,—через те він, скоро починалась весна тепла і бджолу з омшаників заходжувались виїмати, зараз переїздив жити в цей гайок, у катрагу, і вже рідко коли й зазирає додому, бо йому сюди й сорочку білу принесуть що-неділі, а їсти він і сам собі зварить. Так жив аж до осені, аж поки бджола переїздила до омшаника,—з нею вертався й дід до села.

Сьогодні, зараз по обіді, Гаїнка побігла з дому до матери, а звідти—до діда, на пасіку. Зінько ж не схотів іти до тестя, а прийшов просто сюди і оце лежав тепер у холодку під деревом, упиваючись свіжим запашним повітрям, а біля нього сиділа й щебетала Гаїнка, а дід Дорош докидав часом і собі слівце.

— А батько питались,—казала Гаїнка—чому ти до їх не прийшов... Якесь у їх там діло... Питались, чи ти дома будеш? Ні, кажу, і він до дідуся піде...

— Яке ж там діло?—цікавився Зінько.

— А хіба я знаю? Казали—діло... Та вони сюди прийдуть сьогодні, то сам і попитаєш.

— Гаразд.

— А що, сину,—питав дід Дорош,—який хліб?

— Добрий. Думка, що неврожаю не буде.

— Коли б то бог дав!.. А то все неврожай та неврожай,—зведуться люди ні на що!—бідкався дід.

— А зведуться, діду, коли не будеш дбати про те, щоб краще господарювати... А то ліси рубають, а земля сохне, і дощів меншає... І виробилась земля, витратила всю силу, а вони й сили їй не вертають...

— А як же їй силу вертати?—питав дід.

Зінько почав був розказувати, що прочитав недавно в книзі, але дід і слухати не хотів, тільки рукою махнув:

— Ат! Вигадки! Колись і вчених не було, та які врожаї були! А тепер через те й неврожаї, що вчені понаставали, не вірять нічому старосвітському, все в їх дурниця! Гнівається земля,—тим і не родить! От що!..

— Хіба земля жива, діду?—спитала Гаїнка.

— А ти думаєш—ні? Вона все чує й знає. Усі гріхи людські бачить і вгинається, як по ній грішник іде... а як якого, то й з ями викине мертвого. Як люди гарні до неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається.

— Та чого ж вона гнівається?—спитався, усміхаючись, Зінько.

— Того, що її не шанують! Вона—наша мати, вона—свята! Її цілувати треба, кланяючись!.. А в нас що роблять?—Не то дитина дурна, а й здоровий лобуряка сяде та й давай кийком гатити по ній. Іграшки йому!.. Або... колись було, молодиця, як несе обід орачам, то вбереться, як на Великдень: візьме плахту гарну, розпустить

намітку довгу, бо так треба до землі йти. От воно й родило і на вгороді й на полі. А тепер іде молодиця, прости господи, як та росомаха: у самому очіпку, ще й начоси повипускає, а замість плахти задрипана спідниця. Ну, хіба ж це шана землі? Ну, вона, свята, й гнівається.

Гаїнка глянула на свої коліна і побачила там плахту; тоді лапнула себе за голову: неслухняне русяве волосся все вилося з-під очіпка. Вона мерщій ухопила хустку, що лежала біля неї, й напнулася.

— Ну, діду,—відказав Зінько,—тут не в тому сила.

— Ат!—перепинив його дід.—От я тебе люблю дуже, Зіньку, що ти добрий чоловік і гарно, побожому, живеш, а то вже не люблю, як ти з книжок почнеш верзти всячину. То вже від лукавого, оті книги.

— Адже й євангелія—книга,—сказав Зінько.

Дід розсердився:

— Що ти рівняєш? То євангелія, а то ка-зна-що!.. От уже не люблю!..

По стежці від поля почувлася хода.

— Батько, батько йдуть!—скрикнула Гаїнка.

І справді, незабаром на краю пасіки стала висока гарна постать Остапова.

— Здорові, тату! з неділею.

— Здоров, сину! І тебе з неділею.

— І ти тут, Зіньку? Здоров!

— Здорові, тату!

— А чом же ти до мене з Гаїнкою не прийшов? У мене до тебе й діло є.

— Казала мені Гаїнка. Яке ж там діло?

— Нехай же згодом,—одпочину трохи.

Сів до гурту і почав розпитувати діда Дороша про пасіку. Погомонівши, сказав до зятя:

— А ходім, Зіньку, до того лану, що біля кривої балки, я там щось хочу тобі показати.

— І я з вами,—скочила Гаїнка.

— Ні, ти не ходи,—звелів батько.—Ми зараз вернемося.

— Ну, так вертайтеся ж швидче!

Тесть із зятем пішли з пасіки. Вийшовши на поле, пішли помалу серед високих житів. Зінько мовчав, дожидаючись, поки тесть сам озветься з своїм ділом. Як уже відійшли трохи геть, той загомонів:

— От що, Зіньку: є в мене одно діло дуже добре.

— А ну, скажіть!

— Знаєш ти Горянського землю? Добра земля?

— Ще б пак!

— Що, якби нам її в посесію взяти?

— Еге! Де ж таки? Дві з половиною тисячі десятин! Хіба ж то на нашу силу?

— Аби схотіли, то буде й на нашу. Зберемо такий гурт, товариство, візьмемо землю, а тоді поділимо частками,—скільки кому треба. Адже тобі треба?

— Та трохи таки треба...

— І гаразд! і добре!—зрадів Остап.—Візьмеш, скільки схочеш.

— Або ще й на скільки грошей вистачить.

— За гроші не турбуйсь!—одказав Остап.—Коли в тебе зараз усіх нема, то можна на який час позичити, здобути... А там земля їх верне... Це вже я тобі грошей добуду.

— Спасибі вам, тату!

— Дак виходить—пристаєш?

— Чому—ні? Як уся громада пристане, то й я.

— Та ні ж бо! Це не вся громада братиме землю, а так—товариство, гурт.

— А як на мою думку, то краще, якби вся громада... Ну, а хто ж у тому гурті?

Остап почувався, що тепер він аж у самих суточках. Одначе, не виявляв того, а казав певним голосом:

— Та люди все гарні, заможні,—нема чого боя-
тися, що невидержка буде з грішми, як панові
платити.

— Хто ж то?

— Та ось я та ти... Тонконоженко Терешко...
сват Манойло Гаврилович... Ну, вже тут, знавш,
не минеш і Дениса... Хоч ти його й не полю-
блявш, та таки ж він тобі брат, то треба вам роди-
чатися...

— А ще хто?—допитувався Зінько.

— Та мабуть і всі...

— Ні, цих мало: не подужають.

— Та ще буде старшина... та Яхрем Рябченко...
Вавилов... Оце поки й усі... Може ще кого дове-
деться прийняти,—того вже не знаю. Діло бари-
шовите! Тут так, що можна на карбованець два
заробити.

— А чого ж то воно таке баришовите?—випи-
тував Зінько.

— Оттак! Та земля ж яка там добра—це раз.
А друге—ціну на землю тоді вже ми сами, яку
схочемо, скажемо, бо навкруги не буде такої,
щоб нашим диблянам брати... Ну, дак скільки
тобі десятин?

— Ні скільки,—відказав спокійно Зінько.

— Як то?—здивувавсь Остап.—А ти ж казав,
що пристанеш.

— І пристану, коли вся громада візьме землю.

— А з нами ж чому не хочеш?

— Бо це багацьке товариство. Воно хоче під-
горнути під себе громаду, а я того не хочу.
І вам раджу, тату, до таких негарних людей не
приставати.

— Що ти мене вчиш! Я старіший за тебе!

— Дарма, тату, аби я до діла казав.

— Чорт-зна що ти кажеш! Ти лучче покинь
оте все та приставай!

— Ні, цього не буде.

Остап почав умовляти, рахувати, які бариші будуть, як Зінько забагатіє...— Нащо ви мені, тату, це кажете? Хоч бариш і добрий, дак грішний.Тоді Остап зовсім розсердився. Що він, Зінько, все носиться з своєю правдою? Чи він думає, що сам за всіх розумніший та святіший? Нехай лиш слухається старіших за себе людей!Зінько не змовчав і відказав, що не все, що старе, те й добре. Остап украй розгнівався, покинув Зінька серед поля і, не попрощавшись, пішов сам додому на село.Зінько вернувся на пасіку і був там аж до вечора. Вже зірки позасвічувались на темно-блакитному небі і роса лягла важкими краплями на траву й на хліб, як Зінько з Гаїнкою верталися вдвох із пасіки додому, ідучи вузькою стежечкою поміж високими житами.

— Що тобі батько казали? — питала Гаїнка, тулячись до Зінька.— Закликали, щоб пристав до їх у товариство: батько, Денис,Тонконоженко, Манойло, старшина, Рябченко, Вавилов... щоб гуртом наймати землю.— А ти ж?— А я не схотів.— І не приставай, серденько, до їх. Бог з ними! Бо то такі страшні люди — оті Денис, старшина та Рябченко.Зінько засміявся:— Чого ж вони страшні?— Я не знаю... Тільки я їх, було, боюся, як вони приходять до батька та нишком про щось говорять.— Страшні вони справді тим, що людей кривдять,— зітхнув Зінько.— Хоч би вже батько з їми не приятелювали,— казала Гаїнка.

— А то їх усі люди кленуть, а батько все з їми. Може, це й гріх, що я про батька кажу, та тільки ж... Ну, от я раз бачила, як до батька приходила Марчиха... усе за ті гроші, що ще покійний Марко позичав у батька... Та як упала навколішки, та плаче-плаче, бідна, та батькові ноги цілує, щоб землі не брали... Отже взяли... не помилували!.. Як згадаю, дак і тепер так би й плакала за нею... Як же його не сказахи, хоч вони й батько?— Через те ж і я ніколи не пристану до їх.— І не треба... Глянь, глянь: зірочка!.. Ясна-яснюня!.. Ой, зірочки — сонцеві діточки!.. — А хто ж їх батько?— А хто ж? Місячко. Сонце, красна панна, пішла заміж за місячка... їх дванадцять, братів-місяців, дак вони по черзі й світять.— А сонце ж як: за одним братом чи за всіма дванадцятьма? — спитав, сміючись, Зінько.— Ну, що ти вигадуєш? Чого ти з мене глузуєш? Де ж таки видано, щоб дванадцять чоловіків було? — казала невдоволеним голосом Гаїнка.— От я вже знаю, що ти зараз скажеш: що це все вигадки, що сонце кругле, як кавун, а зірки... а зірки, як дині, чи що! Ха-ха-ха! Ну, де таки видано: сонце, як кавун!.. То сонце — красна панна, зірочки — діточки, а то кавун!.. Це ж зовсім негарно!.. А що — ти кажеш — русалок нема, а дідусь кажуть, що таки є!— Чув, що сьогодні казано було... То все вигадки.— Хіба дідусь брешуть?— Ні, тільки помиляється. Ти ж бачила, що він помиляється: сама ж казала вже, що відьом нема

— Еге ж, Зінечку, нема... Тільки... Ну, а що, як е?— Ну, от знов!
— загомонів Зінько невдоволеним уже голосом і почав рсказувати їй, через що всі ті оповідання про відьом та про нечисту силу — неправда. Вона помітила, що йому це прикро, і слухала покірно, і казала сама собі думкою, що мусить із їм згодитися, бо Зінько такий розумний, усе знає— де ж таки, щоб він неправду казав! І гнівається на неї за це — так, трошечки, іноді, але гнівається... Як же вона не слухатиметься його? Треба ж уже їй розбирати: вона ж уже велика, сімнадцять років ось-ось буде... і заміж пішла вже...І вона стиха, як маленька дитина, промовила:— Еге, Зінечку, я більше вже тому не віритиму...— І добре!.. От ми неодмінно про це книжку прочитаємо,— сказав Зінько.— А то ти давно вже й книжок не читаєш. Нащо ж я тебе й читати вивчив?— А неправда ж! — палко відказала Гаїнка, рада, що повертає розмову на іншу стежку.— Я читала недавнечко "Катерину"... читала й співала її.— Як то — співала?— А так — дивлюся в книжку та й співаю.— А на який же голос?— А хто його зна... на який набіжить... Ось слухай, як я співала! І вона почала співати куплети Шевченкової поеми: Кохайтеся, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі — чужі люди, Роблять лихо з вами. Вона співала на якийсь голос, що сама вигадала, але Зінькові подобався її спів.— А що, гарно?— Ще й дуже.— Невже?— Йй-бо, добре! І як це ти вигадала?— Хіба я вигадувала? Воно саме... Там так усе рядочками пописано, рядочками пописано, то так і хочеться співати.— Та ти моє співоче!.. Гаїнка й справді була дуже співлива.

Але тепер вона похитала головою й відказала:— Ні, як коли...
А чуєш? Он на селі співають. Вони вже підходили до села, і відтіля справді чути було дівочі й парубочі співи.— Весело їм... гуляють!..— промовила Гаїнка.— Може, й тобі хочеться до їх?
— спитався Зінько.— Ой, ні! — відказала, хитаючи головою.— Як я з тобою, дак мені вже нічого не хочеться. І вона, ідучи, притулилась до нього ще дужче.— Справді?— спитав Зінько.— А буйного доброго —наміста, такого, як у Горпини? Вона не зараз одказала...— Буйного доброго наміста таки трошки хочеться...

IV НА ВУЛИЦІ

Вони ввійшли в село. Темні верби й садки дрімали над хатами, а осяяні віконечка весело всміхалися з-під чорних стріх, і кидали впоперек вулиці ясні смуги свого біластого світла. Під однією хатою зібралася купа дівчат та парубків, чути було веселий гомін.— Зіньку, ти? — озвався голос із тієї купи, і висока постать вийшла з неї.— Я, Васюто,— відказав Зінько. Васюта, Зіньків товариш, підійшов до їх.— А я заходив до тебе,— думав, сьогодні почитаємось... аж тебе нема.— На пасіці в діда Дороша були.— Ще й одну штуку хочу тобі сказати.— Кажи почитаємось... аж тебе нема.— На пасіці в діда Дороша були.— Ще й одну штуку хочу тобі сказати.— Кажи!

— Ні, зараз не хочу. Приходь завтра ввечері до Карпа, і я там буду,—так і поговоримо.

— Гаразд. Бувай здоров!

Гаїнка з Зіньком пішли далі вулицею, а Васюта вернувся до товариства. Там чути було регіт та крик: усі сміялися з Микитиних вигадок. Микита Тонконоженко, Денисового кума Терешка син, верховодив тепер поміж парубками, відколи вернувся з города. Років із п'ять він там був, бо як вивчився в школі та підріс трохи, то зараз його батько туди віддав. Жив там і за сторожа, і за прикажчика, та якось прошкапився: щось продав із бакалії нишком од хазяїна, собі гроші приховавши, а хазяїн довідався та й прогнав. Поблукавши по городу без служби, вернувся до батька. Дома нічого не робив і до хазяйства не брався.

— Вот, мене хороше место ждьоть, а я буду в гною руки паганить!..

Батько сам потурав тому:

— У мене син образований!

Сам робив, а „образований“ син лежав під грушею, дожидаючися, щоб груші сами в рот падали. За те дивував Микита всіх на вулиці своїм убранням: чоботи „бутілками“, штанці-галанці вузенькі, сорочка ситцева червона на випуск, ще й поясом синім з китицями підперезана, а зверху ще й „паджак з іскрою“, так він сам його звав.

— Яка ж у йому іскра?—питалися проміж себе дівчата.

— А що рябенький...

З себе Микита був здоровий, червонопикий, а на язик гострий,—кожному забивав баки. Над парубками верховодив, бо одні вподобали його „образованість“ та що він їх часто напував горілкою, а другі боялись його здорових кулаків. Тільки Васюта ніяк його не шанував і часто глузував з нього, і за те Микита ненавидів без міри

не то самого Васюту, а й усіх, хто з ним приятелював.

— А знаєте, хлопці й дівчата,—говорив Васюта,—я навчився нової пісні, та й ловкої!

— А ну-ну, якої?—загомоніли всі, цікаві на нову пісню.

— Слухайте ж! я буду співати, а ви розбирайте добре, бо це пісня городська, дак гарна. Ех, біс його батькові!—нема в мене двох кешень у штанях,—нікуди обох рук позакладати!.. Ну, та дарма,—гарзд буде й так! Ну, роззявляйте роти та слухайте!

І він почав триндикати:

Закладає руки в брукі
Та й говорить, што вон пан,—
Розсмотрівшись хорошенько—
Настоящий шарлатан!

— Ха-ха-ха!—загаласувала вся купа, а Микита аж затрусився.

— Ти будеш мені шарлатана притулять?—скрикнув він і кинувся до Васюти з кулаками.

— Тю-тю на тебе! Оханись! Та він несамовитий!.. Свят! свят!..—казав Васюта, поступаючись назад та христячи Микиту.—Чого ти до мене причепився? То ж не я, то ж пісня моя!.. А ти її й до себе тулиш? Де ж таки? Хіба ж воно на тебе похоже? То ж про пана, чи пак про шарлатана, а ти ж мужлай репаний, такий самий, як і ми, тільки що, знавш, ізверху тією ваксою помазаний,—отією чорною, що смердить так, що й носа не повернеш.

— Мовчи!—скрикнув Микита, все стоячи з затисненими кулаками, але не зважуючися вдарити, бо й у Васюти були не згірші.

— Ой-ой-ой! уже занімів!—і Васюта затулив рота рукою... і враз крикнув:

— І валт! горить!..

— Де горить? де?—заметушилася перелякана молодіж, ладна вже бігти на пожежу.

— Паджак з іскрою горить!..

Вся улиця grimнула реготом.

— Пху на тебе, собако паршива!—крикнув Микита, одвернувся й пішов на другий бік гурту, а Васюта репетував:

— Стривай! стривай! гаситимем!.. Іскри розгоряються!..

— Ні, не здержить Микита проти Васюти,—казали парубки.— Проти всіх здержить, а проти тебе, Васюто, ні.

А з Микитою тимчасом одділилося кілька парубків і пішли гуртом на другу вулицю.

— Ну й уїдається в тебе цей Васюта!—казав один парубок.— І чом ти його не провчиш!

— Рук поганить не хочу, вот што, Ванька!—одказав іще заклопотаний Микита.

— Здоровий, як тур!—промовив другий парубок,—сам ще й не подужаєш його.

— Дак давайте гуртом попадемо та й одлатаємо!—порадив той, що його Микита Ванькою звав.— Йй-бо, Микито, ми тобі поможемо.

Микиті стало веселіше.

— Вот спасіба, камаради! Как би їх обоїх із Зіньком!

— Дак що? І Зінька можна! Нехай лиш не величається! А то такий праведник: усе йому парубки поводяться погано,—не так, як йому завгодно.

— Бо вон города не видав, дак у його й мужицьке понятія,—сказав Микита.

А тимчасом Зінько з Гаїнкою підходили вже до своєї хати.

— Ой, щось свариться!—сказала Гаїнка.

Справді сварилося. Товстий роздратований чоловічий голос кричав:

— Врешеш! врешеш! Не коситимеш ти, бісова тинь, того жита! Я його скосю, бо на моїй землі.

— Оце вже Момоти за землю лаються,—сказав Зінько.

Момоти були сусіди Зінькові: з одного боку Струк, а з другого Момоти. У старого Момота було троє синів: старший—Грицько, тоді—Панас, обидва жонаті, а тоді Іван, ще парубок—отой „Ванька“, що ходив з Микитою по вулицях. Грицька батько давно вже відділив, оженивши, випрохав йому в громади ґрунт на краю села, поставив там хату, дав клопоть поля й трохи худоби. Одначе батько видав не все поле, що му-сило йому припадати: десятини не додав, бо ще на свою частку зоставляв, а вмираючи торік, при людях сказав, що Грицько має взяти собі ще одну десятину,—тоді в кожного брата буде рівно землі. От же брати не схотіли віддати йому тієї десяти-тини, кажучи, що батько йому все віддав ще тоді, як одділяв його. Грицько пішов, одміряв сам собі десятину та й посіяв на ній. Панас з Іваном довідалися про це тоді, як Грицько вже й заволочив. З того часу почалася запекла сварка проміж двома братами—Грицьком та Панасом. Це б ні стрівалися вони, то зараз якось зачеп-ляться за ту землю, та й почнеться суперечка, за малим не бійка. Іван, менший, був не такий запек-лий, та все ж обстоював за Панаса (він з ним і жив).

Така спірка зчинилася й тепер. Грицько йшов улицею, а Панас, стоячи в воротах, зачепив його.

— А не діждеш ти,—відповідав Грицько,—чу-жого хліба косити! Я буду працювати, а ти бу-деш моє добро забирати!

— Бо не сій на чужому! І заберу, а ти дулю ззіси!—одгукувався Панас.—Їстимеш дулі: так тебе ними нагодую, що аж репнеш. А хліба не їстимеш, бо я його заберу, на всій тій десятині заберу.

— І на поле не пустю!—відказував Грицько.— У мене коса в руках буде.

— Побачимо ще! Не пустиш мене на моє поле, дак сам зогниєш у землі,—нахвалявся Панас.

— От такі вони справді поріжуться колись!— промовила Гаїнка.

Тимчасом Грицько вже проминув Панасову хату і був коло Зінькової.

— Добровечір, дядьку,—озвався до нього Зінько.

— Добровечір!.. А хто це? Зінько!.. А я за тим шибеником і не добачив тебе.

— І хочеться ото вам, дядьку, змагатися з ним.

Грицько махнув рукою.

— Ти ж кажи! Оттак собі йшов додому проз його хату і в голову того собі не клав, щоб сваритися, а він зачепив.

Грицько вже відсердився трохи: він звичайно скоро прохолоняв, не так, як Панас: той, як розсердиться, то вже злий буде хто й зна поки і все проти того чоловіка копатиме; а як розлютується іноді, то хто й зна що робив би. На нього багато людей ремствувало: чи свиня чия до нього вбралася, то він уже їй спину переб'є; кіт до нього внадився чужий,—лапи йому повідрубув. А одного разу засварився з чоловіком за якусь там дурницю і все нахвалявся:—Ну, будеш же ти без худоби!—Той чоловік і байдуже, а одного разу вранці встає, пішов у повітку,—аж коні його—пара добрих коней—здихають: хтось уночі вліз та ножем кишки їм повипускав... Усе село знало, що це Панас ізробив, а нічим довести,—так і пропало. Через те дибляни не любили Панаса, трохи навіть боялися його, і в спірці з Грицьком більшість до старшого брата прихилилася, надто ж, що Грицькова й правда була. Зате в Панаса був оборонець—Копаниця.

Грицько тимчасом, стоячи в Зінька перед ворітьми, оповідав, як почалася сьогодні сварка, і додавав:

— От ти кажеш; не сварись! Як же мені не сваритися—сам ти подумай! Це ж мої труда! А

земля? Вона ж моя,—це ж усяке знає. А в мене ж діти! Як же я поступлюся нею? Тепер усяке над землею труситься, бо народу багато, а землі мало, а я так і покину її?

— Та ні, я того не кажу,—відповідав Зінько.— Знаю, що земля це ваша, що вам її треба. Тільки що, як почнете ви сваритися та битися, то не буде нічого з того доброго. Ви своє робіть, а коли він до вас чіплятиметься, тоді позивайте його.

Грицько подумав...

— Хто його знає, чи випозиваєш що...—промовив, зідхнувши.—А втім, воно справді тоді лучче видно буде, а тепер не варт змагатися... Бувайте здорові!..

— Бувайте й ви!

— Шкода чоловіка!—промовив Зінько.—І путящій чолов'яга, а не щастить йому.

Грицькові справді не таланило. Все було йому якесь лихо: то в нього коняку вкрадено, то віл здох, то град ниву побив—і так мало не що-року якась біда йде та й другу за собою веде. Напосілася недоля на горопаху. Зовсім підбився чоловік, а найбільше тоді, як йому жінка вмерла, покинувши троє малих дітей. Бився він, бився з ними щось більше як рік, а далі таки оженився удруге. Сам він і не хотів того, бо й досі журивсь по першій жінці, та люди кругом казали, і сам бачив, що не видержить без господині з трьома дітьми та з хазяйством. Та яка ж на троє дітей піде? Нараяно йому покритку Івгу—чепурну й здорову, але з дитиною. Та то б іще не лихо, та погано про неї говорено на селі. Та що було робити Грицькові? Хіба інша піде? Добре, що й така трапилась. І оженився. Та щось і тепер не дуже великий лад у його в сім'ї...

Мати вже спала, як Зінько з Гаїнкою вернувся додому. Вони не стали її будити. Гаїнка потемки познаходила в хаті вечеру, винесла, і

вони сіли вечеряти на призьбі. Місяць уже високо підбився вгору і було ясно, хоч голки збирай. Голодні й щасливі, вони повечеряли тим, що зосталося від обіду, і полягали спати на примостці в садку, що починався в їх зараз од хати.

— Зіньку, чи правда, що на місяці брат брата на вилах держить?—спиталася Гаїнка, лежачи горілиць та дивлячись на місяць.

— Казав же тобі, що ні!—відповів Зінько, вже трохи дрімаючи.—Спи лиш, а то завтра рано вставати.

— Хі, який робочий! Гляди лиш, чи сам устанеш, коли треба!

Зінько вже давно спав, а вона все дивилася на небо та думала про Віз блискучий—хто на ньому їздить? Бог? Чи святий Ілля? Може саме тим возом він їздить, як грім гримить? А ото Квочка... Чого вона на небі, тая квочка? Певне—це божої матінки квочка з курчатами. От же й на небі є дробина... Не дурно кажуть, що бог любить хазяйство.. Адже і в колядках співають, що Сус Христос землю орав і сіяв, а божа матінка обідати йому виносила... Правду дідусь кажуть, що землю шанувати треба. Земля—мати, вона нас любить... І я її люблю... і вона... і я...

Думки плутались. Гаїнка заснула.

V

Зінькове товариство

Прокинувшись другого дня рано вранці, Зінько справді побачив, що він оставсь позаду: невсипуща господиня Гаїнка давно вже встала вдвох із матір'ю, відігнала корову до череди і поки мати порплилась на вгороді, помалу полячи старими руками картоплю, Гаїнка заходилася топити. Саме як Зінько прокинувся, вона в старенькій спідничині, з закачаними по лікоть рукавами, вибігла з хати вхопити дровець.

— Чом же ти мене не збудила?—гукнув до неї Зінько.

Вона, заслоняючи очі рукою від сонця, що саме сходило червоним півколом, глянула в його бік.

— А ти вже встав хіба? У, сонюжище! Спить, що вже й сонце сходить!

— Кажу ж: чом не збудила?

— Добрий хазяїн сам знає встати!—сміялася Гаїнка і стояла вся червоно-золота, позираючи з-під руки на Зінька. Потім додала,—І чого б то я тебе будила? Однак, великого діла тепер нема,—ну й поспи!

І побігла брати дрова.

Зінько трохи засоромлений, що заспав, кинувся швиденько садком до річки, миттю скупався і моторний та здоровий, не заходячи в хату, пішов під повітку. Він трохи столярував, як не було хліборобської роботи—от так, сам собі навчився та й робив. Тепер заходився майструвати собі велике ліжко. Це не легенька штука була, бо Зінько ніколи такого ще не робив. Але він хотів зробити і випрохав собі на деякий час у дяка старе поламане ліжко дерев'яне. Розібрав усе на частки і тепер і собі робив саме такі частки і певний був, що складе з їх ліжко—так само, як зробив собі колись шафу на книжки, тоді—війку. Наняв у чоловіка війку, щоб перевіяти своє зерно, роздивився, аж воно й не мудра штука. Заходився робити. Що залізне, то те йому коваль поробив, а дерев'яне—все сам. І зробив. Побачив один чоловік, що добре війка віє,—купив її в Зінька, а той собі знову зробив, ще кращу. І так він аж чотири війки зробив: одну собі, а три людям.

Стругав і думав про вчорашню розмову з тестем. Що тестеве товариство хоче взяти в посесію пана Горянського землю, то те Зінька не дивувало: вони були заможні люди, здоліють це

зробити, а добра земля дасть їм і добрий заробіток. Чому ж і не взяти, коли є сила? Але дивувало Зінька, що тесть закликав і його до спілки.

Що-правда, скоро Зінько одружився в Гаїнкою, її батько не раз та й не двічі нахилив зятя, щоб той ішов з ним однією стежкою. Та Зінько швидко розібрав, яка то стежка, і нею не пішов, а Остап Колодій не згірше розібрав, що він помилився на зятеві: він рахував, що як письменний Зінько пристане до нього, то вони вдвох таке заведуть, що ну! Бо йому, Остапові, тільки письменства й не ставало! Аж далі побачив, що Зінько не туди зовсім дивиться, то й облишив його жити, як тому хочеться... надто, що Зінько ніколи ніякої помочи в його не прохав. Через те вони жили з Зіньком так, що не сварилися, та й не ладнали проміж себе, а йшли кожен сам собі.

Тим Зінько ніяким робом не міг і думати, щоб тесть, знаючи вже його добре, та знову заходився закликати до якоїсь спілки. Одначе ж закликав! Через що ж?

Щоб зробити Зінькові добро? Може бути... хоча... Остап Колодій не з таких, що робить дурно добро, хоч би й родичеві... а надто такому, що нічого в нього не просить і може сам собі прожити.

Може не подужають сами землі взяти? Може. Але Зінько, негрошовитий чоловік, не здолає тут нічого пособити: коли б уже вони шукали помочи, то знайшли б не одного заможнішого за нього.

А все ж кличуть! То виходить, що їм таки ж треба на щось Зінька, саме його, а не кого іншого.

Нащо ж? Зінько думав про це, думав і нічого не міг вигадати. Тільки почував, що тут щось непевне.

Ввечері Зінько пішов до свого приятеля Карпа. І Карпо був молодий чоловік, недавно жонатий. Був письменний: як і Зінько, навчився читати в дяка. Він був великим і завзятим ворогом старшині Копаниці за його вчинки з громадою. Жив у своїй невеличкій, але чепурненькій хатці за малим не вбого, хоч працювали обое з жінкою щиро. І був щасливий з своєю Катрею та з маленьким сином. З себе був нечепурний, худий, з коротко підстриженою русявою борідкою, з великими зморшками на чолі, але з глибокими розумними очима.

Увійшовши Зінько до нього, побачив там уже й Васюту. Це був парубок увесь білявий, з надзвичайно веселими блакитними очима і з цілою копицею настобурченого русявого волосся на голові, з поганенькими білявими вусиками. Був уже немолодий, да що був дуже русявий, а вуси не росли, то здавався молодшим за свої літа.

— О, і вся кунпанія невеличка, але чесна!— промовив він, уздрівши Зінька.—Був би жінку свою привів, дак тоді б уже всі тут були. Треба так, щоб як нам зіходитися, так щоб із жінками.

— Так ти ж спершу оженись!—пожартував Зінько.

— Коли ж ні одна не приходиться до мене! Одна проти мене дуже висока, а проти другої я дуже довгий.

— Так хіба ж уже нема таких, що однакові з тобою на зріст?—засміялася Катря.

— Чому нема? Є! Так що ж? Одна дуже товста, а друга дуже тонка. А коли й знайдеш на свою мірку, так знов лихо: одна дуже мовчазна,—ні з ким буде мені й розмовляти, а друга балакуча, так за тією й я не поспішуся слова сказати.

— Ну,—засміялися в хаті,—де б то вже така й знайшлась, щоб тебе переговорила!

— От же й я так казав, так же вирискалась! Я за нею тоді ну гнаться, ну гнаться!.. Гнавсь, гнавсь—де тобі!.. Коли ж у неї такі довгі ноги! Узяла та в Чорновус і втекла. Так я вже тоді й годі ходити та дівчат на свою мірку міряти.

Все село знало цю сторію з Одаркою Момотівною, як Васюта закохався в неї, а вона його водила-водила та й пішла в Чорновус за багатиря. Васюта й досі не міг її забути, але глузував сам із себе.

— Чи в таке на світі,—спитався Карпо,—щоб ти, Васюто, та з нього не сміявся?

— От щоб я здох, коли не плакав над цибулею! Зінько з Катрею сміялися, усміхавсь і Карпо, а Васюта сидів поважний.

— От що, братіки,—озвавсь, нарешті, Зінько,—я до вас прийшов з однією новиною... Не знаю, як вам іздасться, а мені вона віщує щось недобре.

— Молодице! нашорошуйте вуха, бо новина буде: є з чим по селу побігти!—гукнув Васюта на Катрю.

— Ну, ця молодиця не з таких,—оповів йому Зінько.

Катря справді була дивом на селі, бо ніколи не носила ніяких новин, і за це найбільше і влюбив її Карпо.

— Ну, коли вона така, що свого жіночого діла не знає, так я за неї розбрешу!—не вгавав Васюта.

— Ха-ха-ха!—не вдержалась Катря.—З тебе б і глухий засміявся, Васюто.

— Де там сміються?—сердяться! Я вчора приходжу до свого глухого сусіди, а він ворота на току лагодить. Здорові, діду, були!—А то ж чий, коли не твої воли?—каже.—Уже вдруге на току! Я їм роги позбиваю!—Та я не про воли, я кажу: Добридень!—Сам ти,—каже,—злидень, а я хазяїн!..

Катря знов засміялась, а Карпо аж розсердився:

— Та годі бо вже тобі штукарити!.. Тут чоловік про діло, а ти... Слухаймо краще Зінькової речі!

Васюта замовк і тільки поглядав чудно на Картю та силкувався крутити білявого вусика, хоча з тим йому й менше щастило, як із жартами.

Карпо сів на лаві, зіпершися ліктем на стіл, а головою на руку—спрацьовану й худу руку, велику й кощаву, і налагодився слухати, втупивши очі вниз. Зінько розказав про свою вчорашню розмову з тестем і виявив, через віщо справа здається йому непевною.

— Що непевна, то непевна!—промовив Карпо.— Добре ти вчинив, що до їх не пристав.

— Та не в цьому тепер сила,—відказав Зінько,— а в тім, що вони щось заміряються робити.

— Лихий чоловік і вдень і вночі лихе заміряв,— сказав Карпо.

— А я вам іще одну штуку доточу,—озвався Васюта.—Твій, Зіньку, брат Денис заходжується купувати ту землю, що пересельці, виїздячи, громаді поздавали.

— Невже? А звідки ж то ти знаєш?

— От штука знати! Я ще вчора хотів сказати вам... Вони вже й Захарка пустили, щоб людей до того нахилив.

Захарко був собі такий немолодий чоловік, п'яниця пропащий: за чвертку горілки вигукував у громаді, що йому звелено.

— Боїться моя душа, чи не хитріша це штука ще й за Горянського землю,—промовив Карпо.— Денис і так уже вбився в силу велику, а скоро купить пересельську землю, то запанує тоді він із своїм товариством нечестивим так, що й шиї нам крутитиме, мов волам у ярмі.

— Не треба попускати йому цього,—відказав Зінько.

— А як вони кусаються, та й ще більша їх сила в громаді?—сказав Васюта.

— Треба, щоб нашої було більше,—обстоював Зінько.—Вони Захарка п'яного послали людей

збивати, а ми самі будемо виявляти людям, яка з цього шкода, та прихиляти їх на свій бік.

— А й справді, братця,—скрикнув Васюта,—не можна ж давати їм собі на шию сидати! Давайте з ними, чортовими синами, воюваться.

— Знову ти почав того згадувати!—докорив йому Карпо. Він не любив, як хто згадував „чорта“, а надто в хаті, а балакучий Васюта раз-у-раз про це забував.

— Не буду вже, їй-бо, не буду!—присягався він.—Хай йому чорт тому чор... Ой... Ну, скажи на милость божу,—так тобі на язик і лізе.

— Правду кажеш, Зіньку, що годиться нам за своє обстоювати,—загомонів Карпо, облишивши Васютині присягання.—Та лихий то розум у воїна буде, коли війну починає, а як подужати—не відає.

— От штука!—не втерпів Васюта.—Сам же все кажеш, що господь і младенці в мудряє, не то що, а ми ж таки здорові лобуряки!

Зінько засміявся, але Карпо озвався поважно:

— Не перекручуй святого письма, коли не тямиш, бо й до рук ніколи його не береш! Не знаю вже, на що ми вдвох із Зіньком і читати тебе вивчили! Тільки й знаєш, що казочки горлати.

-- Давайте людей до себе прихиляти,—перепинив Карпову науку Зінько,—турчатимем їм у вуха, умовлятимем їх,—вони ж повинні побачити, що їм краще.

— Сліпі вони мають очі, глухі вони мають уха,—відказав Карпо.—Прихиляються вони тільки до лихого,—немає доброї стежки до голови нерозумної. Одначе, не можна й так покидати.

— Неминуче це треба!—казав Зінько.—Бо в нас багато такої бідноти, що їй хоч і зараз давай тієї землі, а як попустимо її в багацькі руки, то тоді вже вдруге не наживемо.

— Не попустимо! Подавляться вони нею!—підбадьорював Васюта.

Товариші ще довгенько про це розмовляли, а другого ж дня справді почали всім розказувати про Денисові заміри та підбурювати людей, щоб не поступалися тією землею. Всі люди лаяли й Дениса і його товариство, але як хто з трьох приятелів запитувався такого чоловіка, чи він озветься проти цього заміру в громаді, то звичайно чоловік виляв на всі боки і силкувався нічого на це не відказати. Наші приятелі дуже добре розуміли, через що це так: один винен був щось самому Денисові, чи кому з його товариства; другий мав у їх позичити; третій узяв, чи думає брати землю... І кожен не хотів проти тих людей навпростець виступати. Тільки сам Грицько Момот сказав Васюті по щирості.

— Що ж, братіку, я б з дорогою душею до вас пристав, так коли ж несила моя. Ти ж сам знаєш: пропав у мене віл, пропала й коняка... Напозичався я по самі вуха, що вже й нікуди далі. У Дениса я позичив двадцять карбованців на коня, і оце мені за тиждень виходить їх оддавати. А в мене ні копія. Як не зласкавиться Денис, не відсуне строку, то що я робитиму? Забере він у мене коня за ті гроші, та ще й тим не заплачуся... У мене ж діти дрібні! Якби я міг оддати ці двадцять рублів,—обстоював би за вас, а тепер мовчатиму.

Васюта почув, що Грицько правду каже, і не знав, що йому й відказати.

Але були люди й зовсім незалежні від Денисового товариства. Такі казали, що стоятимуть у громаді проти Дениса, і їм можна було вірити. Та таких було небагато, і мала поки була надія на перевагу.

Зійшовшись Карпо з Васютою до Зінька, почали один одному переказувати, як ведеться справа. Васюта розказав і за Грицька. Зінько замислився мовчки.

— А що, братця,—озвався врешті,—якби ми Грицькові та пособили?

— Як то?—спитався Карпо.

— Та так, скинулись би грішми та й позичили б йому, щоб він міг Денисові гроші вернути. Бо, бачите,—раз, що чоловікові пособити—завсігди добра штука, а друге—що нам тепер кожен новий прихильник дуже дорогий.

— От же їй-бо правда!—скрикнув Васюта.— Щоб я здох, коли він не добре радить!

— Розумна твоя рада,—промовив і Карпо.—Та чи стече ж у нас на тее грошей?

— Якось скинемось! Уже ж для такого діла гріх не стягтися, бо воно таки справді добре діло буде,—куди не глянь,—упевняв Зінько.

— Скільки ж йому: двадцять карбованців треба?

— Еге ж.

Карпо подумав.

— От що вам казатиму!—промовив нарешті.—Малі в мене тепер гроші: немає спромоги більш як п'ять карбованців позичити.

— І то добре!—сказав Зінько.—А ти, Васюто?

Васюта хоч і парубкував, та був дома за хазяїна, бо в нього батько вмер, а сам він був найстарший у сім'ї.

— Та що ж? Уже ж і я більш як п'ять не нашкрябаю.

— Ото десять. Ну, гаразд: у мене тепер десять карбованців знайдеться, то я й дам десять,—казав Зінько.—Усього й буде двадцять. Так і скажемо Грицькові, що це йому гуртова запомога, щоб він міг там оплатитися і до нас пристати.

— А не одурить же він?—спитався Карпо.

— Похоже, що ні, бо то щира душа,—відмовив Зінько.—А ти, Васюто, як думаєш?

— Хі! Та я Грицькові йому віри більше, ніж собі! Коли мені вірите, то йому й поготів!—одказав той.

— Коли так свідчите, то й оддаймо йому гроші ції,—сказав Карпо.—Підемо всі втрьох до нього, певніше воно й поважніше буде, як усі з ним говоритимем. Видно й йому тоді буде добре, що не сам Васюта за це стоїть, а товариство обстає.

— Правда!—згодився Зінько.

Не гаявшись й пішли.

Увійшовши трое товаришів у вбогу хатку Грицькову, освічену поганенькою тьмяною лямпою на стіні, побачили там усю сім'ю. Четверо дітей лагодилось уже лягати спати на полу, а Ївга слала їм. Грицько сидів за столом. У хаті було нечепурно, сорочки на блідих дітях та на Грицькові були чорні, повмазувані, а Грицькова жилетка—лата на латі. Сам Грицько, трохи вже згорблений від тяжкої праці, з худим обличчям, поритим зморшками, зарослим темною бородою і з глибоко позападалими сірими очима, здавався старішим, ніж був справді: не було ще йому й сорока років, а видавалося, що мав їх із півсотні. Здавалося, мов щось пригнічувало і цю тісну хатку, і людей, що в ній жили. Сама Ївга не пасувала до цього темного закутку вбогства й пригнічености. Висока, гарна з себе й здорова, вона була і вбрана краще, і по хаті ходила, мов чужа, мов гістя. Вона не любила Грицька і пішла за нього, аби де прихилитися з дитиною, а тепер шкодувала, що так зробила. Ця понура хата, цей похилий Грицько і четверо галасливих дітей очортіли вже їй без міри,—якби могла, то й не зазирнула б сюди!

Привіталися гості, посідали. Грицько зараз почав розказувати про свою суперечку з братами за землю. Він ходив до суддів, казав, що брати нахваляються його жито покосити на тій десятині. Так судді кажуть: ще ж не покосили, так чого ж ти нам і голову морочиш? От ти їм і пожалійся! Тепер він бачить, що вже правди не шукай. Буде сам оборонятися, як ізможе.

— Оборонися! Де ж пак! Їх двоє, а ти сам!— промовила Ївга неприхильно і мов радіючи, що такий безсилий був Грицько. Вона перемидала на лаві біля мисника ложки і весь час, поки Грицько довго розповідав про свою сварку з братами, все мовчки поглядала на Зінька, блискаючи на нього своїми смілими звабливими очима,—він бо сидів на лаві крайній, біля неї. Слухаючи Грицька, не бачив її поглядів, але тепер, як вона озвалася, глянув на неї, і їх очі зирнулися.

— Знаєш ти там!—одказав їй сердито Грицько. Але вона вже його не слухала, а дивилася все на Зінька. Він їй подобався.

Грицько, розставляючи порепані чорні руки, казав:

— Я й сам бачу, які вони дерилюди. За ними ніде правди не знайдеш. Ні до старшини, ні в суд—нікуди.

— От же бачите, дядьку,—озвався Зінько,—сами кажете, що через те нема й суду на ваших братів, що й судді на багатирський бік хиляться. Так коли так, то не треба нам попускати їм ще в більшу силу вбитися. Бо тоді вони нас ще дужче в шори візьмуть та ще й з усіх боків: і судом, і землею, і скотиною—всім. Через те й треба нам дбати, щоб не попустити цього.

— Та я б і радніший, так же...—почав був Грицько, але Зінько перепинив його:

— Знаю через що вам нема змоги. Так цьому лихові й запобігти можна. От ми скинулись грішми та й принесли вам двадцять карбованців. Візьміть та й оддайте Денисові, а нам вернете по спроможі і без проценту.—Зінько положив на стіл гроші. Грицько подивився на їх, помовчав.

— Так як же це так,—спитався нарешті,—через що ж це ви мені дасте гроші?

— Через те запомогу цюю вам подаємо,—відказав йому Карпо,—що, як оддасте позичку свою

Денисові, то можна буде вам у громаді проти його ставати, щоб не попустити йому землі громадської.

— Так...—якимсь непевним голосом тяг Грицько.—А вам же та земля як: ви її сами, чи що, хочете купити?

— Та що це ви, дядьку?—скрикнув Васюта.—Хіба ж я вам не казав?

— Що казав, то казав... я й думав собі, що й справді це аби тільки Денисові не дати.. Ну, а тепер бачу, що ви гроші приносите, то воно якось...

— Що—якось?—спитав Карпо, зовсім уже сердитий.—З щирого серця запомогу вам приносимо, а ви пеню на нас ізводите, що, замісто Дениса хочемо лукавим способом громаду одурити! Сами не ходите мабуть у правді, то праведного і на світі не хочете добачати. Мов і правди ні в кого нема,—сама хапанина.

Карпо встав з лави та й хотів уже був іти, але Зінько його припинив:

— Стривай, брате! Ви дядьку, справді не гаразд кажете. Не про себе тут дбаємо, а про громаду. Та, коли хочете, й про себе: буде громаді легше жити, полегшав й нам. Кожному по одинці важко чогось домагатися, то треба гуртом. І що більший гурт буде, то легше доможемося. Через те й вам пособляємо до нашого гурту пристати. Вам це краще, та й нам, бо нашої сили побільшав.

Карпо стояв серед хати з шапкою в руках, гнівний, ладен що-хвилини вийти звідси. А Грицько, похиливши голову, думав. Враз підвів голову.

— Та невже це ви справді, братіки, за громаду?

— Тю на вас, дядьку, їй-бо!—гукнув Васюта.—Чи нам землю їсти, чи що, присягаючись? Як так граться, то це вже й хатку краще розваляти!

Грицькове обличчя враз мов би сяйвом осяяло.

— Ну, й добрий же ви народ!—скрикнув.—Їй-бо, таких людей я ще й не бачив! Та я з дорогою душею!.. Мені аби з Денисових рук, а то

я!.. Ну, зроду і не вгадав би, що це ви за громаду. Як принесли гроші,—так і думав, що собі землю хочете. Аж ви, бачу... Спасибі ж вам, братики, таке, що й хто його зна яке!..

Після цього всім стало весело, почали говорити про те, як і що вони в громаді робитимуть, та кого ще можна на свій бік прихилити!.. Івга весь час сиділа в кінці лави, схилившись трохи на мисник, та дивилась на Зінька.

Пізно вернувся додому Зінько і пішов у садок, думаючи, що Гаїнка давно вже там спить. Але її не було. Пішов був до хати і стрів жінку на порозі.

— А ти ще й досі не спиш!

— Та я була лягла оце зараз спати та й уста-ла,—боюся.

— Чого?

— Щось ходить в садку над річкою... Ще й учора ніби щось ходило,—так мені здалося... Та думала собі,—то так учувається... А сьогодні тільки лягла, коли воно—трісь, трісь у саду,—по сухих гілках іде. Он чуєш,—знову.

Вони прислухались. Справді чути було, що в саду щось є. Зінько шепнув Гаїнці, щоб зосталася тут, а сам швиденько й тихенько побрався поміж деревами вниз, де чути було ходу. Ніч була не місячна, хоч і зоряна, і треба було добре придивлятися, щоб побачити щось серед дерев. Зінько приглядався і нічого не бачив. Коли враз почув, що затріщав тин у той бік, де був Струків садок. Глянув і побачив, що хтось перелазить через тин. Велика темна постать на мить з'явилася над полотом і зараз же шугнула вниз, у Струків садок.

— А хто там ходить?—гукнув Зінько, але почув тільки, як хтось швидко затупав ногами по той бік тину.

Гаїнка спитала, як він вернувся:

— А що, бачив?

— Бачив,—щось у Струків садок плигнуло.

— А не пізнав?

— Де ж там! Темно, та й здалека. І чого б тепер ходити? Сказати влітку, так хоч садовина, а тепер?—дивувався Зінько.

— Так може на кого воно скидається?—допитувалася Гаїнка.

— Де ж там розбереш! Так, нагадало мені чогось Микиту Тонконоженка,—мов такий здоровий, як він... та тільки чого ж йому тут ходити? Хіба до якої Струківни?

— А й справді може до Струківни,—сказала Гаїнка й додала;—Ну, та й не люблю я цього Микити! Як стрінешся з ним де на вулиці, то так на тебе гляне, що аж гидко.

— Не люблю і я його,—відказав Зінько,—поганий парубок.

— І все як зустрінеться зо мною, то раз-у-раз словом займе, а я не люблю його й голосу. І очі у нього якісь такі, як... у ївги!..

Зінькові згадалися на мить ївжині очі—як вони на нього сьогодні блискали. Але зараз же й забув за їх, почавши розказувати Гаїнці про те, що в їх було з Грицьком...

Проминуло ще кілька день, і вже десятник ходив і загадував на неділю в громаду. Лишалось нашому товариству тільки три дні. Вони клопотались з усеї сили, щоб за той час нахилити якомога більше людей до своїх думок.

VI

Громада

Вже вся громада зібралася коло волости. Деякі сиділи на колодках попід тином, деякі, сидячи й стоячи, купчилися на волосному рундуку, а більше стояло навкруги, гуртуючись купками, переходячи туди й сюди та жваво розмовляючи.

Говорили голосно про всякі новини, про надії на хліб та врожай та про інші свої справи, тільки не зачіпали справи Денисової, бо сам Денис був уже тут. Він крутився поміж своїми людьми, усміхався та примілявся до їх та нишком іноді казав кому щось. Зінько вмисне прийшов у громаду дуже рано, бо при ньому не так вільно було Денисовим прихильникам збивати людей. Одначе, скоро він помітив, що десятник раз-у-раз нишком кликав цього або того дядька в середину до волости, де давно вже сиділи Копаниця, Сучок, Рябченко, а часто зазірав туди й Денис. Видимо, що вони там усі гуртом умовляли таких людей, яких іще не встигли або не змогли досі вмовити. Зінько озирав громаду і лічив, на кого можна рахувати, що обстануть не за Дениса, і виходило дуже мало.

— А бачиш, Зіньку,—озвався до нього стиха Васюта,—ні Павла, ні Оксена, ні Юхима нема.

Справді, кілька чоловіка таких, що подали слово стояти вкупі з Зіньковим товариством, зовсім не прийшло в громаду, побоявшись виступити проти багатирів.

— Лукаві душі!—промовив Зінько.—А чого ж це досі Грицька нема?

— Он іде,—відказав Карпо.

Грицько підійшов і став просто біля їх. Віддавши він позичку Денисові, тепер не боявся його і ладен був змагатися з ним з усієї сили. Він подивився по громаді й промовив:

— Мало наших!

— Мало,—сказав Зінько.— А все ж треба змагатися.

— Глянь, Грицьку,—промовив Михайло, один з молодших господарів, що стояли при Зіньковому боці,—глянь, як твій братік з Денисом!

Справді, Панас був у тому гурті і ходив слідком за Денисом.

— Чи ти ба,—який багатир винався!—сказав другий чоловік, Савка.—Туди ж пхається!

— Не диво,—промовив Грицько.—Сподівається, що ті пособлять одняти в мене поле.

— А гляньте де Кирило!—промовив Карпо.

Всі глянули й побачили, як Кирило виходив з волости.

— Кириле!—гукнув Васюта.

Але він, мов не чуючи того, дивився в другий бік, збіг швиденько з рундучка і зник у Денисовій юрбі.

Оця зрада була дуже прикра: і Зінько, і його товариші дуже рахували на Кирила, бо був чоловік не дурний, проречистий та сміливий. За ним потягло б руки й багато інших, а тепер вони або підуть слідком за ним у той гурт, або мовчатимуть.

Тимчасом Захарко у новішій полатаній, а не драній, чинарці, ще не п'яний, тільки трохи випивши, крутився серед людей, скрізь показуючи свою одутлу з червоним носом пику. Він махав руками, моргав очима і щось істиха казав то тому, то тому. Васюта нишком зайшов до нього ззаду і прислухався.

— Держіться, хлопці, за Дениса Пилиповича!—умовляв п'яниця.—Бо це, знаєте, вигода громаді.. Ну й пошанує вас Денис Пилипович: дві відрі, сказав, поставлю. Зараз із сходки пожалуйте!

І йшов далі, всім, кому треба, кажучи про дві відрі горілки могоричу.

— Старшина! Старшина!—загомоніли навкруги.

Розмови стихли, всі глянули на рундук і поскидали шапки, здоровкаючись. Там стояв Копаниця з знаком на шиї, а біля нього писар, держачи в руках якісь папери, та староста. Громада зовсім ущухла, дожидаючися, що скаже старшина.

— Ну, сходка починається!—промовив Копаниця голосно.—Семене Семеновичу, читайте бумаги!

— Предписание уездной земской управы от 19 апреля сего года за № 1829. В виду появления на рогатом скоте эпизоотии ящура, озаботиться...,—читав писар щось мудре, а громада слухала.

— Розшелепали?—гукнув Копаниця.—Хвороба, так щоб береглись!

— Яка ж хвороба, коли про ящірок?—питався хтось серед людей.

— Так ото ж і звелено, щоб не їла скотина ящірок, а то буде така хвороба, пизотія називається,—розказував хтось мудріший.

— Та де ж це видно, щоб скотина ящірки їла? Таке вигадують!—сказав якийсь дід, махнувши рукою.

— Ат! Які там ящірки?—не згоджувався один дядько.—Хіба не чуєш? про я щ у р а, а не про ящірок написано. Щоб дівчата й парубки не гуляли по весні в ящура, а то на скотину моровиця буде.

— Пху, чорт батька зна що! І за дідів, і за прадідів наших гуляли в ящура, та й не було нічого скотині, а тепер маєш: уже й того не можна! Що ж це за напасть така?—сердилися люди.

— Не розсуждай! Коли пишуть, спольняй і більше нічого!—grimнув старшина.—Продольжайте, Семене Семеновичу!

— Предписание господина станового пристава первого стана от 15 мая сего года за № 2734 о немочении конопли в реке... под угрозой штрафа в два рубля, для чего выкопать бассейн, собрав на этот предмет по двадцать коп. с двора.

— Чуєте? Щоб конопель не мочили в річці, а то шрапу два карбованці!

— Та де ж ми будемо мочити? Оце лихо! Хіба ж нам без конопель жити?—почулися голоси.

— Не вигадувать!—гукав старшина.—Сказано не мочить, так не мочить! Спольняй і більш нічого! Як зберете по двадцять копійок з двора, то тоді волость дозволить мочить, де хочеш.

— А що там іще сказано копати?—допитувався хтось.

— Нічого не копати: знеси на волость по двадцять копійок з двора та й мочи де хоч, а не принесеш,—штрап і в холодну!—відказав Копаниця.—Продольжайте, Семене Семеновичу!

Семен Семенович іще чимало „продольжал“, вичитуючи і про те, щоб заплатити земству гроші за пожарку, і про те, що „розіськуються беглі рештанти“ і про всячину іншу, але всі слухали це мало, більше пускаючи крізь уха, бо добре знали, що не про це їх сюди покликано. Врешті, як уже все попрочитувано, Копаниця спитав писаря:

— А що, Семене Семеновичу, більше нема ділов?

— Нема, усе.

— Ну, так і додому можна... А втім стривайте!—припинив він громаду, мов тільки тепер ізгадавши те, що хотів казати:—Ще одно невеличке діло є... От ви знаєте, що у нас є пересельські наділи... Ми за їх громадою платимо поземельне і всі відбутки відбуваємо, а за що? Бог його святий знає! Чи не краще було б нам узяти та продати...

— Продати! продати!—зарепетували з усієї сили Денисові прихильники, але зарепетували надто рано, бо Копаниця зараз же grimнув на їх:

— Цитьте ви! Дайте сказати!.. Бачите: якби найшовся добрий чоловік, та продати йому, то був би нам бариш, а тепер маємо саму втрату. Ми б на ті гроші могли що добре зробити. Як ви про це думаете, люди добрі?

— А яку ж ми маємо втрату,—задзвенів із громади Зіньків голос,—коли ми тую землю наймаємо і тими грішми і всі оплатки відбуваємо, ще й зостається?

— Хто це говорить?—зикнув Копаниця.

— Я!—промовив Зінько, виступаючи з громади.

— І я!—виступив за ним Карпо.

— Та й я! і я!—озивалися один по одному Васюта, Грицько, Дмитро, Михайло, Савка і ще кілька голосів із стовпища.

— І я! і я!—перекривив старшина. — Роз'якались як! А ви ж почому знаєте, що ще й зостаться? А може ж іще й не стає?

— А потому що Денис платить за десятину більше, ніж з тієї десятини оплатків іде,—сказав твердо Зінько. — Хіба не так? Хіба цього не записано в книгах? Коли не записано, так треба довідатися, куди ті гроші йдуть.

Старшина побачив, що наскочив на слизьке і зараз звернув убік:

— Гроші всі цілі і записуються, куди треба,—ти мені того не розкажуй! Як ти можеш казати, що гроші кудись діваються? Мені вся громада вірить, мені все начальство вірить, а ти мені смієш казати, що в мене гроші пропадають! Та я тебе зараз у холодну закину!

— Стривайте бо, не так швидко закидайте!—відказав спокійно Зінько. — Я не казав, що у вас гроші пропадають, а це ви сказали, що не стає грошей на оплатки, так я й хочу знати—куди ж вони йдуть?

— Я кажу тільки,—перепинив йому старшина,—що вигідніше громаді ту землю продати та мати з грошей процент.

— Вигідніше! вигідніше!—зарепетували Денисові прихильники. —Продати!.. Продати!.. Аби чоловік добрий знайшовся!..

— Та є такий чоловік,—гукнув старшина. — Он Денис Пилипович мабуть купив би.

— Гарзд!.. От і добре!.. Продати Денисові Пилиповичу!.. Продати!..

— Не продавати!—гукали з другого боку. — Не хочемо!.. У нас скільки безземельних!.. Краще їм

частками роздати... Не хочемо наймати більше Денисові, не то продавати!..

Зчинився такий галас, крик, що мало що можна було й розібрати. Справа була вельми важна й пекуча, і через те всі були дуже роздратовані. Говорили всі враз, то до гурту гукаючи, то двоє-троє сперечаючись проміж себе. Денис тимчасом опинився вже на рундуці біля старшини. Там уже стояли і Остап, і Рябченко з Сучком, і все інше їхнє товариство. Вони говорили до старшини та до тих людей, що поблизу їх стояли. Карпо, Васюта, Грицько ходили поміж людьми, підбурюючи їх, щоб не продавати. Зінько тимчасом протиснувся до рундука і помалу, серед натовпу, зіходив на східці.

— А годі вже вам галасувати!—гукнув старшина.—Слухайте, що скаже Денис Пилипович!

— Цитьте! цитьте! слухайте!—почали люди спиняти сами себе, але інші кричали навпаки:

— Не хочемо його й слухати! Не треба!

Так позмагалися ще який час, аж поки такі все втихомирилось.

Денис викашлявся й почав:

— Господа хазяїни! Я не набиваюсь із своїми грішми. Це як ви собі хочете: хочете—продавайте, хочете—ні. Я ту земельку купив би, а не схочете продати,—я за свої гроші й іншу знайду. Гроші така штука, що за їх скрізь, чого хочеш, знайдеш. Я тільки через те й купую, що думаю собі: однак мені купувати, а як у громади куплю, то це ж я їй поміч дам. От що! Ціну мою ви знаєте за десятину,—ціна добра,—і гроші зараз же приставлю в волость. Отто ж як знаєте.

Тільки він договорив своє, іще ніхто не встиг нічого й сказати на те, коли це несподівано перед громадою, заступивши Дениса, став Зінько і озвався голосно:

— Люди добрі, нанове громадо!

— А цей чого тут?—скрикнув старшина.—Геть ізвідси!

— Денис казав, казатиму й я!..—відповів Зінько.—Чого ж це так, що йому можна, а мені—ні? Вільно кожному.

— Денис землю купує, а ти що?

— А звідкіля ж ви знаєте, що я не хочу її купити? Може ж і я купуватиму! Я такий хазяїн, як і Денис,—одказав Зінько, не повертаючись до старшини і не зступаючи з свого місця, а тоді знов озвався до громади:

— Панове громадо! Коли я що не в лад скажу,—простіть мені і навчіть, чим помилився, бо я ще чоловік молодий, треба мені розуму від старших учитися. Може б я й промовчав, так не можна ж і не сказати: як ідеш проз хату та бачиш, що вона займається, а хазяїн спить, то чи годиться ж не побігти та не збудити його? А наша громадська хата займається!

Всі слухали уважно, цікаві, що буде далі. Тільки дехто пошепки питав у сусіди, штовхнувши його ліктем:

— Про яку це він хату говорить? Де займається?

— Слухай уже!—відказував сусіда.

— З іскорки малої починаються пожежі,—казав далі Зінько,—а тоді вже стає полум'я. От і в нас така іскорка прокинулася. Що-року народу більшає, а землі—ні. Тепер на душу припадає вдвоє менше землі, ніж було спершу. У нас і тепер безземельні зараз би порозбирали ту землю, а ви її продасте одному. Чи то ж по правді? Продайте чи дайте по десятині, по дві тому, в кого землі мало або й зовсім нема, а не збагачуйте того, хто й так багатий. Чи громаді буде добро з того, що один буде дуже багатий, а другий дуже бідний? Тоді громаді добре, як усі в достатках.

— Правда! правда!—озвалися навкруги голося.—Наче в око вліпив!

А Зінько, насмілений хвалою, казав палко далі:
— Кажуть: громада великий чоловік. Треба ж, щоб у великого чоловіка й сила велика була, а то він буде малий. Хай же він не збувається свої сили. Наша сила—земля. Коли вона буде в громади,—буде й сила; коли ж громада її віддасть комусь, то свою силу змалить, а чужу вбільшить. Тоді великим чоловіком буде не громада, а хтось інший, а громада буде в нього попихачем.—Хто хоче зробити громаду попихачем,—хай продає землю, хай підпалює громадську хату! Оце й усе!

Зінько зійшов із східців у стовпище. Громада мовчала, на хвилину притихши. Всіх уразили Зінькові слова. Помалу почав озиватися то той, то цей:

— А що ж хіба й не правда?.. Вони на нас скоро верхи їздитимуть!.. Не можна їм попускати!.. Не треба продавати!.. Не хочемо!..

Озивалося все більше й більше. Вся громада вже гула, як бджоли в улику. Тим, хто за горілку згоджувався стати за Дениса, тепер сором було згадувати про це. Та й хто сидів у неволі в Дениса, чи в його полигачів, забув на ту мить про те. Кожний почувався громадянином. Кожний розумів, що він тут має силу, і любо йому було це почувати. Денисові полигачі мовчали, а голосно озивалися прихильники громадські. Зінько й товариші ходили проміж людьми і додавали їм ще до того, що вже було казано.

— А цитьте ви! Слухать!—зикнув з усієї сили старшина.

Громада вщухла, дослухаючися, що він іще скаже. Але загомонів не він, а Денис:

— Коли не хоче громада продавати, то я за свої гроші й де інде знайду,—плакати не буду. Тільки вже—як громада до мене, так і я до громади. Нехай уже тепер ніхто не ходить до мене по

землю, та й тим не буду далі ждати, хто мені гроші винен. От що!

Проказавши це, відійшов назад і сів на рундуці на ослінчику. За ним виступив Рябченко.

— І по-моєму громада не по правді робить з Денисом Пилиповичем. Коли так, то я слідком за ним: землі нікому не дам і з позичками царамониться не буду.

— Та вже й я не інак робитиму,—озвався Остап, а за ним і Денисів тесть Манойло, а за Манойлом Сучок.

Всі ті похвалки падали на громаду, як довбня волові на голову. Голова запаморочувалась.

— Оттак, як зараз казано, так і я робитиму з вами!—гукнув Копаниця.—Чули?

А вони це так добре чули, що відразу не знають, де й поділася вся та сміливість, той громадський запал, що тільки оце зараз обхопив їх. Стояли, похнюпившись, і кожен думав про те, скільки він винен Денисові, чи кому з його полигачів, де він візьме грошей, щоб вернути ту позику, в кого він братиме в-осени землю, куди віддасть на пашу товар...

— Чули?—гукав Копаниця.—Коли не позакладало, то тепер бачите, куди треба завертати! Отже, хто хоче продати Денисові Пилиповичу Сивашеві землю,—зоставайся там, де стоїш, а хто не хоче, виходь ліворуч за колодки.

Зінько, Карпо, Васюта, Грицько та ще чоловіка десять, а серед їх Дмитро, Михайло та Савка, перейшли ліворуч. Всі інші, величезна більшість, стояли мовчки, похнюпившись.

— Люди добрі!—скрикнув до їх Зінько.—Та що ж це ви робите? Ви ж сами себе продаєте!

— Мальчачь!—крикнув старшина.—Що ти мені тут бунт заводиш? Я тебе в холодну закину! Я тебе в стан одішлю!

— Годі!—відказав Зінько.—Що це ви так з холодною розносилися, що все мене закидаєте? Я не

бунтую, я правду кажу. Панове громадо! Сором вам, що ви такі боязкі! Невже ж ніде нема правди на світі, тільки в багацькій кешені?

— Десятники! беріть його в холодну!—репетував старшина.

Десятники нехотя підійшли до Зінька.

— Братіки,—промовив до їх Васюта,—не будьте свиняками! Бо щоб я здох, коли першому, хто до нього торкнеться, не погладжу його свинячу морду оцією штучкою!—і він підняв свого здорового кулака.

Десятники стали, не знаючи, що їм робити. Але й старшина, бачачи, що вже починається щось непевне, облишив Зінька, мов забувши за нього, і гукнув на писаря:

— Семене Семеновичу! пишіть приговор о продажі обчеської землі Денису Пилиповичу Сивашу!

— Ще вчора написав!—одказав писар.

— Одбирать руки!—звелів старшина.

Двоє письменних пішло в стовпище відбирати в неписьменних руки. Звичайно підписувались за їх і без цього, але що тепер було таке карлючкувате діло, то старшина звелів зробити й це. Двоє людей штовхалося серед стовпища, а стовпище стояло похнюплене, понуре...

Зінько мовчав, не знаючи вже, що діяти, бачачи добре, що тут уже ніщо не допоможе. І враз мов полум'ям обняло йому голову, і він, сам не знаючи, нащо це робить, кинувся до Дениса і, стискаючи кулаки, скрикнув:

— Дерилуде! всіх проглинати хочеш? А бодай би ти подавився на цьому місці!..

Ще одна мить, і Зінько вдарив би Дениса, збив би його додолу, під ноги... Але Денис, ізроду не бачивши Зінька такого роздратованого, злякався й скрикнув:

— Господин старшина! Я протестуюсь... Він мене вб'є!..

Це перелякане обличчя, цей повний страху голос одразу спинив Зінька. Він спустив руки.

— А, так!—скрикнув старшина.—Десятники! Роти пороззявляли, стоять, як стовпці... Беріть його!..

Але поки десятники наблизились, Карпо взяв Зінька за руку і вивів його з громади.

— Ходім, брате! Нема вже чого нам тут робити!..

Вони пішли.

— Ну й падлюки!—лаяв громаду Васюта.—От свиняча порода!

— Вивішав би всіх!—похмуро й прикро сказав Карпо.

— Таку землю, таку гарну землю та й віддати!—бідкався Грицько.

— А ми ще клопочемось за їх, за громаду!—казав Карпо.—Та наплювать на цю громаду,—вона дорогого слова не варта.

Зінько нічого не сказав, тільки важко їдихав, стискаючи зуби.

— Усі в їх у руках, як риба в волоці в матні, от що!—казав Грицько.—Схоче—випустить, а схоче—в ющі ззість.

— Були там такі, що й не в матні, та й ті в свинячий слід побігли,—відказав Васюта.

— Праведний чоловік ніякого лиха не злякається, а злочестивий і без лиха лихо діє,—правив своє Карпо.—Чого ж ми будемо за їх клопотатися, турбації собі завдавати? Не дурно сказано, що покиньте мертвих свої мерці ховати,—отак і це.

— Ат, облиш бо, Карпе!—відказав гірко Зінько.—Неправду ти кажеш, та нехай іншим разом, а то тепер...

Він не доказав, що йому було тепер так тяжко й гірко, що не хотілось і розмовляти.

Довго не спав тієї ночі Зінько за думками. Не раз та й не двічі доводилось йому нещасливо

ставати в громаді проти тих людей, що й сьогодні, але ніколи не було йому це так тяжко, як цього разу. І не через те тільки, що саме діло було не маленьке, за-для громади важне. Ні, дедалі, все дужче й дужче опановувала Зінька одна думка і не давала йому спокою: думка завести в громаді такий лад, щоб по правді все робилось, хотілось бачити свою громаду в усіх справах розумною, правдивою та дружною. Тоді б усім було добре, всі щасливо та гарно жили б. Багато вже думав Зінько про те, яким робом це зробити, та не міг ні до чого путящого додуматися, до такого, щоб одразу воно взяло та й повернуло всіх людей на кращий шлях. Додумався тільки до того, що йому самому треба завжди робити так, як він хотів би, щоб усі робили, та й інших нахилити до того. Та цього ж мабуть мало. Бо от же й він і товариші його того додержували, а нічого сьогодні не вдіяли...

А якби він із своїм товариством цього разу подужав у громаді, то це великого важило б! Тоді сміливіше було б усім стояти проти тих, хто хотів сідати на шию. А тепер буде гірше, дуже гірше!.. І надія на те, що в громаді покращає, поладнішає, відсувалася ще далі...

Та все ж Зінько не хотів зрекатися тієї надії, не хотів покидати того, чим повна була вся його душа. Повинна таки правда подужати кривду! Хоч не скоро, а подужає—це Зінько добре знав. І як знає, так і робитиме,—якось уже воно буде...

А там, далеко, на майдані, галасував народ, і той галас долинав і до Зінька. То громада пила Денисову горілку. П'яніючи, галасуючи, точачись і лаючись, вона забувала про те, що сама себе віддавала в попихачі кожному, хто хотів нею попихати...

ЧАСТИНА ДРУГА

Зажурився соколонько:
Відна моя головонько,
Що я рано з вир'я вийшов.
Ніде сісти, гнізда звити,
Малих дітей розплодити,
Бо по горах сніги лежать.

Нар. пісня

I

Гаїнка

Гаїнка гнівалася:

— Поганий, поганий, поганий,—казала, одвертаючись од Зінька.—І не кажи, що гарний: ти поганий!

— Ну, і чого ж ти на мене сердишся?—спитав Зінько.

Вона почала докоряти:

— Бач, примиляєшся, а сам який зробився? Мало коли й дома сидиш: як те перекотиполе, все гуляєш. Я за тобою й дух роню, а ти за мене забувавш.

— Дурненьке мов! як же я за тебе забуваю?

— А так, що то було як вечір, як неділя, як свято, то ми все вдвох, як орішки близнята—або говоримо, або читаємо, або співаємо... А тепер!..

— А тепер?

— А тепер ти і ввечері і в свято або сам ходиш то до Васюти, то до Грицька, то до себе наведеш їх повну хату!

— І яка ж то й повна хата, як двоє або троє!
А хіба ти їх не любиш?

— Чому? Васюта такий гарний, добрий... та чудний-чудний!

— Ну, от бачиш! А Карпо?

— От, Карпо твій!.. Катря гарна, а Карпо твій— як почне вчитувати, мов з книжки: пам'ятай, жено, і встаючи й лягаючи, і за стіл сідаючи, що гріх тебе вловляє і во уста вступає, і з уст вступає, і до носа приступає!.. Ха-ха-ха!..

Вона так чудно вдавала Карпа з його начальним голосом, що й Зінько засміявся.

— Що ти вигадуєш?! Коли ж таки Карпо казав на Катрю: жено?

— От же казав,—я сама чула... А ми з Катрею як зареочемось!.. А він розсердився та грюк дверима, та з хати!..

— Ну, а Грицько який тобі?

— Я Івги не люблю!—відрубала Гаїнка швидко.

— Так я тебе не про Івгу, а про Грицька.

— А Грицько... Грицька... мені його жалко... Та вони всі гарні, а тільки я не люблю, що через їх та ніколи й поговорити з тобою, мов у жнива!..

— Не з-так то вже й ніколи,—засміявся Зінько.—Хоч воно, може, трохи й правда, бо останніми часами було стільки клопоту: то з товаришами треба було радитися, то в город їздити, то ще що...

— От бач! от бач!.. А я все сама, як верби-ченька в полі.

— Та ти ж з матір'ю... І добре ж знаєш, що я не з примхів те роблю, а за-для громадської справи так треба...

— За-для громадської справи...—почала була щось непевне Гаїнка, але Зінько перепинив її, кажучи своє далі:

— А ти ж у мене розумна, ти ж не така, як інші жінки, що їм байдуже, що там по-за хатою

робиться: ти розумієш, що кожному громадянину треба за добро громадське дбати.

— Воно, звісно, як громадська справа, то треба... Тільки знаєш, Зінечку, якби так, щоб громадському доброві манюпусінька часиночка, як ніч у жнива, а нам удвох—велика, як день улітку.

Зінько засміявся.

— Моя ясочко! от упораємось якось із тією землею, то й буде все гаразд. Моя ти щебетушечко!

Вона голосно засміялась і засипала йому все обличчя й голову дощем квіток, тільки що на-рваних унизу на леваді.

— А сьогодні ж ти недовго будеш у Грицька?—спиталася.

— Ні, недовго.

— Гляди ж! не сиди до півночі! У! я через тебе тільки квітки мої порозсипала! бачиш,—от братік та сестриця: це брат із сестрою побралися... А тоді як розпиталися, хто вони! Так брат і каже:

Ходім, сестро, горою,
Ровсіємось травою:
Ой, ти будеш синій цвіт,
А я буду жовтий цвіт...
Будуть дівки квітки рвать,
Нас з тобою споминать...

— Оце я кажу, а може вони чують мене!..

— Хіба ж квітки чують?—спитав, сміючися, Зінько.—Адже вони неживі.

— А то ж, неживі!.. А чого ж то як садовина не родить, то на святий вечір дідусь беруть сокиру та й ідуть до груші або до яблуні та й нахваляються, що рубатимуть:—Як не родитимеш, то зрубаю і в піч уметаю, а поїл на вітер порозпускаю!—Так воно злякається та й родить.

— Та це байка! От заговори зараз до цього дуба, то нічого не розбере.

— А може ж і розбере? Береза хвалилася своєю корою та й каже дубові: Давай мінятися! А дуб каже: Не хочу: мене тільки кора на світі й держить.

— Так вони ще й розмовляють?

— А то—ні? Воно все говорить проміж себе. Один чоловік та знав розбирати і звірячий, і пташиний, і травиний, і всякий голос... так, було, йде, а вони, зілля, проміж себе розмовляють: Я, каже одно, від того. А те: а я від того... я від голови... я від любощів... Так і розмовляють... Найбільше вночі... Зіллячко до зіллячка прихилляється, зіллячко до зіллячка озивається... І-і! Аж дивно й страшно, як подумаш!

Вона аж іздрігнулася.

— Чого ж тобі страшно?

— Воно не страшно... а так... Усяка травинка на світі жива... От ходиш так, думаєш,—воно так собі, як камінь, аж воно—живе: і чує, і розбирає... І земля чує, і трава чує, і дерево чує... А ми не чуємо їх... Може й вони мене не чують, тільки себе... І я серед їх, як травинка, манюсінька травинка...

Вона заплющила очі і знову здригнулася: Ух!..

— Чого ти?

— Мені вже здалось, що я травинка.

— Серденько моє, це все казки. Воно не так на світі, як ти думаєш.—І Зінько почав їй розказувати, що він у книзі читав про те, як рослини живуть. А вона, втупивши в нього свої мрійні оченята, слухала мовчки і їй уявлялося, що вона така травинка-травиночка дрібнюня-дрібнюсінька на цьому широкому світі!.. Така манюня!.. І хтось прийде та й зірве її, а їй буде боляче-боляче!.. Ох, може їх і рвати гріх, ці билиночки-квітиночки?.. Ці билиночки, ці квітиночки, що ростуть-цвітуть серед долиночки.

— Зіньку, скажи, чого це так: іноді нічого не заспіваєш, а іноді само складається?

— Що складається?

— Пісня... От, кажуть, на морі є такі морські панни—співають так гарно... повипливають на хвилі—самі гарні-прегарні—та як заспівають, то й море стихає... слухає... А люди ходять понад берегами та дослухаються тих пісень та й собі переймають... З того й пісні, кажуть, на світі... А от я тих дівчат морських і не чула, а пісні складаються...

— Та як же то?

— Та... от... Ну, от дивишся на щось... або от згадуєш щось, а воно одно до одного й тулиться... і співається...

Вона заплющила очі й почала стиха співати:

Ой, билиночка до билиночки прихилилась,
А до милого та милесенька пригорталась.
Травка хилиться та синенькими квітоньками.
Мила дивиться та ясенькими оченьками.
Удвох будемо, ой, билинонько, процвітати...
Удвох будемо, ой, милесенький, пробувати!..

— От ба: це про тебе та про мене пісня!..

— Так ти ще й пісні складаєш?

— Хіба я її складала? Воно само... От так почне, почне тулитися, нижеться, як разок намиста... а тоді щось і вийде...

Зінькові сподобалось це. Він почав прохати Гаїнку, щоб іще щось заспівала. Але вона схопилася з місця і замахала руками.

— Ні, ні! не хочу!.. То так, як само набіжить...

— Гаїнко! Гаїнко!—почувся голос у садку.— Де ти?

— Мати кличуть,—промовила Гаїнка й побігла до хати.

Зінько зостався сам. Була неділя, і він одпочивав. Лежав нерухомо і дивився поперед себе. Його хата й садок були на горі, і звідси видко було йому за малим не все село. Біленькі хатки з темними й жовтими солом'яними покрівлями

визирали, весело всміхаючись, з невеличких садочків, що зеленіли мало не в кожному дворі,— мов дівчата позаквітчувались та й повиходили на вулицю всім гуртом. Біля хаток де-не-де ворухилися люди, по дворах вештались, вулицею помалу йшли або сиділи під хатою, розмовляючи. За все вищі були великі верби гіллясті: вони широко розкидалися вгорі і над хатами, і над тими садочками, зеленіючи ясно на блакитному небі. Їх так багато було, що вони затуляли частину хат і все село здавалося якимсь садом-гаєм, що серед нього побудовано було оті маленькі людські осельки.

Було над вечір. Сонце не пекло вже, тільки гріло ласкаво, вітрець ніде не прокидався, ні один лист не ворухився.

Тихі дерева стояли нерухомо, похилившись над селом, мов замислились-задумались про щось. І все село обіймав упокій, тихий святковий упокій-одпочинок, такий любий робочому селянинові.

— Як любо! як тихо!..—думав собі Зінько—Як верби гарно похилились. Так, мов дивляться—що там робиться внизу, по тих хатках та по вулицях, та й собі радіють, що люди відпочивають, що їм затишно та гарно. Добра штука дерево,—аж веселіше став, як воно над тобою схиляється! І добре жити під тими тихими вербами, у смак наробившись, у смак і відпочивши!

— Зіньку! Хочеш полуднувати?—гукнула Гаїнка десь із-за дерев.

— Не хочу, зараз піду.

Підвівся, став і глянув у другий бік.

Внизу, під садком, широко простилалась велика зелена лука, по ній вузенькою стежкою звивалася річечка, то поблискуючи ясно проти сонця, то ховаючись під похилими вербами... он завернула коліном, уже й зникла з-перед очей, тільки очерети значать її шлях—геть-геть потяглися сіро-

зеленою стінкою аж туди, в далиню, де аж на крайнебі хмарою темніє великий ліс. Широко й гарно й любо глянути!.

Та треба ж і йти!

Він підняв з землі й накинув на плечі чинарку, взяв бриля й пішов. Не заходячи в хату, перейшов двір і вийшов на вулицю. Зачиняючи ворота, зупинився на мить, глянувши на свій двір.

Добрий двір, великий! Ще батько побудувався на ньому, а Зінько тільки додав дечого. Праворуч тік із стодолю великою, ліворуч біля нього комора добра, а коло неї хліви й повітки; ще лівише, трохи віддалік, хата, а зараз од неї починався і йшов аж униз сад. І скрізь по двору по під плотом зеленіло дерево, хоч уже й не садovina. Багато з усього того Зінько понасаджував ще за живоття батькового і тепер дивився, радіючи, на свою працю. А квітник біля хати—це вже Гаїнчине діло. Стільки квіток, що й ступнути скоро ніде буде. Не дає близько возом під'їхати: ставай оддалік! Цвіт королевий, нагідки жовті, барвінок хрещатий стелеться, високими стеблинами рожа червона стоїть, а сивенькі паничі кручені круг неї в'ються... он зірочки червоніють, а он троянди кущ... Щоб не пошкодити квіткам, Зінько вже загородив Гаїнці перед хатою заборонку маленьку, плотик такий низенький чепуренький... А оце вже сам посадив хміль біля піддашся, що над дверима: розрісся хміль так буйно, що й піддашок укрит, і на хату поп'явся... Гілки від здорового клена та отой хміль так покрівлю затуляють, що хата зеленеверхою здається. Васюта каже, що в Сивашів хата і гілляста і листата, ще й оката,—бо величенькі вікна.

Причинивши ворота, пішов улицею...

Не сиділа дома й Гаїнка. Скоро Зінько з дому, то й вона швиденько накиннула на себе юпчину та й побігла на Заваліївський куток до баби

Мокрини. А баба Мокрина—то була собі така значюча баба, на все село знахарка. Чи в кого яка хвороба, чи в чоловіка що пропало, чи якій дівчині від любовців, чи до любовців треба,—всі до неї, до тієї баби Мокрини йшли. Стара вже була, а ще моторна й бачача на все така, що ну! І вже як підеш до неї, то й не думай нічого брехати, бо однак вона вгада, що брешеш,—тоді вже й пособляти не схоче:

— Іди, іди!—скаже,—я не пособляю таким, що мене дурять. Треба по правді, а неправди я не люблю, не дай боже, як не люблю! І сама ніколи не кажу, та й мені ж нехай ніхто не каже.

І вже тоді як розсердиться баба за брехню, то вже й пособляти не хоче, ніяк не хоче! Хіба вже, хіба, як хто такий багатий та добре вже дасть їй, то тоді, може, зласкавиться...

Через те, хто йшов до баби Мокрини, то той уже їй усю правду повідав—як на сповіді. І як вона що казала, то так уже до кожного словечка її прислухалися, так вже їй вірили, що попові й з половини так не йняли віри, як їй.

І Гаїнка дуже їй віри доймала. Звісно, Зінько казав, що баба Мокрина нічогісінько не тямить, тільки людей дурить...

Гаїнка знала, що Зінько розумний... дуже розумний!.. Як не її думку, то навіть і на всьому селі розумнішого не було, бо вона сама бачила, що Зінько з ким схоче може зговорити: чи з писарем, то й з писарем, чи з попом, то й попом... і з паном... і з кожним... А розумно говорить, так аж страх!.. І ніхто так гарно книжок не читає, як Зінько... Це так, правда тому всьому... ну... ну, а вже що про ворожок та про відьом, що він не вірить, то то вже помиляється... хоч як, а помиляється!..

Де ж таки! Де ж усьому світові звісно, що відьми корів доять і з сохи молоко доять, і в

комин літають,—це ж кожне знає, хоч кого спитай!.. А хіба мало людей бачило, як вони перекидаються то собакою, то свинею, то копицею... Це ж і дядько Охрім бачили, і Петренко... А в Чорновусі йшов один парубок, а він, такий здоровий білий собака, та лапи йому на плечі... А він його за лапи та в хату притяг та й повідрубав йому лапи... Ой, боже, який же й немилосердний!.. Тоді пустив... Аж уранці глянуть, а у вдови-сусіди пальці понадрубувано... Та що тут і казати!.. це ж усяке знає!.. І про ворожок звісно, що правду кажуть і пособляють... Ні, це вже Зінько помиляється!..

Та хоч і помиляється, а все ж вона боїться йому признаватися, що до баби Мокрини бігає. Та він би її засміяв, та він би їй такого наказав!.. Ой-ой-ой!.. Та їй і самій сором іздумати!..

Сором... ні, воно не сором... а так... яюсь...

Вона сама не дуже й хоче того... Чи то пак так: раз хоче, а вдруге не хоче. Звісно, як побачить вона Карпову Катрю,—це ж її й приятелька,—як та дитинку пригортає та вчить її ходити, то їй-бо так чогось і Гаїнці схочеться, щоб учити дитинку ходити, свою дитинку, не чужу... і цілувати його... такого маленького. Цілувати його в щічки, в носик, в оченята, в ніжки, в ручки... і тулити його до себе—так дуже, дуже!.. А воно пручається—ніжками й ручками...

Пручається рученьками,
Всміхається оченьками,
А озветься губоньками..

Таке гарне!..

Ну, а вже як ото кричить та вмажеться, та треба його мити та чепурити,—ну, ото вже й не гарно!..

А Зінько дуже хоче сина!.. Так хоче, так хоче—„хоч поганенького“, каже, сміючись. Поганенького!

Ні, вона поганенького не хоче: коли вже син, так щоб гарний!.. Та де ж вона йому візьме, коли нема?

А хочеться дружині догодити!.. Вона й почала питати людей, так їй Катря ж таки й нараяла: піди, каже, до баби Мокрини—пособляє.—А ти хіба ходила?—Ні, мені не треба було... люди кажуть...

Ну, вже ж, щоб Зінькові догодити, то треба піти... хоч він би й сміявся, капосний, коли б довідався!.. ой, сміявся б!..

Та дарма! Вже їй знахарка казала, що пособиться. Вона вже їй давала такого зілля пити і звеліла, як вип'є—прийти, то ще дасть. Оце ж вона і йде. Уже ж щось та буде, щось та буде! Тоді вже не Зінько з неї посміється, а вона з Зінька. А що,—скаже,—не віриш ворожкам, а от тобі син!..

Щоб ближче йти, Гаїнка перескочила через пліт, тільки намисто брязнуло, і пішла городами й левадами. Закувала зозуля.

— Зозуле-зозуле! скільки мені год жити?

Зупинилась і стала лічити. Зозуля накувала п'ять, десять і кувала далі, не перестаючи, аж до тридцятьох і трьох.

— Ой-ой-ой! як багато! Це добре! Бо на світі гарно жити! А от тій мабуть негарно було, що з неї зозуля. Як бо це воно? Князівна та закохалася в козака. А князь того не знав, бо якби знав, то і в темницю дочку завдав би...

Ой завдав би у темниченьку
Свою дочку єдиниченьку.

Так вони зйдуться в гаю нищечком та й сидять там, цілуються-милуються... То сміються, з закоханячка свого радіючи, то плачуть, свою нещасливу долю згадуючи. А сами такі—яксонечко... А батько князь ішов гаєм, як чорна хмара... Вже

довідався!.. А козак, лиха не чуючи, до неї й каже: „Ти ж моя зозуленька!“ та й пригорнув. А князь як кине́ться туди: „Будь же,—каже,—ти, проклята, навіки зозулею!“ Так вона—пурх! та й полетіла з рук у козака... І літає тепер пташкою-сиротою та й плаче... Боже ж, нещаслива доля! Чому про все пісень співають, а про це ні? От якби й про це пісню співати!..

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
Не всі тії заміж ідуть,
Що любляться та кохаються!
Одна така та князівночка
Та в козака закохалася,
У гайочку та в зеленому
Цілувалась-милувалася...

— Ой, боже мій! що ж це я?—припинила сама себе Гаїнка.—Чи не дурна? Серед чужої левади стою й пісню співаю. Та й забарилася як!.. Треба бігти мерщій!..

Перебігла леваду, доскочила до струмочка дзюркотливого. Десь мабуть хлопці затягли кладочку, що через нього була. Гаїнка спинилася.

Як же ж і дзюрчить весело!.. Водо-водичко святенька! Скажи мені, чи гарно тобі жити в твоїй хаті попідземній? Озвись!.. Мовчить, не озивається!.. Мабуть я грішна, що до мене вода не говорить.

Скинула черевики й побрела через неглибоку, чисту, як сльоза, течійку, що бігла попід вербами рясними та осоками високими. Осокорі гордо знімались до неба, а верби, нахилившись над поточком, стиха зазирали в нього.

— Хі, як видивляються в воду на свою вроду!—мов дівчата... Гарні, гарні!.. Годі вже видивлятися!—озвалася до їх Гаїнка, знов узулася та й подалася далі.

Незабаром була вже знову на вулиці. Он уже й хату бабину Мокринину видно.

Ой! що то вона Гаїнци скаже? Гаразд, як добре, а як же ні? А неминуче, неминуче треба Зінькові сина! Бо як же він, бідний, буде без помочи? Неминуче!..

II

Спокуса й праця

Зінько йшов до Грицька Момота.

Звичайно товариші віходилися в Зінька, але трапилося несподіване лихо: Грицько вибив собі ногу і мусив сидіти дома. Це сталося так: Панас та Іван Момоти все нахвалялися забрати жито з тієї десятини землі, що за неї сварилися з Грицьком. Одначе, не поспішилися цього зробити. Грицькові дало поміч товариство: Зінько, Васюта, Карпо та сам Грицько як заходились учотирьох, то так і перелетів хліб з поля на тік до Грицька. Панас тільки тоді оглядівся, як уже сусідин хлопець убіг у хату та йому сказав. Вискочив з хати, вхопив дрюка та вулицею до Грицькового двору. Прибіг, як останні вози вже до воріт підїздили. Став на воротях, підняв ломаку:

— Назад! назад!.. У мій двір!.. Мое жито... Голову розвалю!

Махає ломакою, що й справді страшно приступити. Позбиралися люди, почали його вмовляти, а він одно:

— Не підходь!.. Уб'ю!.. На гамуз псину поб'ю, щоб і на світі не смердів!..

Кинувся з ломакою за Грицьком, а Грицько по-за возами: бігають круг возів,—той не втече, а той не дожене. Коли Грицько спіткнувся та й упав. Панас підбіг, замахнувся ломакою.. Всі так і похололи: от уб'є!.. На щастя Васюта підбіг ззаду, вхопив Панаса та й звалив, а тут люди наскочили, відняли в нього дрюка, самого відвели геть. Він пручався й репетував:

— Пустіть!.. Я їм голови позриваю!.. Повбиваю!.. Потрощу!.. Пустіть!

Далі вже й слова не міг сказати, тільки харчав. Зо злости аж трусився.

Тимчасом вози проїхали, люди одвели Панаса додому.

Так ото, падаючи, Грицько вибив собі ногу і довго вона в нього боліла,—все не міг ходити.

Тим Зінько йшов до нього.

Поминуло вже три місяці, відколи завелася суперечка за ту пересельську землю, а справа ще й досі ніяк не розплуталася. Зараз же другого дня після громадської ради Зінько довідався, що сам писар ходить із десятником по хатах до таких письменних, що не були тоді в громаді, та й примушує їх підписувати громадську постанову. У волості служило писарча, що доводилось якимсь родичем Зінькові і зазнало колись од нього, при лихій годині, доброї запомоги. Вдячне писарча списало тепер за-для Зінька тую постанову і всі підписи громадян. Серед тих підписів Зінько знайшов кілька таких, що люди ті не жили на селі вже здавна, а одного вже й мертвого... ще й за кількох письменних Рябченко розписався, мов за неписьменних. Зінько бачив, що це вже якесь крутіїство, але нащо його зроблено,—спершу не зрозумів. Не розумів і того, нащо замість однієї постанови написано аж три, і землю Денисові продавано мов не всю враз, а якось частками і мов не в один день. Зінько поїхав у город і купив там собі книжку з законами. Довго її гортав, шукав, мало що розбираючи, але нарешті таки дошукався, через що так зробила волость. Треба було, щоб аж дві третини всієї громади згодилися продати землю, а коли до двох третин не ставало, то й не вільно продавали. Ото ж і поприписувано тих мандрованих та мертвого, щоб більше було людей, а як не ставало ще, то приписали й пись-

менних—таких, що не хотіли розписуватися,—за їх Рябченко черкнув, мов за неписьменних. Тепер з погляду постанова була законна, але це тільки тому, хто не знав, кого там поідіписувано. А що на три частини волость поділила землю, так і це була мудра штука: як на великі гроші продати громадської землі, то треба дозволу аж од міністра з Петербургу, а як поділити на три частки, так виходила кожна на малі гроші, то й не треба було посилати справи далі губерні. Певне, що Копаниця з товариством не сподівалися тут ніякої зачіпки, бо зверху все було гаразд, по закону.

Додлубавшись Зінько до того всього, розказав про нього й товаришам. Погомонівши, ввадили подати жалобу до начальника і про все як треба в тій жалобі списати. Як уміли, так і списали. Зінько сам одвіз у город, сам і подав її начальникові. Той розпитався про все, сказав, що всю справу розбере, і звелів Зінькові з товаришами сидіти тихо й дожидатися. Після того товариство чуло, що старшину кликано в город до начальника, а Дениса чи теж кликано, чи сам він їздив. Як і що там робилося, Зінько того нічого не знав, аж трохи згодом тее ж таки прихильне писарча вищечком дало йому копію з паперу, що волость послала начальникові про нього, про Зінька. У папері було написано, що Зінько баламутний чоловік, що він чинить у громаді всякий нелад, підбурює молодіж повставати проти статечних людей і раз-у-раз бунтує народ; начальства не поважає і ніби-то часто каже: „наплювать мені на ваше начальство!“ „А оное неуважение к начальству,—сказано було в папері,—не только в исказании вышеупомянутых ругательств оказуется, но даже и в многих других поступках развратных и соблазнительных, о которых даже неудобно и поносно в служебном рапорте выражать. Которая его жалоба на общественный приговор

не от чего, только от вышеупомянутой развратности и поносности поступков произошла“.

Порадившись Зінько з товариством, наважився поїхати просто до начальника, щоб вияснити всю справу. Начальник допустив до себе, та зараз же почав на нього гримати:

— Ты народ бунтуешь. Ты развратничаешь! Тебя под суд!

Кричав таки довгенько і багато говорив, а Зінько все слухав. Як утомився вже начальник, тоді Зінько й собі озвався:

— Чи під суд, ваше високоблагородіє, то й під суд, аби було за що. А що ж, як ваше високоблагородіє під суд мене завдасте, а виявиться, що то все брехню старшина на мене написав?

— Як брехню? Як брехню? Він присяжний чоловік, він не може збрехать!

— Отже й чорновусівський старшина був присяжний чоловік, а пішов на Сибір за покрадені громадські гроші,—відказав спокійно Зінько.

— Що? Як?—скрикнув був начальник, а тоді зараз істих, одвернувся й пробубонів:—Ну, то друге діло!..

— Та найлучче,—казав далі Зінько,—прошу ваше високородіє,—зробіть слідство. Нехай усі старі люди, вся громада скаже, чи воно тому правда, що про мене написано. Нехай докажуть, коли й кому я що казав або робив погане. Тоді й видно буде, чим я завинуватів.

Начальник подивився на Зінька, подумав..

— Ну, гаразд,—каже,—от скоро у вас буду,—все зроблю.

І справді незабаром приїхав. Зібрав громаду і розпитував про Зінька: чи він бунтує народ і чим, і як він живе, і що він за чоловік. Рябченко та Манойло почали були лаяти Зінька, але інші зараз же припинили їх. Громада сама почувала, що розминулася з правдою, продаючи Денисові

землю, що Зінько був правий, і їй було сором ще й вигадувати на чоловіка щось негарне. Всі озвалися за нього добре, а Рябченко з Манойлом хоч і лаяли його, та ніяких поганих діл Зінькових не могли показати,—то так це й зосталося. Поїхав начальник, нічого Зінькові не сказавши.

Наші товариші думали, що оце вже й справа з землею піде тепер куди треба, аж ні. Не чуть із городка нічого. Денис та старшина ще кілька разів їздили туди,—уже ж не без того, що коїли все лихе та недобре та на свою руч навертали справу. Але що саме вони робили,—Зінько з товариством не міг довідатися. Видимо тільки, що поступатися їм гадки не мали.

Зінько йшов тепер помалу вулицею і все морочив собі голову думками про те, що його тут робити. Думати було коли, бо він пішов не просто до Грицька, а мав спершу зайти до свого родича писарчати, розпитатися, чи не знає той чого нового. Розпитався, аж і той нічого не відає. Тепер вертався аж із другого краю села знову на свою вулицю до Грицька.

Зненацька почув здалека якийсь галас, спів, музики. Прислухавсь.

— Це ж мабуть весілля Хоменкове,—подумав собі.

Пройшов ще трохи і побачив, що справді весілля. В дворі й під двором була сила народу. Які дивилися, товплячись; які сиділи на призьбі під хатою. На призьбі ж сиділи й троїсті музики та й тяли з усієї сили до танцю. Дві парі швидко рухалися серед натовпу—то вони танцювали. За людьми Зінько бачив тільки їхні голови й плечі, але ось люди розступилися чогось, і йому стало видко танцюрів. Серед них він зараз побачив високу чепурну постать—то Івга була, Грицькова жінка. І вона, повертаючись, угляділа його і мов на мить спинилася.

Чимало п'яних вийшло з двору і, точачись попленталось улицею. Щоб обминути їх, Зінько звернув до знайомого чоловіка в двір: звідти можна було пройти городом аж на луку, а лукою вийти або до своєї хати, або хоч і просто на край села, до Грицькової. В дворі зустрів хазяїна і затримався з ним трохи, розмовляючи,—ще той провів його й через свій сад. Попрощавшись, перескочив Зінько через пліт, стрибнув на луку та й пішов по-за городами трохи вже протоптаною людськими ногами стежечкою.

Ішов замислений, похилившись, не дивлячись навкруги. Коли враз почув: — Зіньку!

Глянув, зупинившись, і побачив перед себе Ївгу.

Кілька верб, виріши над криничкою, оточивши її навколо, чинили з себе маленький захисток, не доступний людському окові з луки. Через цей захисточок пробігала стежка, і на ній тепер стояла перед Зіньком Ївга. Її висока струнка постать гарно вбрана, з повною шиєю блискучого намиста, й дукачів, мигтіла ясними кольорами на сіро-зеленому вербовому листі. Великі сміливі очі дивилися ще сміливіше ніж звичайно, своїм палким зваблливим поглядом.

— Зіньку!—промовила знову, і Зінько почув, мов його проняв той погляд пекучий.

— Чого?—спитався.

— Ой не передихну!.. бігла... побачила що ти сюди пішов... хотіла перестріти..

— Хіба яке діло є?—спитав Зінько, почуваячися неспокоїно.

— Діло!.. Ой, є, ще й велике!—І вона приступила до нього ще ближче.—Хіба ти не бачиш, яке діло? Хіба ти сліпий?..

Вона спинилися на мить,—їй увірвався голос.

— Хіба ти не бачиш, що я за тобою гину?.. що я і день, і ніч тебе перед себе бачу!.. Твої очі, твої брови бачу!..

Вона нахилилася до нього, шепочучити слова несамовитого запалу.

Але він дужим рухом одхилив її набік і обминув, промовивши:

— Гріх тобі, Івго, таке казати! не буде цього ніколи!

І пішов швидко і вже був по-за вербами на луці. А вона дивилась йому вслід, уся тремтячи, простягнувши до нього руки.

— Зіньку!—скрикнула.—Вернись!

Він і не озирнувся.

Вона постояла мить, мов сподіваючись іще, мов думаючи, що може й вернеться. А тоді стиснула руки в кулаки і, сварячись на нього, скрикнула:

— Ну, стривай же ти!.. Я ж...

Ту ж мить їй стиснуло горло, перепинило мову, і вона як стояла, так і впала на землю і, притиснувши руки до грудей, заридала тяжко...

Стиснувши зуби, не подавала голосу, тільки хлипала, усім тілом здригаючись...

Врешті почала затихати, притихла...

Не одного вона любила вже, та ні за одним не пропадала так, як за Зіньком.

От і недавно—Микита Тонконоженко—яким гарним він їй здавався, поки цього Зінька не побачила... А тепер їй Микита провітку не дає, переймає та нагадує старе цілування, а її аж верне від нього..

Вже не вперше займає вона Зінька потроху, закидає йому словами, а він мов не бачить, мов не чує, мов не розуміє!..

Невже ж вона його причарувала так, тая недоросла Гаїнка, і він не бачить, що вона, Івга, краща, чепурніша за неї? Чи він боїться жінки? Ні, він не з боязких... То це любить її так!..

Вона знов застогнала, стиснувши зуби...

Коли любить, то що ж із ним зробиш!

Та невже ж так і покинути? Та вона ж пропаде!

Васюта взяв гроші.

— Е, братіку!—скрикнув,—так не годиться! Ми тобі давали все такими здоровими та білими, та скільки їх надавали!.. що поки я доніс, так і поперек у мене за малим не луснув! А ти даєш тільки дві маленькі жовтенькі кружалочки. Я так не хочу.

— Бери, яке дають!—отказав Грицько сміючися.

— Ні, не хочу!

— От же й я не хочу!—озвався Зінько.—Щось я надумав,—не знаю тільки, чи до ладу буде мое слово. Нам тепер не так уже сутужно на гроші; хліб зародив, то не будемо бідувати. Мабуть можна буде нам так обійтися, щоб не брати зараз оцих двадцятьох карбованців, а повернути їх на одну добру дуже штуку.

— А ну-ну, на яку?—зацікавилися товариші.

— От ви сами бачили,—казав далі Зінько,—що ці гроші не погане діло зробили: і чоловікові запомогли, і дали йому спроможність, не боявши-ся глитаїв, за громадську справу обстати. Тепер то в нас нічого собі, закривилися ми на людей,—ну, а може так трапитися, що нам на гроші буде сутужно і треба буде помочи так само, як от Грицькові треба було. І добра б річ, коли б завсігди ми могли в пригоді товаришеві пособити, щоб він не йшов кланятися глитаям.

— Так що? і пособимо, коли буде на той час чим пособити,—сказав Карпо.

— Ото ж то й то: коли буде! А треба, щоб завсігди було, повсякчас. Нехай оці гроші та до нас і не вертаються, а будуть у нас товари-ськими грішми. Кожен нехай кине п'ять карбо-ванців і положимо ті гроші в касу в городі... Є там така зберегательна каса, що як гроші в ній лежать, то й процент на їх іде. От і на ці гроші буде процент іти. А скоро кому з нас треба буде якої допомоги, то хай візьме їх або всі, або скільки потреба.

— І нехай він той процент, що й каса, платить: тоді в нас грошей не меншатиме, а більшатиме, — порадив Карпо. — Як з процентом, то чоловік і гроші швидче вертатиме.

— Ні, — відповів Зінько, — може й не той, а трохи менший.

Усім ця вигадка дуже вподобалась. Грицько сказав, що й він пристане до цього. Зараз у нього грошей нема, так він просить Зінька: нехай підожде йому п'ять карбованців, а з тих десятих, що він йому вернув, п'ять зложить за нього в касу. А Грицько, скоро розстарається, зараз йому верне.

Зінько пристав на те.

— Шкода тільки, що мало в нас грошей буде: тільки двадцять карбованців, — сказав Зінько.

— Так же нема з чого нам по більше й давати, — відмовив Карпо.

— Це так, — згодився Зінько. — То треба, щоб товаришів у нас більше було.

— О, так у мене зараз є такий товариш! — скрикнув Васюта. — Гарний чоловік, кращий за мене — куди! Дмитро Василенко — він мені й родич... такий собі: нашого коваля у перших слюсар. Та те дарма, а тільки чоловік гарний... і отого, що з хвостом, не любить згадувати... (Васюта моргнув на Карпа). Він уже давно мене питає, чи не пускали б ми його слухати, як книжки читаємо, та я все забував сказати, бо в мене така дірчата голова, як старе решето... І читати просить щоб навчити його.

— А що ж, — промовив Карпо. — Дмитро справді чоловік добрий, — він і в громаді за нас був.

— І я так думаю, що його треба прийняти, — згодився Зінько.

— Він і до каси пристане... От тільки скажу, то й дасть п'ять карбованців, — упевняв Васюта.

— А я читати його навчу,—сказав Зінько.

— А хіба такий старий навчиться?—спитав Грицько.—Йому ж так, як і мені—год тридцять і п'ять, а мо трохи й більше.

— А чому не навчиться? Аби схотів!

Грицько подумав трохи, а далі озвався несміливо.

— Так може б теє... може б і я, може б і мене ти, Зіньку, прийняв та вже двох одразу б і вчив?

— І дуже радий!—зрадів Зінько.—Бо треба, щоб усі в нашому товаристві були письменні. Тоді не будемо темними стежками ходити, а добуватимемося собі ширшого світу та кращої долі.

Усім чотирьом товаришам стало якось весело на серці. Раділи, що так гарно складається, і подавали один одному слово не розлучатися, широгуртом за кожного обстоювати і в громаді завсігди за правду стояти. А гроші приручили Зінькові одвезти в город та й положити в касу.

Тоді Грицько почав розказувати про свій суд із братами—усе за тую нещасну десятину. Його справа повернулася добре. Панас позивав. Усіх трьох братів покликано на суд. І старшина й судді дуже нахилялися, щоб у Грицька землю відібрати, бо їх Панас добре попередив могоричив. Так що ж? Грицько каже їм:—Як присудите забрати в мене землю,—жалітимусь далі. Вони покрутилися-покрутилися та й кажуть:—Не можемо вас розсудити,—ідіть до вищих!—А то вони розсудити можуть, та тільки не хочуть. Бо вони з братів Грицькових та взявши скуп, не хочуть Грицькові землю присудити; а знов же бояться й того, що він жалітиметься далі, коли вони братам його присудять.

Цьому була правда, що Грицько казав. Копаниця, заплутавшись у справу з Денисовою землею, не хотів поки встрявати ще й у це діло,—

через те хоч і взяв доброго хабаря від Момотів, а їм землі не віддав Грицькової. Момоти страшенно через те розлютувалися і на нього і на Грицька.

— Таке тепер на мене зло, таке зло, що й годі!—розказував Грицько.

— Лютий рід і немилосердний,—промовив Карпо.

— Це такі, що зубами на світі живуть,—доточив Васюта.

— Що люті, то так,—промовив Зінько,—а то таки ще й те треба сказати: дуже сутужно вже на землю стало. От люди й сваряться за кожен клаптик.

— Так сутужно, так сутужно, що ой-ой-ой та й годі! І нащо ті люди плодяться? Уже б, здається, й годі!—вигадував Васюта.—А то мабуть скоро лани будуть такі куценькі, як заячий хвіст. Давайте краще читати, або що, а то вже й на мене суму нагнали.

— Та ні, вже пізно,—відмовив Карпо.

— Справді таки пізенько,—згодивсь і Зінько.—Нехай уже в четвер—свято... Тільки знаєте що, братця? Треба так, щоб не сами ми сходилися читати, а й жінки наші. А то як у мене читають, то моя жінка слуха, а—скажемо—Карпової Катрі вже й нема. А як у Карпа читаємо, то моєї нема.

— Ну, моя така, що не піде!..—махнув рукою Грицько.

Зінько згадав, що йому трапилося з Ївгою сьогодні, і подумав собі, що й добре, коли не піде.

— Вони того й читання не дуже розберуть, а ще ми раз-у-раз про громадські справи проміж себе говоримо,—не є то їх діло! Жіноча річ коло припічка,—казав Карпо.

Він хоч мав жінку дуже гарну людину, та якось ізгорда на жіноту дивився.

— Нехай і те слухають!—відказав йому Зінько.—Треба і їм щось тямити про громадські справи.

— Та... нехай! Будеш ходити?—спитав Карпо свою жінку.

— А чому ж? Буду,—відказала та, почервонівши.

— Про мене!..

Вернувшись Зінько того вечора додому, довго розказував Гаїнці, що робилося й казалося на сходинах у Грицька. А Гаїнка розказала йому свою новину,—не про бабу Мокрину, ні—про це вона ані згадала. Казала тільки, що була в матері і там при ній сталася спірка в діда Дороша з сином, з Гаїнчиним батьком. Дід навідався додому з пасіки і саме нагодився на той час, як прийшла знову Марчиха, вже не сама, а з сином-парубком. Почали прохати, щоб Остап вернув їм ту землю, що забрав за позички; казали, що виплачуватимуть йому гроші помалу частками. Остап одказував, що не верне, бо повинен був покійний Марко в строк заплатити всі гроші, а коли б не заплатив, то мусить за те Маркова земля йому, Остапові, бути,—так у розписці написано. Марко не заплатив, то земля тепер його, Остапова. Шкода вже й говорити про це!

— А вони бідні плачуть—сльози, як горох—та аж у ноги батькові падають та просять,—розказувала Гаїнка.—А батько тільки відвертаються. А дідусь слухали-слухали, та як побіжать у свою хату та зараз і назад:—„Не просить його—крикнули. Нате вам гроші, віддайте йому, а він нехай вам верне розписку!“ Та й кинули Марчисі в руки гроші. Батько почервоніли та:—„Не мішайте тату,—це не ваше діло!“ Тоді дідусь бліді-бліді зробилися, як стіна, та як закричать:—„Оддай, я тобі кажу, оддай! Бо я тобі!..“ Та й не доказали, тільки так і затрусилися... Так батько вийняли розписку та й оддали, а гроші забрали... Марчиха з сином плачучи дякують дідусеві, хотіли руку їм поцілувати, а дідусь тільки махнули:—„Ідіть, люди

добрі, та обминайте цей двір десятою вулицею, бо тут живуть не люди, а дерилюди!..“ Та й вибігли з хати, а за ними й Марчиха з сином... Тоді батько як заходилися лаяти дідуся!.. Господи! і як то тяжко слухати!.. Я мерщій утекла..

III

Ворожі заходи

Яхрем Семенович Рябченко, вертаючися в неділю з Чорновусу, ішов собі помалу лукою. Дивився на сільські садки й городи, що збігали від хат униз до луки, дивився на ту купу верб, що поросла над криничкою. І враз побачив, що з тих верб хтось швидко вийшов. У Рябченка були добрі очі: придивившись, пізнав іздалека, що то Зінько. Не здивувався, бо там була стежка, і всі люди з Сивашевого кутка часто тудою ходили, бо було ближче, ніж вулицею. Ішов далі, про своє мізкуючи, і знов, згодом уже, уздрів, що з тих же верб, тільки вже з другого боку, вихопилась молодиця, перестрибнула через тин на Демченків город та й подалась угору. Був тепер уже ближче до верб і відразу пізнав, що то Ївга.

— А що ж то?—подумав.—Удвох там сиділи, чи як? Уже ж ніяк, як у двох, бо я не бачив, щоб вона йшла туди після нього. Ге-ге! Так он воно що! А я й не туди то, чого це наш праведник до Грицька вчащає, ще й грошей йому позичає! Аж воно Гричиха!..

Зрадів Рябченко. Та як же не зрадіти, коли виходило, що Зінько зовсім не такий праведний, як здавалося, що він хоч і кричить про правду, а сам робить так, як і всі грішні. Бач де збігаються! Ну, хіба ж не направлю Микиту Тонконоженка з парубками!.. Той уже йому дасть! Бо він сам до Ївги підлабузнювався, а тепер вона його зрадила. Стривай же ти, братіку!..

А куди ж цей братік пішов? Певне, не додому, бо свій провулок проминув. Мабуть таки до Грицька. Бач, як мудро: з жінкою в одному місці, а з чоловіком у другому. Мабуть, там зібралися всі та знов які каверзи вигадують. От якби послуhati їх так, щоб вони не знали! Що вони там вимудровують? Ну, й клятий народ! І чого в'язнути? Що цей паршивий Зінько, так на шовкових подушках спав би, коли б до їх пристав! Так ні! Йому не того, йому чогось іншого заманулося! Кунпанію з харпаками завів, товариство все більшає. Скільки клопоту з пересельською землею наробили горлопані ідолоські! Ну, тут іще так-сяк зарадили лихові... так що ж? Пожаліється куди далі (і як це він досі не догадався?), то й знов начувайся клопоту. Та хіба це саме? Скрізь уїдається! Намагається, щоб двічі на рік волость щитати! Якби він іще сам був, то не так би шкодив, а то горе, що в їх гурт, і гляди, що цей гурт де-далі більшатиме, набиратиметься сили. І може колись так ізробиться, що й їм, Рябченкові з товариством, увірветься бас у громаді. Не можна цього попустити, ніяк не можна—треба щось робити.

Та що саме? Уже й багато він про це розумував... та таки що-дня думає!.. Думає, та нічого не вигідає. Він ото прирозумів дати донос на Зінька, що він і такий, і сякий. І ловко було б, так коли ж начальник, замість щоб просто пойняти тому віри, та заходився ще громаду питати. Ну, все й ляснуло.

Після того був старшина в начальника, так що ж?—Я,—каже,—знаю, що ти справний в мене старшина, а приговор таки не по хвормі. Коли б ніхто не жалівся, то я б і не знав, кого ти там понаписував, так би воно й пішло, а як пожалілися, то не можу ж я тіві жалоби затаїти, бо вони ще і далі жалітимуться.—Старшина почав йому і те

й се, що це жалоба—„пустяк унимання, бо то писав такий ябедний і нестоючий чоловік розуратний“,—так що ж ти з ним зробиш, коли він каже, що громада про нього, про Зінька, не так озвалася і нікоторого доказательства нема? Ну, старшина таки догадався, що йому сказати:—„Пождіть,—каже,—ваше високоблагородіє, ще трохи: ми вам доказательства про нього найдемо такі, що первий сорт“.—А не брешеш?—„Буду старатися з усієї сили, ваше високоблагородіє“.—Ну, гляди ж: іще трохи підожду, а там уже як знаєш!

Добре сказав старшина, та таки ж треба й справді тії доказательства вишукати. Що б же його вимізувати? Якби так, що проти начальства щось робив або казав! Так свідків же треба буде... а вони бач які: всі галасували, а як треба, то й поховалися в громаді!..

Ех, якби їх проміж себе посварити, то б найкраще було! Тоді б їх гурт розбився і розлізлися б вони, як руді миші. Тоді пропала їх сила, бо вони поти страшні, поки в гурті, а кожного поодинці ззісти легко—ого-го! Порізнити їх, каторжних!.. Та чим? Якого способу добрати?

Ішов Рябченко вже вулицею і проходив проз хату своєї родички, баби Мокрини-Знахарки. Саме як він її проминав, із хати вийшла молодичка, а за нею, випроводжаючи її, баба Мокрина. Довела її до воріт, попрощалися, баба вернулася знов у хату, а Гаїнка,—бо це вона була,—пішла вулицею.

— Чого це вона до баби Мокрини ходить?—думав Рябченко.—Певне, якесь ворожіння або що. Ой, хитра ця баба Мокрина!.. Так уміє видурити грошики! Та за що вона в ції видурює? Що вона їй бреше?

Рябченко думав про це так собі—от бо думалося. Відразу спинився. Якась надзвичайна думка стрельнула йому до голови. Та невже? А що, як би

справді? От би штука була! Тоді Зінько, певне, посварився б із Грицьком. Оце вже була б у них у гурті одна сварка, та ще й не маленька. А там і другу можна б притулити... хоч би й таку ж саму... Ні, про це треба поміркувати, гарненько поміркувати!..

Він пішов веселий, усміхаючись, а днів через кілька ввечері пізно застукав в віконце до баби Мокрини.

— А відчиніть, бабо!

Баба вже лагодилась лягати, та, зачувши Яхремів голос, зараз пустила.

— Здорові були, бабо!

— Здоров, синку, здоров! Сідай у мене!

— Як ся маєте, бабо?

— От, як там! Старому—аби́ день [до вечора: однако скоро вмирати.

— Ну, ви, бабо, ще такі, що хоч і заміж!

Баба засміялася великим ротом, повним дебелих жовтих зубів. Вона хоч і стара була, та ще кременна і ніколи не вживала ніяких тих ліків, що сама надіяляла їми людей.

— А я до вас, бабо, за ділом.

— Скажеш, синку.

— Хочете заробити карбованця?

— От, чому б не хотіти?

— Так я вас питатиму, а ви мені кажіть. Якщо прийдеться до діла, так тоді я вам і скажу, як заробити.

— Питай, синку, що можна, так і скажу, а чого бог не велить, так вибачай. Бо в мене так бував, що що можна, а що, то й гріх казати.

— Знаю, знаю, бабо... Та це не гріх... Аву: чого ходить до вас Гаїнка Зінькова?

Баба глянула на Рябченко неймовірним поглядом.

— А тобі чого до Зінькової Гаїнки?—спиталася.

— От! я казав, що я питатиму, а ви відказуйте,

а тепер ви сами питаєтесь! Мені до Зінькової Гаїнки нічого не треба, а тільки кортить знати, чого вона ходить. Чи не того, щоб до себе Зінька привернути?

Баба засміялася.

— Ні, не того. Їй цього не треба. Коли за цим хто й ходить, так не вона.

— Так це до вас Ївга за цим ходить?

— Тивже й знаєш!—гостро глянула на нього баба.

— Я багато дечого знаю... Так ходить?

— Була.

— Хіба Зінько до неї не привертається?

— Каже, що ні.

— Хм... А я думав, що вони вже тее... Ну, та дарма! А чи знаєте ви, бабо, що вони зіходяться на луці, у вербах над криничкою?

— Ні, не знаю.

— Так я вам це кажу.

— А нащо мені його знати?

— А коли до вас Гаїнка прийде знову?

— Завтра ввечері я їй звеліла прийти.

— Так ви їй розкажете про те, що у вербах над криничкою... Про те, що до вас Ївга приходила, ви ні їй, і нікому нічого не кажіть, а про верби добре розкажіть—так, щоб вона побачила, що Зінько зовсім прилип до Ївги.

— Ну?

— Ну, то й матимете за це карбованця.

— А тобі нащо це?

— От, бабо: ви такі старі, а ще постаріти хочете! Так мені треба! За це матимете карбованця—його вам треба.

— Гаразд, синку.

— Ну, а не чули про Гаїнку: вона сама ні до кого не нахиляє? До Васюти там, чи ще до кого?

— Ні, не чула... Що не чула, то не чула,—не буду й грішити, ні!..—Баба аж головою закрутила,—так не хотіла грішити.

— Ну, так почувте тепер, що Васюта до Гаїнки липне, а вона до нього. Як би так ізробити, щоб про це Зінько довідався? Га, бабо?

Він прищулив одно око та й поглядав на бабу, хитро всміхаючись.

— Та воно... не знаю, чи не гріх тільки воно буде?..—вагалася праведна баба Мокрина.

— Ні, бабо,—який же там гріх? Це ж ви не сами вигадали, це ж ви од людей почули!.. А треба ж чоловікові знати, що його жінка робить... а жінці так саме про чоловіка треба знати.

— Так воно... та тільки...

— Усе гріх? Та я вам дам ще й другого карбованця, то ви за нього свічок до церкви купите, то й одмолите гріх.

— Хіба що так,—згодилася баба Мокрина.

— От і добре! Тільки це так треба зробити, бабо, щоб Зінько й Гаїнка не від однієї людини про це чули, а щоб скрізь про це люди гомоніли... щоб пустити луну по всьому селу.

— Знаю вже, знаю!

— От як та луна й до мене докотиться, то зараз вам і принесу два карбованці.

— А не одуриш?

— Ні

— Побожись.

— Побий мене хрест!

— Коли добре зроблю, так купиш назвище від плати ще й чорний платок у ярмарку на Покрову?

— Схотілося платка. От таки підуть баба заміж! Та вже нема ще робити: куплю.

— А коли купиш, то й усе буде, чого хочеш.

Веселий пішов Рябченко від баби Мокрини. Та бувши він чоловік обачний, зазирнув ще й до Захарка. Той здорово знемагав на похмілля, не міг і голови звести горопаха. Був сам у хаті.

— А хочеш, Захарку похмелитися?

— Ой!..

Рябченко дав йому злата. Той так був і метнувся з хати.

— Стривай, не біжи! Спершу послухай, що я скажу!

Наказав йому те, що й бабі Мокрині і помінився, коли добре справиться, ще на півкварти дати. Цей був дешевший за бабу.

Усміхаючись, ішов Рябченко додому й думав собі:

— Ну, ну, побачимо, любесенькі, як то ви тепер ладнатимете.

Другого дня ввечері Гаїнка прибігла знову до бабі Мокрини: мала їй баба зварити зілля, так прийшла забрати.

— На ж тобі, дочко,—казала баба,—оце зілля та пий його що-дня по півчарочки на тещесерце вранці, то воно й пособить. Пособить неминуче, аби тебе чоловік любив.

— О, він мене любить, бабусенько! Так любить!

— І добре, дочко, коли любить,—казала баба, завірчуючи в папірець якийсь зілля і не дивлячись на Гаїнку.—І добре, коли любить! Я сама так думаю, що то все брехні, що по селу про нього плещуть.

— По селу плещуть? — спитала, дивуючися, Гаїнка.—А що ж там про нього по селу плещуть?

— А хіба ти й не чула?

— Нічогісінько!

— Так, так, дочко... Це правда, що кому треба найперше знати, так той звичайно останній довідається... Ох, бідолашна ти моя пташечко!

Баба вже загорнула свій верчичок, сіла на лаву і, підперши голову рукою, сумно покивала над бідолашною Гаїнчиною долею.

— Та ну бо кажіть уже, бабо, що там таке!— аж скрикнула Гаїнка.

— Ох, не поспішайсь, моя дитино, не поспішайсь!—казала баба з медом та з маком солоденьким

голосочком,—бо, може, про таке довідуєшся, що й знати його не схотіла б,—хай би воно собі йшло на очерета та на болота! хай би воно каменем на дно в глибоку воду сіло!..

— Бабо!..—благала Гаїнка, притиснувши рученята до грудей.

— Та не знаю вже, як і казати... Трохи воно й ніяково... Ну, та вже я тебе, дочко, так люблю, що ти така до старих людей увічлива та приятна,—від тебе не втаюся... Хіба ж ти не чула, моя бідолашечко, моя горличко сивесенька, хіба ж тобі ніхто не казав, моє серденьтко, що твій чоловік та до Ївги ходить?

— До Ївги?! Що це ви, бабо? Та то він до Грицька ходить—читають вони там та розмовляють.

— Так, так, дочко: і читають вони, і розмовляють, і говорить він, що до Грицька, а там Ївга йому так на шию й висне.

— Неправда ж бо! Неправда!.. Все це брехня!.. Я знаю, він не любить Ївги! Він сам мені казав це!

Гаїнка говорила це гнівно, дратуючись. Баба й собі вигадала образитися:

— Оце так, дочко!.. спасибі тобі!.. Мені, старій, та брехню завдала! Шостий десяток доживаю, зроду мені й старі люди такого не казали, а тут довелось від дитини почути! Я їй як добрий, любивши її, а вона!..

Гаїнці стало сором, що вона так на стару крикнула Червоніючи, промовила:

— Ні бо, бабусю.. Я ж не кажу того... То ж я не про вас,—я про людей... що то люди брехні повигадували...

— А якби це брехні були, то я б тобі цього й не казала,—навчала баба Мокрина докірливим та поважним голосом.—Баба Мокрина знав, що брехня, а що ні. Від баби Мокрини ні з чим не

сховався,—вона й не бачивши все знає. І з цим твій Зінько не сховався. Він тобі каже, що не любить Ївги,—ото ж на те й каже, щоб лучче тебе дурити, щоб ти й не подумала... А ти йому віри не йми, ти пильнуй сама: як на нього Ївга поглядає, а він на Ївгу... Та й придивляйся, чи він такий до тебе й досі, як був, чи ні... От що!.. Тоді й побачиш, чи баба Мокрина правду казала, чи ні...

— Ох, бабусенько! та не можу ж я тому віри поійняти!..

Бідолашна не сказала, а якось аж застогнала. А баба правила своє:

— От ти кажеш, що вони до Грицька читати та розмовляти збираються. А воно Зінько з Ївгою на луці, у вербах біля криниці, зіходяться... Там їх люди бачили, як вони відтіля порозбігалися...

IV

Зрадник та зрадниця

Як неприємна виходила Гаїнка від знахарки. Все в неї в душі, в голові путалося. Вона не вірила, не могла тому віри няти, бо вона йому, Зінькові, няла віру без міри, без краю... І він би її зрадив? І він би говорив ласкаві слова, а сам би ненавидів і до іншої думкою линув? І він би зазиравав їй у вічі, а йому зоріли інші, чужі очі? І він би обнімав її, а сам би про іншу думав?.. Ой, ні, ні, ні! Цього не може бути!.. Бо... бо... не може!.. Бо як так, то як же його й жити?.. Ні! Ні!.. Вона тому не йме віри, то все брехня, гидка брехня!..

Не йме віри...

А чого ж нема їй спокою? Чого ці думки не покидають її, печуть?

І так подумати: баба Мокрина не брехуха, та й з якої ж би речі вона стала їй, Гаїнці, брехати? Нащо їй це? До чого їй воно? Не з пальця ж

і вона виссала те, що казала! Щось те воно та й є, коли вже й люди загомоніли. Та й баба Мокрина: це ж правда, що вона знає таке, чого й не бачила... Хіба ж вона не знахарка?

Каже: пильную! А що ж їй пильнувати? Хіба Зінько не такий до неї, як був? Що правда, він тепер заклопотаний, сумний часом, так то ж через громадські справи...

Через громадські справи... А що, як ні? А що, як він сумний, заклопотаний через те, що живе з нею, а думає про Ївгу? І дума, чого ця Гаїнка раніше не вмерла,—тоді б я з Ївгою одруживсь?

І вона почула, як од цієї думки обняло її, мов огнем, усю, таким страшним пекучим огнем, що трохи не закричала. Ні, ні! не треба про це думати,—так страшно!..

Але як Зінько того дня пішов до Васюти, то вона подумала:

— А що, як не до Васюти він пішов, а до...

І не стямилась, як вибігла з хати та з двору та швиденько на край улиці до Грицькової хати Убігла в двір, зазирнула в вікно: Грицько з Ївгою дома, Зінька нема. Мерщій тоді назад! Ой, боже! Гаразд, що ще ніхто не побачив її.

Сіла дома вдвох із матір'ю шити. Чи шила, чи не шила—

— Мамо, я води принесу піду!

— Та в нас же є вода.

— Та там трохи,—я ще принесу.

Схопилася та з хати та за відра і опинилася на вулиці.

Чи не дурна ж вона? Чого це вона вискочила? З відрами знову буде до Грицькової хати бігти, чи що? От, вона зовсім стерялася та й годі за цими думками. Треба хоч води справді набрати.

Чи набрала води, чи не набрала,—на те не дуже дивилась, а дивилась уздовж улиці, чи не йде Зінько і відкіля: чи від Грицька, чи від Васюти.

Коли справді, йде—і від Васюти!

Скочила мерщій у хату, а як увійшов... Ой, яка ж вона йому рада була! Ой, яка ж то все брехня, що баба розказувала! При Зінькових очах Гаїнка так добре це розуміла! І вона щебетала до його щасливим щебетанням, сміялася так, мов би то був і сміх, і плач, і дивилася в його добрі, ясні, правдиві очі, що ніколи не дурили!.. На його любі уста, що ніколи, ніколи не казали їй неправди!..

Проминуло два-три дні. За цей час чутка про Зінька та Ївгу та разом і про Гаїнку з Васютою широко розкотилася по селу. Кумасі плескали язиками, аж одляски по всіх вулицях пішли.

Микиті Тонконоженкові сам Рябченко про те розказав. Ну, й лютував же парубок! Та й як же не лютувати? Йому ще з весни дуже впала в око Гаїнка. Він уже й на вулиці її займати хотів, і по саду в Сивашів уночі лазив,—думка така,—а може Гаїнку саму застукає. Де там! Нічого не пособилося! Не покидаючи думок про Гаїнку, зачепився з горя за Ївгу. Аж тут на тобі: почала від його тікати! Він спершу й не туди-то—чого воно, аж тепер уже бачить, що тут Зінько став на заваді. Що ж це воно таке? Ївгу в нього Зінько відбив, а Гаїнку Васюта... Ах же вони хамлети! Ну, хіба вже він цього Зінька не попаде колись у руки! Дасть він йому доброї матланки! Та й Васюти!

А з Гаїнкою де-далі було гірше. Пішла до своєї подруги, Катрі Карпової.

— Що це ти, Гаїнко, мов ізмарніла? Чи не хвора?

— Ні... я здужаю..

— Так чого ж ти така? Щось тобі є.

— Ні... ні... мені нічого... я...

Та й заплакала!.. Аж Катря перелякалась, кинулась до неї, обняла, пригорнула, як малу дитину.

— Що це ти, боронь боже?! Чого це ти?

— Я... я... я не знаю...—казала хлипаючи Гаїнка.—Про Зінька...

— Що про Зінька?

Помалу-малу випитала в неї Катря все. Почала її тоді вмовляти.

— Не вір тому, Гаїнко! То все брехні, то хтось навмисно вигадує, щоб вас посварити. Твій Зінько так тебе любить, що він би й слідочок твій промітав. Та він же такий щирий,—він би тебе не дурив.

Ті слова мов сцілющою й живучою водою кропили бідолашне Гаїнчине серце. Слухала вона рівний Катрін голос ласкавий, і їй ставало лекше, лекше.

— От, людям задро, що ви гарно живете,—ну, й плещуть. Я це знаю. Мені раз так було, що й про Карпа мого набрехано... Запекло й мені в серці. Аж потім і виявилось, що брехня.. Так я тепер знаю вже... Не вір тому!—І Катря, трохи старша і завжди поважніша за Гаїнку, гладила її по обличчю, а Гаїнка, мов дитина, тулилася до неї.

— Скажи, сестрице,—питалася, зазираючи в тихі очі Катрині,—скажи: ти нічого не помічала?

— Та нічогісінько! От, яка ти неймовірна!.. Ну, хочеш: я доглядатимусь, пильнуватиму їх обох,—от побачиш, що нічогісінько не буде.

Веселіша вернулася Гаїнка від Катрі додому, веселіша і далі була. Та не довго.

Зустріла вона свою куму Вустю. Були тільки вдвох, і Вустя зараз і поспішила розказати їй те, що й баба Мокрина. (Вона чула ще й про Васюту, та про те розказувала кому іншому). Гаїнка розсердилася і докорила кумі, що та каже дурниці. Одначе, її знов уразило те слово:

— Не віриш? Так пильнуй сама, придивляйся!

Що вона пильнуватиме, до чого вона придивлятиметься, коли він усім-усім такісінький, як і був!

Та як повернулася додому, то весь той упокій, що надихнула їй Катря своїм словом, мов розвіявся десь, а страшенна турбота знов обняла її, трусила, мов пропасниця.

А Зінько тимчасом пішов до волости—поніс подати. Ідучи, зустрів родича—діда Корнія Грабенка—і той туди йде. Пішли вкупі, розбалакалися.

— А що це, Зіньку, я чув про твого приятеля Васюту говорять?—сказав дід.

— А що там говорять?

— Він у тебе як: вірний приятель? Ти його добре знав?

— А добре: парубок гарний дуже, чесний, путящий.

— Ну, то й гаразд!—сказав дід Корній. —Я через те, бач, питаюся, що люди почали за нього всякі дурниці плескати.

— Ет, люди, як люди: усе щось і змислять!—махнув рукою Зінько. —Що ж там?—попитав, хотівши таки знати, бо певний був, що це вже Денисові полигачі щось ізнову вимудрували.

— Та таке, що трохи ніяково й казати... Говорять, що він до твоєї жінки стежку топче.

— От, чорт-зна яка падлюшна брехня!—обурився Зінько.

— Та й я так думаю, що це брехня,—по ширості сказав дід,—ну, а одначе перестерегти хотів, бо вже про це по селу баби плещуть. Певне, брехня; ну, а все-таки ти накинь там коли-неколи оком, бо, кажуть, що начеб-то десь і бачено їх удвох... Хто озирається, той не кається.

Зінько вертався додому, зовсім не думаючи про цю розмову... цеб-то думав, але зовсім не так: він Васюті й Гаїнці вірив зовсім, та не міг дорозумуватися, з чого пішли ці брехні. Одначе, прийшовши додому та побачивши Гаїнку, трохи здивувався, що вона якась... наче їй щось не тає...

А Гаїнка собі їй дивилася на Зінька та й думала:

— Такого я його ще ніколи не бачила... Щось у нього й погляд якийсь... непевний... Та невжеж? Ой, боже! ні, ні!..

І знов та страшна думка обняла її вогнем.

Полягавши вони ввечері спати, ніяк не могли розбалакатися. То було не говорять звечора хіба вже як дуже потомлені—в жнива, або що,—все було як почнуть, то одно одного аж спиняє, що вже треба спати, а тепер—лежить кожне собі мовчки... І кожне думає: „Чого це так попереду не було?“

Врешті Гаїнка озвалася:

- А що ти сьогодні в волості чув?
- Та так... нічого... оддав гроші та й вернувся.
- А у Васюти не був?
- Ні, а чого б я мав у нього бути?
- Та хіба ж я знаю?.. Та ж у вас усе справи... Та й давно вже в нього не був...
- Давно? А вчора?
- Чи то пак: він у нас давно не був.
- А хіба ж як я до нього піду, так то він у нас буде?
- Та... ну... може прийде...
- А нащо тобі той Васюта?
- Да так... він такий гарний, веселий, балакучий...

Гаїнка, заплутавшись з тим Васютою, плела аби плести, а Зінько думав:

— Чого це вона так його вихваляє?

І додав уголос, аби не мовчати:

-- Прийде колись...

Гаїнка помовчала, а тоді озвалась неспіливо:

— А до Грицька ти часто ходиш...

— Ще й частіше ходитиму, бо треба ж учити його читати... А завтра ввечері вдвох підемо—читання гуртове буде.

Ця відповідь запекла коло серця Гаїнці. Хотіла щось сказати і не змогла. Лежала, зціпивши зуби,

і мовчала. Удавала, немов спить. Зінько й собі лежав тихо. Довго не спали обоє—кожне за своїми думками.

Другого дня Гаїнка не мала спокою з самісінького ранку. Коло одного так і крутяться, так і плутаються в неї думки: все коло того вечора, що Зінько піде до Ївги... чи то—до Грицька... За тими думками не могла нічого робити. Почала поратися коло печи, дров положила, а підпалити забула: горщик у піч засуває, а дрова не горять. Аж мати посміялась:

— Оце так так! Нова мода: щоб не топивши зварити.

Узяла горщик вимити, а перед очима—Ївга вдвох із Зіньком у вербах над криничкою... Затрусилась уся, горщик з рук—гуп! та й розсочився.

— Ой, шкода горщика!—пожалкувала мати, а Гаїнка стояла над черепками і не знала, що їй робити...

Так-сяк поставляла, що треба, в піч. Узяла миску, щоб змити пшоно, насипала його туди, стала наливати води, а Ївга каже: „Здорово, Зіньку!..“ Миска додолу,—вода полилась, пшоно з черепками розсочилось.

— Та що це тобі, дочко?—метнула до неї мати.—Чи ти хвора, чи що? Ой, яка ти бліда!..

— Я нічого, мамо... мені нічого... То так чогось руки затрусилися...

Сама стояла, як біль біла.

— Оце лихо!—бідкалась мати.—Хоч би Зінько швидче вертався!

— Ні, ні, мамочко! Не кажіть йому нічого, нічого! Це я так.. це дарма!.. я здоровісінька... Я зараз поратимусь... Тільки не кажіть нічого Зінькові!..

І справді заходила вдвох із матір'ю поратися і так-сяк наварила обідати. Зінькові мати нічого не сказала, але сама все придивлялась до невістки.

Та силкувалася не появи́ти перед Зіньком нічого, навіть удавала, ніби їсть за обідом, хоч їй і в губу не йшло. Але ввечері, як прийшов час іти до Грицька на читання, почувалася, що не може йти, що не зможе ввійти в ту хату, глянути на ївгу... не здоліє висидіти там... Одмоглася тим, що болить голова, і лишилася дома. Зінько пішов сам, а Гаїнка думала:

— Там Катря буде... Вона пильнуватиме... Вона мені скаже...

Поки Гаїнка була в хаті з матір'ю, вона силкувалася нічого не виявляти. А вже як спати пішла!..

Вона з Зіньком спала окремо в противній хаті. Гаїнка так любила цю хатку, чистенько-чепурненько попримазувану, з квітками й голубами, помальованими синім та червоним на білому комині, з паперовими квітками, з патретами та малюнками по стінах, з маленькою шафою на книжки та з ліжком Зінькового роблива, з старими липовими лавами. Так було тихо, та гарно, та люблю, як у віночку, в цій хатинці, в цьому гніздечку, де вона вдвох із Зіньком воркувала!.. А тепер!..

Яке воно все похмуре, неприємне, негарне, мов і стіни на неї падають. Які великі довгі діди поставали по кутках,—аж страшно. Як неприхильно навис комин, мов і піч гнівається. Не хоче, не хоче вона нічого цього, не хоче на нього й дивитись!..

Погасила мерщій лампу, щоб і не бачити. Сиділа, зіпершись на стіл, у темряві.

Нащо їй це все, коли він її не любить, коли він пішов до тієї!..

Вона ж як голубка покинута... Нікуди їй і полинати: ні до батенька, ні до матінки, бо не вернуть вони дружиноньки!..

А він там, а він усе там!

Як без міри довго!..

А може ж... це все й брехня? А вона на нього таке вигадує!.. На свою дружину!.. Це ж гріх!.. Треба не потурати серцеві!.. Вона ляже, спатиме!..

Лягла, справді, заплющила очі, силкувалася не думати про це, силкувалася заснути. Та не могла. Все дослухалась, чи не йде.

Заторохтить миша в сінях, а вона вже думає, що він за клямку береться. І дух притаїть, дослухається... Ні, не він!..

Хтось улицею йде. Оце, певне, він. Причувається до ходи: туп-туп-туп... Ось проти хати... Ну, ну,— завертай у ворота!.. Уже береться за ворота... Ні, пішло!.. пішло далі!..

Чи не в вікно хтось стукає?.. Зірвалась, підбігла, відсунула віконце.

— Зіньку, це ти?—попитала стиха.

Не чуть вікого, ніхто не озивається.

Вернулася на ліжко.

Ой, боже! Як же він довго!..

Ось він уже йде. . ще нічого не чуть, та треба ж трохи подождати, поки прийде ближче. Коли зараз прийде,—так не ходить до Ївги, а коли не прийде... Це вона так загадала.

Лежала, вдивляючися широко розплющеними очима в темряву, і вся трусилася, мов з пропасниці. Нічого вже не думала, тільки слухала... Слухала й трусилася...

Скрізь було тихо. Він не йде.

Тоді підняла руки вгору, заломила їх, і вони впали за голову на подушку. Страшна безнадія німа стиснула їй душу... Душа холоділа, застигала, як крапля на морозі, вмирала...

І враз почула, що Зінько відеуває ключем сінешні двері.

Кинулася на ліжкові, підвелась і впала знову, причаїлася, затаївши й духа.

Зінько ввійшов у хату тихо, тихо скинув чумарку, роззувся й ліг.

- Ти ще не спиш, Гаїнко?
- Ні...
- Я забарився, серденько... Зачиталися... А в тебе й досі голова болить?
- Ні, вже нічого...
- Я й Грицька вчив... Він страх береться до науки.

Почувала, що мусить щось сказати, відповісти на ці слова, та не могла розімкнути уста. Одначе, перемоглася.

— Добре, що береться...

А думала інше: „Якби він і довіку не брався!“ Одначе, не сказала цього, тільки промовила:

— Коли хоче навчитися, так чом же він не ходить до тебе, а ти до нього?

Напружувалася з усеї сили, щоб не тремтіти, щоб говорити спокійно, а воно таки подужувало і раз-у-раз струшувало, мов страшною трясею.

— Соромиться при чужих,—одказав Зінько,—говорить, що йому лучче дома. Та й нога ж у нього ще болить, не можна ходити.

— А жінки... хіба не соромиться?..

— Ні...

— Коли ж ви вчилися? Як ще всі не походились?

— Еге ж.

— А Катря була?

— Була.

— А вона... тут сидить, як ви... вчитеся?

— Хто, Катря?

— Ні, та, Грицькова...

— Як коли: буває й ні.

Зінько подумав про ївгу. Після тієї події в вербах йому не хотілося до Грицька й ходити, щоб з нею не стріватися, та не можна було. Одначе, вона сама почала його обминати, не дивилась йому в вічі. Він думав, що покаялась, не знаючи, що вона добирає спосіб, як йому зілля дати.

— Не люблю я її!—сказав він до Гаїнки.

— А чом не любиш?

— Бо в'язне до мене.

Гаїнку мов імпетом підкинуло, але вона зараз же примусила себе знову лягти й спиталася:

— Як то—в'язне?

— Тепер, оці дні, сказати—ні. А то так була штука...—І він по щирості розказав Гаїнці всю подію в вербах.

— Я вже так наважився,—казав далі Зінько,— як буде чіпляться, то хоч і Грицькові скажу... Чи може краще йому, бідоласі, вже не казати такого? Як ти порадиш, серденько?

— Ой, Зінечку, який же ти любий!.. Ой, як сонечко ж!..

— Гаїнко, голубочко! яка ти гарна!

— Я погана! я нікчемна! я лиха! Ти—як сонечко праведне, як барвіночок зеленесенький, а я як... як... як хмара чорна!..

— За що ти так себе лаєш?

— Мені наказано, що ти ходиш до Ївги, а я...

— А ти повірила?

— Не повірила, тільки... тільки сумно було, страшно, як у темній пустці самій... Ні, я трошечки, трісітрісіюні повірила—як на мачиночку дрібнюю!.. Ой, прости ж мене, мов дороге, мов щире, єдине серденько!..

— Ну, так я ж тобі скажу, що й мені про тебе наказано.

Вона так і схопилася.

— Про мене?! Про мене?!

— Що до тебе Васюта стежку топче.

— Васюта?.. Ха-ха-ха!..

— Цить, дурне, а то мати почують.

Гаїнка реготала так дуже, що й справді мати могла почути, хоч і в другій хаті.

— Ой, не вцитю!.. Васюта!.. Ха-ха-ха!..

Ледве втишив її.

інші ласощі й окраси, що мріялися бідолашним дітям при словах „храм“ та „ярмарок“.

Грицько вернувся додому сам. Упоравшись зовсім по хазяйству та повечерявши, він іще не міг спати. Сів за столом і замислився. В хаті була тиша. Аж чудно стало Грицькові, що то завжди повна хата дітей, а тепер так тихо. Посидів трохи, а тоді, знявши з стіни й постановивши на стіл поганеньку жерстяну лямпочку, що ледве блимала своїм вузеньким ґнотиком, розгорнув перед нею книжку. Він од Зінька вже навчився всіх літер, умів з них і слова читати, тільки ще дуже важко йому було вимовляти все слово враз і розбирати, що воно саме за слово. От і тепер він ніяк не міг прочитати, що воно виходить із оцих літер: с-т-а-р-о-с-т-а. Вимовить кожную літеру, а ціле ніяк не складається. Довго мудрував, аж поки домудрувався; старости. Зрадів і схотів ще раз прочитати. Та зараз же помігив, що наприкінці стоїть а, а не и,—виходить, що не старости. Заходився коло того слова; знову довго мордувався, аж поки таки вичитав:

— Староста! Он що! Староста—той, що від парубка ходить дівчину сватати. Ловко! Ну, далі!

І почав читати далі, тяжко працюючи над кожним словом, що аж піт його проймав. Та був радий з тієї праці, певний, що вона дасть йому колись те, чого він шукає: більше розуму, краще життя. Вірив, що аби подужав розбирати книги, то вже з них він вичитає все, все, що йому треба: і як по закону боронитися від лихого напасника, і чи мають право брати у нього землю віднімати, і відкіля цей світ узявся, і що Христос людям казав, і все, все. Книга здавалась йому чимсь великим і великоповажним, джерелом усієї, яка тільки може бути на світі, науки, премудрости й правди...

Враз він почув, що ніби щось тихо ступає у нього під вікном. Прислухався,—нічого не чує.

Він знову схилився до книги, але ще й слова не прочитав, почув, що сінешні двері стиха відчинилися.

— Чи не Зінько йде?—подумав Грицько.—Так ні,—він казав, що сьогодні йому не можна.

Тихо відчинилися двері в хату і на порозі став Панас, і Грицько догадався, що другий, за ним, у темряві, був Іван. Грицькові стало моторошно. Ні слова не кажучи, вони кинулися обидва, вхопили його й почали крутити йому руки назад.

— Панасе!.. Іване!.. братіки, що це ви робите?

Він силкувався пручатися, але нічого не міг зробити проти двох таких здорових. Мовчки й швидко вони витягли його з-за столу, скрутили назад руки й з'язали вірвовкою. Тоді положили його на спину додолу.

— Слухай!—промовив Панас, достаючи з-під свити сокиру,—тільки писнеш, тільки крикнеш, так тобі цією сокирою й розвалю голову. Розумівш? Мовчи ж!

Грицько мовчав збентежений; зляканий, тільки дивився на них широко розплющеними очима.

— Затуляй вікна!—звелів Панас Іванові.

Один ухопив Грицькову свиту, другий—чумарку й рядно і позатуляли три невеличкі віконця. Тоді посідали на лаві, а Грицько з'язаний лежав долі серед хати.

— Слухай же ти,—озвався до нього Панас,—чого ми до тебе прийшли! Одступись од землі!

— Не відступлюсь,—одказав Грицько.

— Дослухай спершу! Відступись од землі, заприсягнись, що не займатимеш більше її і не позиватимеш нас, і нікому не скажеш про те, що ми в тебе були! Заприсягнись перед іконою і святою землею! Іване, зніми ікону!

Іван поліз до божника і зняв. Панас узяв ікону в нього і підійшов до Грицька.

— Ось ікона,—присягайся!

— Не запрягнуся.

— Слухай, Грицьку!—загомонів Панас: його вже обнімали лютощі.—Слухай та поміркуй про те, що я зараз тобі казатиму, добре поміркуй, щоб потім не жалкував. Коли ти зараз не запрягнешся,—мордуватиму тебе доти, аж поки скоринься. Подумай про це, та тільки не довго, бо я довго не ждатиму.

Він положив ікону на стіл, а сам сів на лаві. Іван стояв у порога, похнюпившись. Грицько мовчав, тільки важко дихав. Страшно бліде обличчя його здавалося мертвим.

— Ну?—попитав, нарешті, Панас.

— Не запрягнуся... — хрипко ледве вимовив Грицько.

— Так брешеш же! запрягнешся!..—скрикнув Панас, зірвався з місця й кинувся до Грицька. Ухопивши за налігач, що ним з'язано було тому руки, він звів його на ноги і тоді відразу штовхнув, кинув додолу. Безщасний упав, але, зараз же Панасові руки знову звели його та й знову кинули. Важко вдарившись об долівку, Грицько застогнав.

— Квокчеш!—лютуючи гиркнув Панас і все підводив і кидав його, підводив і кидав.

— Брате!—прохрипів нещасний.—Брате...

Панас припинивсь.

— Ну?

— Змилосоєрдься!..

— Запрягнешся?

— У мене діти малі...

— Запрягнешся?

— Брате! є ж бог на світі!.. Він же все бачить!.. Він покарає... Брате, змилосоєрдься!—на губах у нього зачорніла кров.

— Запрягнешся?

— Ні.

— Так на ж тобі!..

Панас ізнову вхопив його за налигач і з усієї сили штовхнув іще раз.

Грицько впав головою просто на ріжок скрині, вдарився об нього і тоді зсунувся вниз, додолу, лігши ниць.

— Ну, ти, повертайсь!..

Панас копірив його ногою й перекинув на спину.

Тіло простяглося без життя, голова закинулася назад.

— Ну, вдовольнився? Кажі тепер—що надумав?

Грицько не озивався. Тіло не ворухилось.

Іван увесь час стояв, немов скам'янілий. Не міг ворухнутися, ступнути, озватися. Мов хтось його скував, пригнітив. Тепер, ледве вимовляючи слова, сказав:

— Він мертвий!..

— Мовчи, дурню!—відказав Панас, а тоді знов удався до Грицька.—Ну, ти, кажу тобі,—не вигадуй, а озивайся! Чуєш? А то я тебе зведу!

І він з усієї сили вдарив його чоботом у бік. Грицько мовчав.

— Уставай, кажу тобі!—крикнув Панас несамовито.—Уставай! уставай! уставай!..

І за кожним „уставай“ він бив його з усієї сили в бік чоботом, аж посувалося тіло по хаті, але не виявляло життя. А Панаса обняла лютість, страшна лютість на це бездушне тіло за те, що воно не ворухиться, не озивається. Він не хотів цьому няти віри, він мукою хотів примусити Грицька виявити життя, розвіяти його, Панасів, страх. І він бив його, топтав ногами, не розуміючи вже й сам, що робить, і хрипів:

— Уставай! уставай! уставай!

Іван стояв біля дверей, спідні щелепи ходили в нього ходором, він увесь трусився, а все не мав

сили ступнути, ворухнутися. Тільки стояв і дивився божевільними очима.

— Уставай! уставай! уставай!

Але він не встав.

Нарешті, Панас зупинився знеможений, важко дихаючи... Стояв, стиснувши кулаки, і дивився на мертвого брата. Тоді враз мов схаменувся, нахилився до Грицькових грудей, припав до них ухом...

Груди не дихали.

Помітив на голові, на виску, чорну пляму, ямку, саме в тому місці, де вдарилася голова об гострий ріжок залізом обкованої скрині.

Панас підвівся й повернувся до Івана:

— Слухай, ти! Коли ти мені хоч словечком кому пробовкнешся, що ми тут були, то буде й тобі те, що йому!

Хотів іти, але завернувся, сів на лаві, став думати.

Нарешті, озвався до Івана:

— Піди в сіни, знайди там віжки, перекинь їх через трамок.

Іван не йшов, а стояв, трусячись.

— Ну, йолопе! Чого стирчиш? Іди, кажу тобі!

Іван вийшов. Поки він там порався, Панас роз'язав Грицька. Тоді витяг труп у сіни, виніс туди й лямпочку. Перекинуті через трамок віжки вже теліпалися серед сіней. Панас зав'язав на одному кінці петлю, взяв під пахви Грицькове тіло, підтяг під віршовку і надів трупові на шию петлю.

— Тягни!

Іван узявся за другий кінець віжок. Віршовка шморгнула через трамок, труп підвівся головою. Панас піддав його. Труп заколихався над землею, витягшись весь, руки повисли, голова нахилилась наперед.

— Я подержу його так, а ти по драбині злізь на трамок, зав'яжи там віжки.

Панас держав труп, а Йван приставив драбину, поліз на трамок і зав'язав віжки. Тоді Панас одійшов.

Труп заколихався серед сіней.

Панас узяв за руку Йвана і, як дитину, вивів із сіней.

Лямпочка, покинута в куточку на водянці, блимала помалу тьмяним світом, освічувала сіни, а серед них—трупа зо звислими руками.

Він ще колихався рівно й тихо: ра-аз... ра-аз...

VI

Х Т О В И Н Е Н

У неділю рано вранці Зінько лаштувався їхати на ярмарок у Чорновус. Оглядівся, аж нема того лантуха, що треба було взяти з собою. Почав був шукати та й згадав, що його позичив Грицько ще на тому тижні та й досі не вернув. Було ще рано, Зінько пішов по лантух до Грицька.

Одчинив двері в сіни і побачив, що серед них висить чоловік, спустивши руки й нахиливши наперед голову.

— Що воно?—подумав Зінько, не зрозумівши, що саме бачить.

Приступив ближче, пізнав Грицька, побачив віршовку на шії.

— Грицько повісивсь!—промайнуло йому в голові.

Він скочив, щоб пособити, щоб зняти, і доторкнувся до рук холодного трупу. Пособляти було нікому: Грицько був мертвий.

Зінько кинувся з сіней.

Ледве вибіг, побачив, що в двір увіходить сусіда Грицьків, Юхим.

— Грицько повісивсь!—крикнув йому Зінько.

Той, чи не дочув, чи не міг іще зрозуміти такої надзвичайної речі і спитався:

— Що ти кажеш?

— Грицько повісивсь,—кажу.

Юхим спинився вражений.

— Як то повісивсь? Чого?

— Не знаю. Висить мертвий у сінях...

— Та ну?

— Іди, глянь!

Вони вдвох підійшли до сіней. Юхим глянув.

— Оце, не дай, боже!—промовив, перехрестившись.—Ходим швидче до волости та скажемо!

Юхим не схотів переступати й сінешного порога. Причинили двері і зараз же вдвох пішли до волости. Там не було нікого, тільки сторож. Послали його по в'язника та по старшину. В'язник жив поблизу і прибіг швиденько. Поки вони розказали йому справу, прийшов і Копаниця. Розказали й тому. Старшина гукнув на сторожа, щоб біг по писаря, а сам, лаючись, що не доведеться побути на ярмарку, пішов з урядником, з Зіньком, з Юхимом та з понятими до Грицькової хати.

Тимчасом чутка про подію вже розкотилася селом, а надто, що люди бачили, як волосні з юрмою людей, ішли до Грицькової хати.

Оглянувши тіло, урядник із старшиною поставили біля нього двох десятників, щоб нікого не пускали туди, а самі пішли до волости. Там вже був писар, і вони заходилися писати про страшну пригоду слідчому, становому та лікареві. Незабаром двоє поштарів уже бігло верхи, везучи тії звістки. Зінькові та Юхимові звелено сидіти дома й дождатися, поки покличуть на допит.

Тимчасом Рябченко, їхавши на ярмарок, проїздив проз Грицькову хату. Побачив у дворі натовп народу, найбільше жіноти. Люди тислися до хати, та два десятники з ломаками стояли біля дверей і не пускали нікого.

— Що воно за знак?—подумав Рябченко і припинив коня.

— А слухай, Йосипе!—гукнув до чоловіка, що саме в той час виходив з двору.—Чого це тут такий тиск народу?

— А хіба ти не чув? Грицько повісивсь... чи повішено його... хто його зна!..—відказав той та й пішов собі вулицею.

— Що це?—подумав собі Рябченко.—Чи не здурів цей Йосип?

Одначе, встав з воза, прив'язав коня до воріт і ввійшов у двір. Десятники не пустили його в сіни, та він з порогу побачив мертвого і помітив кров на сорочці.

— Ну, це штука!—думав він, ідучи назад до свого воза.—Це не Грицько сам коло себе поравсь, а хтось інший, бо чого б же була кров? Це така штука, що, мабуть, хай поки ярмарок підожде, а я піду лиш до волости.

Ударив коня й побіг швидко. У волості був уже сам старшина, бо вряник шатнувся по селу—чи не довідається чого про подію, а писар таки хотів хоч одним оком глянути на ярмарок, поки поприїздять пани,—тим і метнувся мерщій додому. Копаниця, лютуючи, ходив по волості й собі лагодився йти додому, хоч на ярмарок уже не думав їхати, бо лікар та слідчий могли прибігти й швидко.

— А що, Григоріє Павловичу, бачили?—спитався Рябченко, поздоровкавшись.

— Та бачив, бачив,—бодай би й його, і того, хто це зробив, чорти побачили, як мені через це ярмаркувати не доведеться! Хто вбив, а я одвічай!—одказав сердито Копаниця.

— А хіба не сам Грицько завівся?—попитав Рябченко.

— Де ж там сам, коли голову пробито!—відказав старшина.—Убив хтось, а тоді й повісив, мов би то сам Грицько.

— Хм... Воно й мені так іздалося... Так, кажете, дуже треба на ярмарок!

— Так треба, що аж кричить!—лютував Копаниця. Але Рябченко не зважав на те.

— Ну, з ярмарком якось помиримся... А це таке діло, таке діло, що...

— Що—що?—спитав роздратований Копаниця.

— Що, може, за нього й два ярмарки самохить оддасте, не то один!—одказав Рябченко.

— Чого ж то так?

— А от давайте спершу розпитаємося! Як на вашу думку, Григоріє Павловичу, чие б це могло бути діло?

— Хм... хм...—закрутився той на стільці.— Кат його знає!.. Усе в хаті ціле, нічого не пограбовано... Це не чужий чоловік, не злодіяка який, а так... з своїх чоловік... Хтось із Грицькових ворогів.

— І я так думаю,—потакнув Рябченко,—що хтось із Грицькових ворогів.—Та хто ж?

— А мара його знає! Хіба вгадаєш? Туди думка, і сюди думка... А втім... Глядіть, чи не братів це діло? Вони ж із ним усе заводилися...

— Що заводилися, то заводилися, а таки я на них не думаю... бо все ж таки вони йому брати, то не зробили б такого... Тут треба чужого чоловіка шукати.

— Ну, а які ж іще в Грицька вороги?—згадував Копаниця.—Здається, що й не було.

— А хто його знає... Хіба ми всі його справи відаємо? Може ж і були... А скажіть, хто перший убитого Грицька бачив?

— Та Зінько ж Сивашенко.

— Хм... І не сусіда йому, а перший побачив... Сусіди ще не кинулись, а він уже й побачив...

— Та й Юхим же слідком за ним, бо він, каже, в двір, а Зінько з сіней.

— Ото ж то й то, що Зінько з сіней! А як на вашу думку, Григоріє Павловичу, мабуть той, хто перший побачив, той найбільше й зна про це діло?

— Тоб-то—щоб Зінько?—здивувався Копаниця.

— А що ж? Хіба Зінько такий святий, що не може цього зробити?

— Та ні... а тільки не впада на нього... Нащо йому це робити?

— Нащо? Хе!—засміявся Рябченко.—Ну, скажемо так: ходить Зінько до Грицькової молодиці,—це ж ви чули?

— Та чув... Про це всьому селу плещуть...

— Ото ж: ходить до Грицькової молодиці. Ну, а шила в мішку не втаїш, коли вже все село його бачить. Побачив його й Грицько.

— Ну?

— Ну, то як ви думаєте: чи то йому дуже вподобалося, що його жінка в гречку скаче?

— Та ні... Так що ж?

— Як то—так що ж? Хіба вам цього мало?

— Та я не розберу, чим воно притуляється до цього душоугубства?

— Оттакої! Ну скажемо так: поліз Зінько нищечком до Ївги, а натрапив на Грицька. Ти чого?—Я—не я, я—так собі...—А, так ти до моєї жінки,—на ж тобі!.. І завелись!.. Ну, куди ж Грицькові проти Зінька?.. Та ще може він удвох із Ївгою на нього. Бехнули його добре, так той і ліг.

Старшина дивився на Рябченка здивованими очима й мовчав.

Нарешті, озвався:

— Глядіть, що й приходиться... Ну, а як же не він?

— Ну, так що? А як не він, то й не осудять його. Посидить трохи на царській квартирі та й вийде. А поки він сидітиме, так ми всі свої справи так підкрутимо, що вже йому ходу не буде, хоч би й вернувся. Вам же треба на нього доказательство постачити? Оце ж і воно.

Копаниця аж із місця зірвався.

— Ну й митець із тебе, Яхреме Семеновичу! От митець!.. Це штука!.. Та це й місяць у голові длубатися, то такої штуки не видлубаєш! Це справді, що за-для такого, так можна начхати й на ярмарок. Ну, як ув око вліпив! Іменно, іменно, іменно так! Попався, голубчику, попався! Не викрутишся!

— Стривайте лиш, Григоріє Павловичу, не радійте бо відразу так дуже! Бо це, бачите, ми з вами так говоримо, а як про це слідствуватель скаже?

— Слідствуватель? Та там таке молоде та дурне, що йому що хочете можна в голову натурчати. Я йому таке подозрінє накрутю,—побачите!.. А ви, Яхреме Семеновичу, тимчасом підіть та чоловіка чотири хоч направите таких, щоб вони на нашу руч казали, та вкупі з ними приходьте до волости, як слідствуватель приїде.

— Гаразд! Тільки треба ще так пильнувати, щоб уже ніхто не вискочив у свідки такий, що на інший бік хилитиме... Щоб ніхто не згадував сказати про сварку з братами... Бо як слідствуватель про це довідається, то щоб іще в той бік не повернув... Так треба таких назад, назад!..

— Зіб'ємо й назад!—одказав Копаниця.—Це добре, що ви нагадали: буду пильнувати.

Після полудня прибіг слідчий з лікарем. Не спиняючись у волості, звелів старшині везти себе до Грицькової хати. Старшина примостився на передку з поштарем, і всі поторохтіли туди, а врядник підтюпцем побіг за ними. Слідчий не хотів нічого розпитувати, аж поки сам побачить убитого. Він був дуже молодий і дуже певний, що вміє розплутувати найзаплутаніші справи. На самперед узяв собі до уваги „обстанову злочинства“. Видима річ, що Грицько не сам завісився, а вже мертвого його повішено. Кров на сорочці, пробитий висок, усе тіло побите,—видно відразу,

що воно було. Була якась боротьба, покійник за життя ніби змагався, бився з якимсь, вельми дужчим за себе, і той його пом'яв, понівечив. Хто це зробив? З хати не взято нічого. Виходить, що це зробив не злодій, а такий чоловік, що йому життя Грицькове було назаваді, ворог убитому.

— Старшина!

— Іздесь, ваше високоблагородіє!

— Що цей... Григорій Момот... як він: ладнав з людьми? Не було у нього яких ворогів, або що?

— Хто його знає, ваше високоблагородіє,— здається не чуть було...—якимсь непевним голосом одказав старшина.

„Бреше! видимо бреше! Силкується покрити справу“,—подумав слідчий, бо мав таку гадку, що слідчий завжди мусить нікому не няти віри, тільки собі самому,—тоді найшвидче збачнеш справу. І він сказав:

— Як же це так? Чоловік завжди має ворогів, без цього не можна. Коли не він, так жінка.

— Хіба що через жінку... Це именно, ваше високоблагородіє, що через жінку... бо жінка... звісно... вона...

Копаниця плутав умисне, мов не хотів виказувати, а слідчий думав:—Брешеш! не викрутишся!..

— Ну, кажи ж! Чого став? Хто з ним через жінку ворогував?

— Та тут один чоловік... Зінько Сивашенко.

— А через що ж він ворогував?

— Та яюсь і казать ніяково, ваше високоблагородіє... Воно... так, бачите...

— Не мни ото язиком, а кажи просто!—крикнув слідчий.—Мені треба все по правді казати,—як батющі на сповіді!

— Та що ж... ваше високоблагородіє, й сами вже бачите... Що ж вам уже й казати?.. Звісно, Зінько Сивашенко та злигався з Грицьковою жінкою

Ївгою,—ну, через те у них і ворожнеча була... Це все село знає...

— Таки виказав! Оттак їх треба ловить!—подумав, радіючи, слідчий і додав голосно:—Бач, усе село знає, а ти думав од мене сховати!

— Простіть, ваше високоблагородіє, я не догадавсь, що вам про таке діло треба знати,—відповідав Копаниця, спускаючи очі додолу та покірненько кланяючись.

— Не догадавсь! Ви всі такі, що не догадуєтесь, поки аж примусиш вас догадатися! Ну, гляди ж, щоб тепер мені все по правді казав! Сам Григорій Момот знав про це?

— Спершу—ні, а тоді вже, як усе село знало, то не інак, що й він довідався... Ну й сердився здорово покійник на жінку...

— Ну?

— Сварилися часто... Бо вона за тим Зіньком пропадала... Оце той самий, що первий побачив сьогодні вранці вбитого...

— Ах, так це той самий!—сказав слідчий, а вислухавши, що сусід Юхим зустрів Зінька, як він виходив од убитого, подумав:

— Ну, тепер видима річ: злочинців тягне на те місце, де злочинство вчинено... І дітей одведено, щоб не були назаваді...

Він почав розпитувати Копаницю далі і „таки примусив“ його сказати, що він ні на кого не думав, тільки на Зінька.

— Так їх ловити! Так!—думав слідчий і звелів старшині привести Зінька, Юхима, Ївгу та ще кількох свідків, яких простісінько підказав йому „нехотя“ моторний Копаниця. Тимчасом лікар скінчив свою справу, і вони вдвох подалися до волости допитувати свідків.

Свідки вже були там готові. Ївги самої ще не було з Чорновусу: ніяк не могли її там із-найти.

— Діло просте!—думав собі слідчий, сідаючи за стіл.—Один з грубих сільських романів та й годі. Ну, треба трошки напружити нерви в героя цього роману,—тоді легше буде його піймати. Облишимо ж його на сам кінець, на закуску.

І почав допитувати Юхима.

Свідків усіх добрано таких, що вони в один гуж тягли. Де-далі, слідчий упевнявся все дужче й дужче, що він ніяк не помиляється. Найбільше—Рябченкове свідчення подавало йому силу дрібниць, з яких можна було скласти щось суцільне і те суцільне зовсім обвинувачувало Зінька. Він хотів би допитати його навіть після Ївги, та Ївги все не було. Доводилось заходитися спершу коло нього.

— Зіновій Сиваш!

Зінько давно вже дожидався на волосному рундуці своєї черги і трохи дивувався, що всіх допитано, а його так довго держать. Зрадів, як, нарешті, почув своє прізвище. Увійшов у волость, уклонився двом панам, що сиділи за столом і став біля дверей.

— Ти Зіновій Сиваш?—спитався слідчий.

— Я.

— Підійди ближче!

Зінько підійшов.

— Ближче, ще ближче! Аж сюди!

Зінько підійшов іще ближче.

— Так ти Зіновій Сиваш...—сказав іще раз слідчий, вимовляючи слова з протягом та з притиском і гостро дивлячись на Зінька.—Так он який ти, Зіновій Сиваш!.. Скажи мені: це ти перший побачив убитого?

— Я.

— І ти знаєш, хто його вбив?

Зінько підняв угору брови з дива.

— Ні, не знаю,—відповів.

— Ну, не знаєш, так не знаєш. Добре! А розкажи, як ти його побачив!

Зінько почав розказувати. Слідчий слухав і дивився, не одводячи од нього очей і мов трохи всімахаючися глузливо.

Зінькові ставало якось ніяково від того прикрого погляду й від того незрозумілого усміху. Це його збентежувало, і збентеження відбивалось йому й на обличчі.

— А, бач!—думав собі, радіючи, слідчий,—уже йому ніяково стає від мого погляду, вже почав плутати. Стривай, голубчику,—я тебе ще й не так припечу!

— Так!—промовив він уголос, як Зінько доказав своє.—А тепер ось що скажи: чи до цієї ночі Грицько Момот знав, що ти ходив до його жінки?

Зінько широко глянув на слідчого. Він спершу здивувався, потім обурився і відказав із горда.

— Цьому неправда! Я його жінки не займав і ніколи до неї не ходив.

— Справді?—глузливо запитав слідчий.—А ось зараз її приведуть, то ми і в неї розпитаємося, чи що там у вас було, чи не було. А поки я тобі щось вичитаю.

І він почав вичитувати Зінькові коротенькі уривочки з того, що казали свідки:

— Терентій Тонконоженко виказав, що ти з Ївгою Момотовою жив, як чоловік із жінкою... Михайло Сучков... виказав, що про це все село знає... Старшина Григорій Копаниця—те саме... Захарій Забігайко бачив не раз, як ти вночі йшов од її хати... Єфрем Рябченко,—що бачив вас і піймав на вчинку на луці в вербах... Ульяна Петренкова,—що бачила вас у саду... Коли хочеш, я тобі ще прочитаю, та буде й цього. Що ти на це скажеш?

— Що це все надлюшна брехня, та й годі!

— Ге-ге! який ти палкий! Ну, тепер же слухай, що я тобі скажу!

Слідчий одхилився трохи назад на стілець, утупив свій погляд у Зінькові очі і промовив, мов одбиваючи язиком кожне слово:

— Зіновій Сиваш! Розкажи, за що ти вбив Григорія Момота!

Хоч уже з того, як слідчий з ним поведився, Зінько бачив, що той ніяк не доймає йому віри і не знати нащо питається не про діло, а про ївгу, але цього питання він ніяк не сподівався. Воно здалося йому таким чудним та недоладним, що спершу якось навіть не злякало його. Він тільки широко глянув і промовив:

— Як?

— Хіба ти не чуєш?—удавочи гострого голоса, щоб уразити тим „злочинця“, казав молоденький слідчий.—Я тебе питаю: за що та як ти вбив Григорія Момота? Сам, чи вдвох із його жінкою?

Тільки тепер Зінько цілком зрозумів, яка на нього напасть. Його проняло холодом, та він одмовив поважно:

— Питаєте, пане, того, хто це зробив, а не мене.

— А хто ж це зробив?

— Не знаю.

— Так я ж знаю!—скрикнув слідчий, устаючи.—Знаю і кажу тобі: ти!

І щоб уразити більше злочинця, він до голосу грізного ще й показав на нього пальцем.

— Ти вбив його, і я тобі розкажу як. Ти прийшов уночі до його жінки, думав, що буде вона сама, а зустрів його. Ви посварилися, почали битися, і ти вбив. Тоді повісив, щоб подумали, що сам Момот повісився. Це все я дуже добре знаю і без тебе. А тепер мені треба знати тільки оце: чи ти сам його вбивав, чи вдвох із ївгою Момотовою? Ну, кажи,—як? Сам, чи з нею? Ну!

Слідчий стояв перед Зіньком, грізно впиваючись у нього очима. Зінько трохи тримтячим голосом одказав:

— Ні сам, ні з нею. Нічого цього не було, а коли хто вам і сказав, той брехун та й годі! Даремне ви, пане, нападаєтесь на мене... Я не винен нічим,—шукайте винного де-інде.

— Добре! ми знаємо, де шукати,—промовив глузливо слідчий.—Урядник! арештувати його й відіслати в город!—Урядник підійшов до Зінька.

— Ваше високоблагородіє?—промовив Зінько.— За що ви з мене знущаєтесь? Хто ж то докаже, що це я зробив таке страшне діло? Ніхто не може, а ви мене до арешту берете.

— О, язикатий, язикатий!—казав слідчий.— Дарма: посидиш трошки в острозі,—там язик тобі прикоротчають! А за те, щоб доказати, не журись: докажемо! А поки тих доказів шукатимем, так ти, братіку, посидь! Урядник! виведи його!

— Люди добрі!—озвався Зінько.—Я не винен! Я буду жалобу подавати, що мене так ізганьблено й знехтувано!.

— Ну, ну, йди, не розп'ятякуй!—потяг його в'язник із світлиці за рукав. Слідчий сів писати постанову про те, щоб арештувати Зінька.

Поки це робилось у волості, Гаїнка вешталась собі по хазяйству і нічого того не знала. Виглядала Зінька й дивувалася, що так довго не вертається. Треба було їй води принести,—вхопила відра й побігла до колодязя. Підходячи до нього, бачила купку жінок: вони про щось жваво розмовляли, а забачивши її, зараз притихли. Вона як думала про Зінька, зараз і попитала.

— Чи ви не були біля волости, не бачили там мого чоловіка? Як пішов туди та й нема.

Жінки глянули на неї якось чудно, потім іззирнулися проміж себе. Гаїнка здивувалася.

— Що це ви на мене так дивитесь?

— Та вона нічого не знає,—промовила стара баба, а потім загомоніла до Гаїнки:—Так ти нічого й не знаєш, дочко?

— А що ж мені знати?—спиталася Гаїнка, дивуючись та трохи злякавшись.

— Ой, нещаслива ж твоя доля, дочко! нещаслива твоя доля!—захитала головою і мало не заголосила баба.—Та вже ж везуть твого Зінька, везуть його в город до тюрми!..

— Зінька?.. в город?.. до тюрми?.. Що це ви кажете, бабо?

— Правду, серденько, правду! Уже й коні запрягають, везуть його... бо виявив слідчий, що Зінько Грицька вбив.

— Брехня! це брехня!—скрикнула Гаїнка. Відрабразнули додолу, а вона сама полинула вулицею.

Бігла до волости. „Уже коні запрягають, везуть... везуть“...—це тільки було в неї в голові і било в голову, як молотом. „Переняти!.. переняти, щоб не повезли!.. Щоб поспіти!..“

Бігла так, що люди лякались, побачивши її, та вона того не помічала.

Ось видко волость... он рундук... он підвода перед рундуком... люди... Зінька нема...

Вже добігла до рундука, як його побачила: виводили з волости з із'язаними назад руками.

Кинулась до нього, припала, обвилась коло нього, мов хмелиночка. Дух перебивало, не здужала говорити, аж поки змоглась:

— Що це? на що це? Зінечку, за що це?

— Кажуть, що я Грицька вбив... Везуть... в острог!..

— Неправда, неправда!.. Ти не вбив Грицька... Ні, я знаю, що не вбив!.. За що ж тебе?.. Так не можна!.. З'язали... Ні, не можна. Я роз'яжу!..

І вона почала роз'язувати йому руки.

— Геть, молодице, не чіпай!—сердито відштовхнув її десятник. Зінько стояв блідний, як крейда, не можучи промовити слова. А вона пручалась у руках у десятника і казала все тим задиханим тихим голосом, мов упевнюючи кого:

— Не можна ж!.. не можна ж так!.. Треба роз'язати!.. Пустіть мене!.. я роз'яжу... Йому треба додому... Швидче пустіть мене!..

— Одведіть її геть!—почула Гаїнка чийсь голос і побачила на рундуку якогось пана. Зрозуміла, що це його тут сила й воля. Вихопилася з десятиковок рук і побігла до пана. Зупинилась перед рундуком і, дивлячись до пана вгору, говорила:

— Паночку, лебедику мій!.. Ви ж бачите. Зінько ж не винен... Ви ж знаєте,—він же не такий, щоб це зробив!.. Його треба пустити,—нащо вони його з'язали?

Благала тихим голосом, говорила, як дитина до великих, просячи не карати, змилюватись.

— Твій Зінько чоловіка вбив, за те його й з'язано!—відказав пан.

— А неправда ж!.. Так гріх казати!.. Це ви не знаєте Зінька... Він добрий... Він такий добрий!.. Він милостивий!.. Пустіть його!..

— Не можна!.. одійди!—звелів пан, додавши крізь зуби:—Ідіотська сцена!

Але вона не відійшла. Упала навколішки, досягла руками йому до колін, дивилася на його поглядом, повним безмірного благання й сліз.

— Ой, пустіть же!.. Пустіть, паночку!.. Пустіть!.. пустіть!.. пустіть!..

Вона задихалась, а руки, тримтячи, стискали ті невблагані коліна. І враз почула, що віз рушає. Зірвалася на ноги, озирнулася,—Зінько сидів уже на возі.

— Прощавай, Гаїнко!..

Віз рушив... Вона кинулась до нього, та чийсь дужі руки вхопили її ззаду, не пустили. Вона дивилася вслід тому возові, як він поторохтів вулицею... докотився до поворотки... завернув... в-останнє обличчя Зінькове бачить... зник...

— Ох!..—промовила тихо і впала додолу.

Вже нічого не чула й не бачила...

С в о я в о л я !

Рябченкові з товариством була тепер воля. Зінько вже два місяці як у тюрмі і похоче так, що й не вийде звідти. Зоставшиися молоде товариство без нього притихло. Та хіба ж би й не притихло? Раз, що Зінько з-поміж них був і найрозумніший, і найпісьменніший: за його порадою всім було добре, а тепер вони не могли дати справі ніякого ладу. А друге: не було у них без нього того духу смілого, бадьорого, надійного, що він якось умів надихати їм. Було, одно слово тільки скаже, то вже так і хочеться і робити, і добувати, чого треба, а тепер не було кому того слова казати. А найбільше їх пригнічувало те, що через яке діло Зінька в них нема. Якби він просто кудись пішов або поїхав, то це не так би було їм прикро. Але на Зінькові страшною хмарою налягло обвинувачення... та ще яке!..

Що правда, товариші тому не няли віри і голосно проміж себе і всім це казали. Найпалкіше оступався за нього Васюта. Він навіть їздив у город, хотів одвідати Зінька в тюрмі, ходив до слідчого, прохав,—не пущено. Почав був упевняти слідчого, що Зінько не винен, та той і слухати його не схотів, і з хати пішов. Васюта вернувся засмучений, але ще дужче сперечався, навіть сварився з тими, хто обвинувачував Зінька. А таких було багато: Рябченко, Копаниця, Тонконоженко та інші такі обвинувачували через те, що їм того було треба, та й вельми вже вони ненавиділи Зінька; інші—через те, що звикли тим багатирям у всьому потурати й потакувати; ще інші—тим, що завсігди вони раді, як є хто поганіший за них, і завсігди в них винен той, кого обвинувачують; врешті, найбільше було таких, що от—усі говорять, то й вони

говорили. І зараз познаходилися такі й жінки й чоловіки, що бачили, як Зінько і до Ївги ходив, як і цілував її. Жінки найбільше нападалися на Ївгу. Її того ж дня, що й Зінька, посаджено було до тюрми, та недовго держано, бо незабаром виявилось й доведено, що вона ще в суботу вдень пішла в Чорновус і там ночувала. Та хоч і вернулася з тюрми, та не на добре: бачила, як її обминають люди, чула, як про неї плетуть плітки. А їх плетено так, що незабаром усе село знало, та й дрібненько знало, коли та яким побитом Ївга принадила Зінька, як вони вдвох Грицька дурили, як вона забула перестерегти його, що йде на ніч у Чорновус, а Зінько прийшов до неї, та й натрапив на Грицька, як Грицько з ним засперечався, а далі почали вони й битися, аж поки здоровіший Сивашенко таки й вбив Грицька. Це ж тепер кожне знало й мале. Доточувано ще й багато іншого. Одні казали, що в Сивашів уже сім'я така: один—коновод, пішов на Сибір, другий от чоловіка вбив, а третій такий, що й з живого шкуру дере. А про те, що Зінько ж повставав проти того Денисового шкуродерства, так уже й не згадувано, мов того й не було. А те добре згадувано, що Зінько завсігди не такий, як люди, був: що старі люди казали, так те все у нього дурниця, брехня, вигадки; тільки що в книжках поначитує, так те правда. І про відьми брехня, і про чорти брехня, і горілки не пий, і в громаді правди нема,—таке, що й купи не держиться, півтора людського та й годі! А що вбив, то то вже певна річ: коли ж воно все так до того приходиться!

Все до того приходилося,—це бачили й молоді товариші, і це їх збентежувало найдужче. Вони не няли, не хотіли няти тому віри, та навкруги всі, як один, про це говорили, всі були певні... а воно й робило нагніт на їхні душі, а воно й лишало

слід їм у серці—непомітно їм самим, а таки лишало. Вони не няли віри, та й сами не постерегли, що там десь глибоко-глибоко, аж на дні душі, ворухилося страшне питання: „А що, як цьому правда?“

Зінько був у них головою, а тепер усе село закидає цього чоловіка болотом. І частина цього болота падає ніби й на них, мов би то й вони були негарні, слухавшись людини, що сплямила себе таким злочинством. Цього їм ніхто не казав, а якось мов би видко було його по людях.

І все те страшенно пригнічувало духа трьом товаришам: Васюті, Карпові й Дмитрові. Тільки троє їх тепер і лишилося. Думка була, що з п'ятох душ їх товариство скоро виросте до десятох, до двадцятых і все ростиме, ростиме, аж поки візьме гору в громаді; а от тепер і тих п'ятох уже нема, тільки троє... І ці троє ходили засмучені й зрідка зіходились до купи, а коли зіходились, так громадських справ уже якось не зачіпали. Не ходили і в громаду...

А громадські справи стояли погано. Про тую жалобу за продану Денисові землю ніхто тепер і не згадував,—вона вже пішла в непам'ять. Денис господарював на тій землі, як справжній хазяїн. А все їхнє товариство, вкупі з Вавиловим, узяло в посесію Горянського землю. Тепер уже громадська земля опинилась усередині: багатирська колом круг неї обвилась, і те коло починало вже стискати громадян таки дуженько. Зараз же побільшано ціну на землю аж на два карбованці. Дибляни не хотіли спершу брати, зчинився великий крик. Галасували довго і наважилися попитати землі в дальших панів. А ті, дочувшись, що в диблянського товариства земля подорожчала, прикинули ціни й собі, хоч уже й не по два, а по карбованцю на десятині. А як зважили дибляни, що це за яких двадцять

Іван не скрикнув, не схопився. Він тільки трусивсь увесь і дививсь, як Грицько тихо хитався перед ним: ра-аз... ра-аз... ра-аз...

І зрозумів, що все знову вернулося...

З того часу міг спати тільки звечора. Після півночі шморгала по бантині віршовка, і він прокидався. Лежав і дивився, а над ним колихався Грицько: ра-аз... ра-аз... ра-аз...

Він звівся ні на що. Ходив, як мара, блідий, з божевільними, неспокійними, блискучими очима. Хоч удень йому тепер все ж було нічого... Вночі—що-ночі, а вдень—ні. Тільки людей боявся, тікав од них. Здавалося, що кожен знає, що кожен хоче його спитатися: „А що і цієї ночі був у тебе Грицько?“ І того питання він через щось боявся іще дужче, ніж Грицька...

Молитися давно кинув. Тільки спершу силкувався. Та не молилося...

А вже чув, що далі так не витримає.

Щось ізробить... щось мусить ізробити...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Чому, кури, не пісте?
Чому, люди, не чуєте?
Турки село збокували,
Громадами людей гнали.
Нар. пісня

I

Сумна хата

У той страшний день, як забрано Зінька, люди підняли Гаїнку непритомну з землі, понесли й положили на волосний рундук. Почали жінки бризкати їй в обличчя водою, аж поки вона очутилась. Розплющила очі, помалу підвелася. Не розуміла спершу, що з нею сталося, де вона й чого вона. Сиділа на ослоні, дивлячись померклыми очима на людей, що круг неї стояли. Потроху притомність верталася до неї, і врешті вона згадала все. Глянула, озирнулась—ні коня з возом, ні Зінька вже не було. Устала мовчки й почала зіходити з рундука.

— Гаїнко, куди ти, стривай!—припинили були її жінки.

Але вона відхилила їх рукою і пішла сама собі швидко, хоч і хитаючись, додому. Не бачила нічого перед себе, тільки почувала, що їй треба швидче, швидче дійти до своєї хати. І дійшла таки, відчинила двері й стала на порозі. Стара

мати глянула на неї та аж перехристілася: перед неї стояла не Гаїнка, а якась мара—бліда, страшна.

— Боже! дочко, чого це ти?

Стара кинулась до неї, але вона мовчки злегенька відхилила її рукою, перейшла хату і сіла за стіл. Здивована мати, не розуміючи, що з нею сталося, підійшла знову.

— Доню, Гаїночко, скажи, що тобі?

— Нічого, мамо... Зінько в острозі...

— Як то в острозі?—вжахнулась стара.—Що це ти? Бог з тобою!

— Еге, в острозі... Люди сказали, що він убив Грицька, так його до острогу забрано...

Вона говорила це рівним тихим голосом і так, мов це була звичайна річ і ні трохи не займала її зглибока. А очі божевільно-нерухомі втупила в одну якусь цятку і так сиділа, мов витесана з білого каменю.

Мати, почувши страшну новину, і сама спершу заніміла, а потім заголосила, затужила...

— Не голосіть, мамо,—тим самим рівним байдужим голосом промовила Гаїнка,—я вже голосила: не пособилося,—забрали вони.

— Хто ж забрав, дочко?

— Люди... пани... Вони сказали, що він убив Грицька, та й забрали його до острогу.

— Та хто ж сказав? Де ж це видано, щоб на Зінька таку напрасну вигадувати? Ой, горечко нам нещасливим!.. Одного сина забрали, занапастили, та й другого тепер забирають!.. А що ж я, бездольна, при старощах моїх робитиму?..

І тяжке материне тужіння озвалося знову по хаті. Одна тужила, схиливши свою стару сиву голову на чорні худі, порепані від тяжкої довгої праці, руки, а друга сиділа кінець столу, випроставшись, сиділа нерухомо, і очі її нерухомо дивилися в одну цятку...

А на світ насувала темрява. Зайшло сонце за обрієм, покинуло землю, і воля тепер була темряві обнімати покинуту своїми широкими чорними крилами. Останнє проміння зляканого світу тікало слідком за сонцем, а вона запановувала, а вона вступила скрізь у кожну місцинку землі, покривала степ чорним накриттям, загортала в його ліс, ісповняла глибокі яри й долини.

І до них у хату вона зайшла—по кутках чорною марою стала, стіни позапинала і сповнила всю хату і обняла їх обох,—і ту, що там на полу здригалась од ридання, і цю, що біля столу сиділа нерухома. Обняла тіло, поняла й душу...

— Мамо!—почувся серед темряви рівний голос.—Там темно...

— Де?

— В острозі... Там темно, нема світу...

Рівний голос замовк, а в другому кутку ще голосніше озвалось ридання...

Темна хмарна ніч була на світі...

Прийшов ранок похмурий, сірий, з косим холодним дощем. Він сів з набряклих гідких хмар, що понависали над землею і гнітили її своїм мертвим широким поглядом. Віконця в маленькій хаті плакали, великі краплі сліз раз-у-раз котилися по них і зникали, щоб попустити місце новим.

Мати пішла до волости розпитуватися про Зінька.

— А чого тобі, бабо, треба?—гукнув на неї Копаниця, побачивши її біля порога.

Вона сказала, чого їй треба, низенько та покірно кланяючись.

— Що ж, бабо, ми того нічого не знаємо,—відказував Копаниця, розлігшись в кріслі за зеленим столом.—Слідствуватель звелів одвезти його в острог,—ми й одвезли, а більше нічого не знаємо.

— Та він же не винен!.. Та за що ж його забрано?..

— То не наше діло розбирати, чи він винен, чи ні, і ти нам голову цим не мороч. От ти кажеш, що ні, а слідствуватель говорить, що винен. То вже там суд розбере, що та як,—на те й суд.

— А коли ж той суд буде?—питалася бідолашна.

— І того я тобі не скажу. Як ісхоче сам суд, так і буде. Схоче завтра,—буде й завтра, а схоче через два годи,—то й через два. На те й суд.

— Та невжеж оце йому аж два годи сидіти?

— По десять год сидять, не то по два. Як заробив, так хай і одвічає, а ти начальникам голови не клопочи, кажу тобі, своїми пустяками! Іди вже собі додому, бабо!

Мовчки пішла, до землі хилячись, безталанна мати.

Другого ж дня вона занедужала. Стала горіти, все тіло болить. Лежала на полу стогнучи, не здолюючи підвестися.

А Гаїнка мов і не бачила того: сиділа, очі втупивши в одну цятку, і мовчала.

— Гаїночко, дай мені води!

Подала і знову сіла.

— Гаїнко, ти б топила вже піч.

Слухняно внесла дров, затопила піч, стала й дивилась, як огонь перебігає по дереву.

— Гаїнко, а чого ти горшків не становини?

Почала Гаїнка горшки приставляти—порожні.

— Ой, мені лихо та горе!—стогнала Параска.— Що мені тепер робити?

Саме на це вбігла в хату Катря Карпова.

— Що це ви, бабусю, хворі?

— Та тут я хвора, а тут таке лихо з Гаїнкою сталося!—почала розказувати стара.

Гаїнка чула все, що про неї казано, і мов і не чула. Катря загомонила до неї:

— Гаїнко, що тобі, голубочко?

— Нічого.

— То ти журишся. Ти не журись так... Це все людська напрасна,—воно виявиться. Зінько вернеться.

Молодиця розважала подругу, а та слухала мовчки і нічого не чула. Катря, придивившись до її нерухомого погляду, аж ізлякалась.

— Оце лихо!—подумала собі.—Вона ж непритомна! Вона ж ні до якої роботи, а мати хвора.

Кинулась Катря до печи:

— Ось постривайте,—я вам пособлю!

Поробила що треба, поприставляла до вогню горщики.

— Спасибі тобі, дочко!—дякувала Параска.

— Гаїнко, дивись, щоб горшки не збігли!—наказала Катря,—я зараз вернуся.

Метнулася додому, розказала про все Карпові, забрала дитину та й знов до Сивашів. Поралась, аж поки наварила обідати, поприбирала все в хаті. Гаїнка сиділа й дивилась на те.

Другого дня, швиденько впоравшись дома, Катря знову прибігла.

— Погано, що Гаїнка так сидить усе з своїми думками,—міркувала Катря.—Хай щось робить, воно думки розбиватиме.

І почала наказувати їй те або те робити. Та слухалась.

Два тижні, поки стара Параска була хвора, Катря що-дня бігала до Сивашів поратися, зазірала і ввечері. Мати не могла їй іздякуватися.

— Спасибі тобі, дочко! Яка ти добра та гарна! Якби не ти, то щоб ми й робили, бідолашні?

— От, бабусю, що там такого, як я забіжу до вас на яку хвилиночку! Та мені це ще й в охотку,—веселіше, як серед людей, а то все дома та дома!—відказувала Катря, хоч їй часом було дуже скрутно розриватися на дві хаті, а веселощів у Сивашів було стільки, як на кладовищі.—Аби

ви та Гаїнка швидче остербували,—ото добре було б!

І вона клопоталась, бігала, пособляла, завсігди така щира й привітна, мов би коло своєї дитини. Не стало в Сивашів грошей,—вона вирядила Васюту повезти в город та продати трохи хліба. За ті гроші покупили що треба, ще й у волость повіддавали оплатки.

Помочи добрі люди давали, жити було можна, та не могли вони дати помочи душі людській, не могли розважати її горя великого. Катря силкувалася розважати і матір, і Гаїнку. Матері мов лекшало від тих розмов, а Гаїнка хоч і слухала, та, мабуть, нічого не розуміла.

Вона не плакала, не тужила, не нарікала. Вона мовчала. Робила все, що їй загадувано, і помалу звикла все робити, як треба: поралась, шила, давала їсти,—так, мов і звичайно. Тільки вона ніколи не думала про те, що робить: воно робилося саме. Вставала вранці й думала: „Вже день“. Друга думка: „Боже, який довгий... хоч би вечір!“ Тоді бралася робити все, що їй наказувала Катря або мати. Скаже: „порайся!“—порається, „ший!“—шиє. А як нема чого робити, сяде біля столу сама собі та й сидить, випроставшись, і дивиться в якусь цятку. А в думках тільки одно: „Уже минає день, от уже вечір“... Приходив вечір, приходила ніч... Іноді вона спала, як утомлялася: іноді лежала безсонна всю ніч і дивилася в темряву... Дивилась і думала:—„От уже ніч почалася... яка довга!.. От уже минає... От уже ранок буде“...

А нащо їй та ніч, той ранок, той день,—не знала... Вона розуміла дуже добре, що Зінько в тюрмі, що його судитимуть, можуть у Сибір заслати... розуміла, що він невинен... Знала, що їм без нього жити не можна... Потім знала, що буває день, і вдень треба поратись, скотині їсти

давати, хату мести, води приносити, шити... потім приходять ніч, і тоді спати... ще треба їсти вдень... Все це робила... Все це треба робити... аж поки прийде той день... той суд...

Не ходила нікуди, не любила озиватися ні до кого. Мовчки обминала людей. З матір'ю жила так, що тільки відповідала на питання. Здавалася кам'яною.

Тяжка туга, мов хмара, налягла на Зінкову хату, сповнила її всю. Здавалося, що й стіни тут сумували, понуро дивлячись неосяяними ясним світом вікнами. Туга визирала з кожного куточка, промовляла померклими жіночими очима, озивалась розбитим людським голосом. Дві пригнічені безмірним горем жінки ходили, як дві мари, ворушилися, робили щось, іноді вдавалися одна до однієї словами, видко було, що живі. Але хто зазирає до цієї хати, тому здавалася вона труною...

Та й зазірало небагато. Спершу, то бігали деякі кумасі цікаві: людям таке нещастя сталося, то треба ж подивитися, що вони та як вони після його... подивитися, щоб було що й людям розказати. Та Катря не вельми їх вітала, а дуже цікавого їм нічого не виявилось, то вони скоро й покинули бігати. Заходили Карпо з Васютою. Васюта хотів був раз своїми жартами смуток розвіяти, але в цій хаті його шуткування плачем озивалося і здалося всім і йому самому таким дивним, що він зараз же змовк. Одвідувала Гаїнку Ликера, її мати, але батько ні разу не зайшов. Часто зазірав дід Дорош. Гаїнка була його влюблениця здавна, і тепер її лихо було дуже тяжке дідові. Він дивився на неї, хитав головою, думав і казав:

— До знахаря треба, от що... Тільки доброго треба, щоб умів одшептати.

І почав умоляти Гаїнку поїхати в Черновус до Гострогляда. Гаїнка спершу не зрозуміла, куди й чого їхати, а зрозумівши, відказала:

— Не хочу...

Умовляв-умовляв дід, не пособилося. Мусив облишити.

Параска потроху оклигувала, та дуже помалу. Казала, що хоче піти в город до панів, щоб пустили її до Зінька, але не могла йти і дома ледве чапала по хаті.

А про Зінька не було чутки. Викликав слідчий на допит ще декого з диблян, вони приносили старі звістки, що Зінько все в острозі—дожидає суду.

Одного разу надвечір Гаїнка була в своєму садку, аж над самою річкою,—пішла витягти діжку, що там замокала. Ще не дійшла до річки, почула, що хтось іде. Озирнулася й побачила Микиту Тонконоженка. Став перед нею, сміючися:

— Здорова, Гаїнко!

Ледве вимовила: „Здоров“, і хотіла йти далі, обминувши його. Але він припинив її.

— А й давно я тебе не бачив, Гаїнко! А хотілося бачити! Ех, та й молодичка з тебе—первий сорт! Што хороша, то хороша,—вот только плохо, што пабледла трошки. Ну, не біда,—вот прайдьоть!.. А я за тобою скучив, вот честное слово—скучив!

Вона слухала мовчки, мало розуміючи його слова. А він думав, що їй хочеться слухати, і провадив своє далі:

— Не паверриш?—так скучив, што аж!.. Я про тебе завсігда думаю... потому што такої молодички у нас—ну, просто нема-нету та й годі всьо! Ех, знайш што, Гаїнко! Ти хороша, та й я не погавий,—давай любов завидьом!

Він обхопив її за стан і хотів поцілувати. Вона вдарила його ліктем у груди, аж він одхилився, вихопилася з рук і в одну мить вискочила нагору. Перелинула садком аж до хати, тоді озирнулася,—чи не женеться.

— А що ж, дочко, де діжечка?—спиталася мати, виходячи.

— Там...я не взяла...—відказала Гаїнка, тремтячи.

Мати хотіла була спитатися, чому не взяла, та як глянула на її обличчя, то побачила, що краще її вже не посилати. Пішла сама.

Всю ніч Гаїнка не спала. Трусила пропасниця так, що аж зуби цокотіли. А далі голову, мов полум'ям, обняло. Блудила словами, кричала щось несамовите—про Микиту...про Зінька...голосила...проклинала чи себе, чи когось... Тільки перед світом заснула твердим сном і спала аж до обід. Мати не будила її. Прокинулась, підвелась...

— Це вже день, мамо?

— День, дочко.

— Це я так довго спала?

— Аби на здоров'я, то спи, дочко.

— Ні, я встану.

— Добре! Ось зараз обідати будемо!—казала мати, радіючи, що Гаїнка сама озвалася й розмовляє, це було вперше від того дня.

— Ні, я не обідатиму,—відказала Гаїнка,—мені треба до Зінька йти.

— Як то—до Зінька?—спиталася мати та аж похолола: їй здалося, що Гаїнка ще й досі блудить словами.—Що це ти кажеш, дочко? Як це ти підеш до Зінька?

— Я піду, я хочу його побачити.

— Та як же ти його побачиш? Ти ж не знаєш, куди й доступитися.

— Я, мамо, піду в город. Прийду до острога, а як там доступитися, то вже знатиму. Я хочу його бачити, хочу знати, що йому, як йому.

Мати заплакала. Вона вже бачила, що Гаїнка не блудить словами, а говорить як треба.

— Піди, доню, піди, моя дитина! Ти молода, ти доступишся. Тільки не ходи сьогодні, ти ще хвора. Іди завтра.

— Піду сьогодні.

— Пізно вже: поки в город дійдеш, та те, та се, то й смеркне. Треба йти зранку.

Мусила послухати Гаїнка. Але не спала всю ніч, так обняли думки та той непокій, тее поривання, щоб швидче, швидче йти до нього, побачити, одвідати.

— Боже мій! Що ж я наробила?— думала вона. — Чого ж я досі не пішла! Та чи я скам'яніла, чи я занімала, що сиділа дома? Мое сонечко там по-невіряється, а я з місця не рухнуся!..

Вона не розуміла, як це так сталося, що аж до вчорашнього вечора, справді, мов кам'яна була. Тільки вже як отой гидкий зачепив її, вона вся стрепенулася, душа, мов огнем, занялася. Пекло її, мордувало всю ніч... І тепер пече!.. Ой, боже! Яка довга ця ніч! Хоч би швидче, швидче ранок!

Ще й не розвиднилось, а вона вже схопилась.

— Уже йдеш, дочко?

— Іду, мамо.

Засвітили. Вона вбиралась, поспішаючися.

— Ти поснідай, дочко!

— Не хочу, мамо, в душу не йде.

— Так візьми в город, уже ж там увесь день будеш, то схочеться їсти.

Таки примусила взяти харчу трохи, ще й три карбованці грошей:

— Може дозволять Зінькові дати... Та й так, гляди, комусь давати доведеться, бо вже без того не обійдешся.

Перехристилася Гаїнка, вдарила поклон перед образами та й пішла. Мати хотіла випроводити її аж за царину,— не звеліла, сама побігла, бо самій лишитися хотілося.

Пішла вулицею. Довгі перії хат простягалися далеко і зникали в темряві. Хати ще спали, понасувавши на голови великі покрівлі. Стіни ледве білілися з-під кудлатих острішків, мов обличчя

з-під великих брів, що звисали вниз на заплющені очі. І враз одна хата блимнула тими очима, розплющила їх, і дві смуги світу лягли впоперек улиці перед Гаїнкою. Трохи згодом тьмяно, мов позіхаючи зо сну, глянула на вулицю друга хата, далі третя... Поки одні ще дрімали в останньому досвітньому сні, інші прокидалися вже, і кожна регорожувала вулицю пасмами світу. Гаїнка переперходила ясні смуги, поспішаючись, то вступаючи в сяєво, то пірнаючи знову в темряву, і темрява здавалася тоді ще гіршою, мов безнадійність після променя боязкої надії. По дворах скрипіли двері, ворота, де-не-де зачорніли вже людські постаті. Село розбуркувалося, а Гаїнці хотілося бути від нього далі, далі, аж там, у городі, куди вела її непевна надія, то оживаючи, то згасаючи в душі.

Нарешті, вона перебігла останню світляну смугу і зовсім пірнула в темряву. Чи скоро ж світатиме? Глянула на небо: хмар не було, клалося на годину.

Йшла в темряві, добре знаючи дорогу. Перейшовши, мабуть, з верству за село, побачила, що перед нею починає сіріти своїми курними колодовбинами шлях. Праворуч, на темному просторі, виразно зазначилася чорна купа великого лісу, а просто неї в полі—високе самотнє дерево.

— Це той дуб над ярком,—подумала Гаїнка і йшла дивлячись на нього, як він усе більше та більше визначався, а темний простір ставав усе менше та менше чорним. Ще згодом—і якийсь сіро-сріблястий світ мов почав наливатися в темряву, і темрява, мішаючися з ним, ставала з чорної попелястою, з попелястої білою. Уже добре видно стало траву над дорогою, всю в сріблястих непрозорих перлах; праворуч попід лісом клубками котився, сходився й розходився білий туман; дихати було мокро; похолоднішало. Гаїнка пішла швидче, щоб нагрітися.

Незабаром червона смужка зазначилася ліворуч над польовим обрієм. Ще трохи—і червоне проміння сипнуло, бризнуло по небу. Туман під лісом заколихався дужче, заклуботався і почав розходитись, бліднути й зникати. Сріблясті перла на траві замигтіли ясно-червоним, синім, зеленим, золотим... тримтячи й граючи кольорами..

Гаїнка вже була далеко, йшла швидко, моторно, і мов якась нова снага, нова міць уступала в неї, мов не йшла вона, а сами ноги її несли. Вона піде, вона побачить його—цієї думки було їй поки досить. Що там далі буде, вона не знала. Тільки здавалось їй чомусь, що далі буде щось любе, ясне, таке, як ця роса мигтюча, як те сонечко праведне, тепле, що підбивається вгору, гріє й світить. А лихо, а горе—воно, як той туман, перед сонечком розвіється..

Пізнього снідання була вже в городі. Не знала навіть, де острог, мусила й про те питатися. Попиталася в якогось міщанина.

— Острог?—поглянув на неї, дивуючись, і додав:—А хіба ти туди хочеш?

— Я . ні . я ..

— А чого ж тобі туди треба?

— Я .. мені .. треба мені ..

Міщанин придивлявся до неї пильніше.

— Ну?—питавсь.

А вона стояла мовчки, почервонівши, не зважуючися сказати, чого їй туди треба.

— Так ти, бачу, за таким ділом, що й сказати не можна!—промовив міщанин.—Ну, так питайся ж кого іншого, коли так.

Повернувся та й пішов, промовивши крізь зуби: „Еч, захвойданки бісові!“

Гаїнка подалася далі. Побачила на вулиці салдата-поліціанта з шаблею.

— Попитаю цього,—подумала.—Уже ж він знає, то може скаже.

Підійшла й попитала несміливо, ще й уклонила:

— Скажіть, спасибі вам, дядьку, де острог?
Поліціант оглянув її добре.

— А тобі нащо?

— Чоловік мій там сидить...— промовила тримтячим голосом Гаїнка, бачивши, що треба признатися.

— Чоловік?.. Гм... а чого ж він там сидить?

— Ні за що...

— Авжеж, ні за що!.. Знаємо вас таких! Обикрав або вбив та й ні за що! Шахраї прокляті!

Поліціант лаявся, бо був гнівний (від старших йому сьогодні добре впало), а з гніву вкинув зайву чарчину, а надто хотів повеличатися перед селючкою, щоб вона не подумала, що й він з такого ж села, як і вона.

— Падлюки!.. злодії! Путящому чоловікові спокою через вас нема!.. Валасаються!.. Чого стала? Марш! Щоб тебе тут зараз не було! Шарлатани! Шалапути!

Перелякана Гаїнка далеко вже відбігла, а він усе не вгавав.

— Боже мій!— думала собі,— що ж це мені робити? Та тут такі люди, що я не допитаюся!.. Ой, ні, треба допитатися!.. Питатиму, аж поки таки довідаюсь. Попитаю ще панів.

Назустріч біг якийсь панок із ціпочком у руках. Озвалася до нього, але він і не спинився навіть. Вона пішла помалу вулицею, вдивляючись в обличчя: котре не таке страшне буде? Незабаром побачила якусь невелику дівчину в темній сукні з книжками в руках.

— Здорові були, панночко!

Білявенька панночка, дивуючись, глянула на неї своїми ясними очима. Очі були ласкаві, і Гаїнка не даремне оповідала перед ними про свою пригоду.

Панночка так добре розказала їй, куди йти, що вона враз утратила простісінько до острогу

Високі товсті мури огорою, а за ними здорова біла кам'яниця. Гаїнку аж холодом пройняло, як вона на них глянула.

— Отут моє серденько гине, як квіточка в льоху попідземному!..

Перед великою залізною брамою стояв салдат. Підійшла до нього, вклонилася.

— Здорові були!

Поглянув на неї повагом, не озвався і одвернувся мовчки.

— Я до вашої милости...

Салдат мов не бачив її.

— Тут мій чоловік у тюрмі сидить...

Він не слухав. Вона витягла семигривеника, положила йому в руку.

Він подивився на нього, повагом захочав у кешеню, тоді повернувся до неї й промовив:

— Ну?

— Адже це острог?

— Ну?

— Тут мій чоловік сидить... Зінько Сиваш...

— Ну?

— Пустить мене побачити його!

— Гм... Дурна баба!.. Проходь далі, тут так не пускають.—І він одвернувся.

— А як же тут пускають? Скажіть, спасибі вам!

Але салдат ізнову не чув. Гаїнка ще витягла срібну грошинку. Заховавши й цю, він повернувся.

— Твого... Зінька, чи як там його? Судили вже, чи ні?

— Ні...

— Ну, так треба бумагу від слідствувателя, тоді й пустять.

— А може б ви мене й так пустили? Та я б за вас бога молила!..

— Дурна баба! Кажуть тобі; принеси бумагу від слідствувателя, тоді й пустять... А тепер—марш собі, не стій тут, не можна!..

— Та де ж слідствуватель живе хоч би мені знати!..

— Не моє діло!.. Геть ізвідси, бо не можна!.. Геть, кажу тобі!..

Гримнув так, що Гаїнка аж відбігла злякана. Ішла вулицею й думала:

— Коли б послав мені бог ізнову таку панночку, щоб вона мені розказала, де той слідствуватель живе!

Одначе, цього разу пощастило їй дужче: зараз же якийсь добрий пан і розказав їй. Трохи зблукалась, а таки знайшла. На рундуку сидять люди, дожидаються, підійшла, поздоровкалася. Почали, люди розпитувати, чого прийшла, вона їм розказала...

— Буде тут вибігати такий писарчук, викликати нас... кого, значить, слідствуватель кличе, так він того викликає... так ти йому й скажи про себе... А поки посидь.

Вона сіла. Незабаром вибіг і писарчук:

— Сидір Харченко!

Один чоловік устав і пішов усередину, а Гаїнка вдалася до писарчука:

— До вашої милости...

— Чого тобі?

— Мені чоловіка побачити.

— Якого чоловіка?

— Мого... Зінька Сиваша... він у острозі...

— А! ну, добре... посидь тут, подожди!..

Вона сіла ждати. Довго ждала. Вже всі люди перейшли, тільки двоє зосталося, уже й сонце підбилося вгору та й униз почало сідати, — вона все дожидала. Питала й писарчука, як вибіг, але все одно від нього чула:

— Подожди!..

— Знаєш що, молодице?—сказав один чоловік.— Я вже бачу, що з твого діла нічого не буде: оце нас покличуть, а тоді писарчук вибіжить та й скаже: приходь завтра, слідствувателеві ніколи сьогодні!

— Ой, боже мій!—злякалась Гаїнка.—А що я робитиму? Мені ж треба сьогодні!

— Та що робити? Півкарбованця вкинь йому в руку, то й скаже слідствувателеві про тебе, так той і покличе. А то й три дні ходитимеш, та нічого не буде.

Гаїнка послухалась і вкинула півкарбованця в руки... Її покликано до слідчого.

— Що тобі?

Вона низько-низько вклонилася.

— Паночку, чоловіка хочу побачити, Зінька Сиваша... пустіть!..

— Не можна його бачити.

Вона так і похолола.

— Не можна бачити,—казав слідчий,—бо він дуже впертий, ніяк не признається.

— Та як же йому признаватися, пане? Він же не винен!..

— Розкажуй там! Знаю я таких невинних! Накоїв лиха та й не признається; хай признається, тоді й пускатиму до нього родичів. А тепер—ніяк!

— Паночку! змилосердіться!.. Помилуйте!..

— І не проси й не кажи!.. Іди собі!..

Слідчий повернувся та й пішов з хати...

Пізно ввечері вернулася додому Гаїнка. Увійшла в хату, не роздягаючись сіла біля столу та й похилилась на нього.

— Дочко! дочко! що тобі?—злякалася мати.— Що тобі сталося? Чи ти бачила Зінька?

— Не пустили, мамо... кажуть: не признається... Як признається, що вбив Грицька, тоді пустять!..

— А бодай же й вони самі і їх діти такої ласки від людей зазнали!..

А Гаїнка тільки стогнала...

Поки отаке робилося в Сивашевій хаті, Остап усе щось думав. Була в нього одного разу така з Терешком Тонконоженком розмова:

— А що, Остапе, чути за твого зятя?

— Та той такий мій зять, що хоч би його в мене й зовсім не було.

— Ну, одначе, що ж саме за нього чути?

— Та така чутка, що вже й не вернеться.

— Ну, таке діло... А що ж тоді твоя дочка? Адже вдовою буде...

— А буде...

— Знаєш що, Остапе, я тобі скажу? Що якби нам сватами бути?

Остап глянув на Терешка.

— Як то?

— Та так: Гаїнка твоя вдовою буде, а в мене Микита такий, що давно вже треба б оженити його та приставити до хазяйства. Бо бачу, що поки не оженю, то з його пуття не буде. А надто,—це вже я знаю,—що він до Гаїнки прихильний... От би ми тоді вдвох діла робили!..

Остап подумав...

— Треба подождати суду.

— А заведено! Так виходить—так?

— Нехай буде й так.

— Чудесна штука буде! Оцього тільки боюсь: що, як вона та схоче за ним слідком іти?

— Ну, то дурниця!—відказав Остап.—Я не попушу.

— А як же ти не попустиш, коли вона піде до тих судейських та й сама скаже?

— Гляди, що й зробить, бо так любить канальська молодиця того свого мудрагеля, що біда. Ну, та дарма! Я цьому лихові запобіжу. Візьму її жити до себе, та й не пускатиму нікуди.

— І пречудесна штука!.. Глядіть же, свате, нехай ваше слово кріпке буде!

— Буде, свате, кріпке.

— А свасі.. поки нічого не кажіть... А то знаєте—жінота ця... Якби не попсували справи...

— Гаразд!..

І нові свати розійшлися, раді з самих себе.

Другого дня після того, як Гаїнка ходила в город, Остап увійшов у хату до Сивашів.

— Здорові! З вівторком!

— Здорові, свате!—відказала Параска, а Гаїнка ледве озвалася, сидючи на полу.

— Що це ти, Гаїнко, хвора, чи що?

— Таке вже наше здоров'я!—відказала за неї стара.—Он учора ходила в город, хотіла побачити Зінька, так не пущено... Сідайте бо в нас!

— Не пущено, кажете? Гм... Ні, я не сідатиму, бо на часинку зайшов. Так чому ж не пущено?

— Кажуть ті проди, що як признається, що Грицька вбив, так тоді пустять.

— Гм... так... А я по тебе, Гаїнко, прийшов, іди до нас, мати тебе кличе.

— Не піду я тепер.

— Іди, бо дуже треба!

Узяв за руку та й звів з полу, як малу дитину.

— Убирайся!

— Та може би ви її, свату, тепер не займали?—прохала Параска.

— Не можна... Треба дуже. Ну, вже убралась? Ходім!.. Бувайте здорові!

Він повів її з хати за руку.

II

У тюрмі

Маленькі віконця темряви з залізними ґратами, попускані в товстелезних мурах. За тими ґратами блакитне небо мусить бути, але його звідсіля не видно: просто віконець другі такі ж саме

товсті й понурі мурн. Навіть сонячний промінь мов боїться тих ґрат і зазирає сюди на одну тільки часиночку; тоді, як сонце вже високо-високо підіб'ється вгору. Тоді золотий його парус упаде поміж двома мурами, несміливо зазирне крізь ґрати, ледве всміхнеться до тих блідих обличчів і, злякавшись, тікає швидче назад із цієї темниці—туди, серед безмежні простори блакитносяйного вільного неба.

Тут не небо, тут низька, запилена, задимлена чорна стеля, тут—брудні від усякої гидоти, важкі вогкі стіни, а в них маленькі дірочки з ґратками. А в тій кам'яній труні сірі постаті з сірими, без сонцями поблідлими, обличчями. Які лежать на великому гуртовому полу серед брудного хламіття, які сидять там, гуляючи в карти, які сновігають без ніякої мети по кутках.

Це—злочинці.

Серед них Зінько.

Якби йому хто сказав коли давніше, що він буде тут, яким би він брехуном його назвав! А от же сталося.

Тепер він спокійніший, тихший; але перші дні... йому навіть згадувати їх страшно.

Ці з'язані руки, ця ганьба перед усією громадою... Гаїнка... погляд її божевільно-безнадійний... руки до нього простягає... Потім тяганина по поліціях... і, нарешті, ця темниця.

До блакитного неба безкрайого, до зеленого поля широкого, до лісів холодкуватих, до садків квітущих запашних він ізвик, а тепер тільки мурн товсті, холодні, тільки ґрати залізні, тільки тяжкий сморід гнилої тюрми...

А люди... боже...

Он той високий, з здоровенними дужими руками, з великою чорною бородою.—він же двох людей убив, щоб пограбувати їх!. Цей білявий парубок з маленькими ще вусами задавив свою

дитину від дівчини... Цей он підпалив село... Отой дід старий, п'яним бувши, пробив своєю сусіді колякою голову, що той і вмер... Цей знову щось страшне зробив... І так кожен...

І він, Зінько, серед них, невинний, а ніхто йому навіть і віри не йме, що він не винен, тільки сміються з нього... І його дожидає така ж кара, як і їх!.. За що? Де ж та правда, коли можна карати чоловіка за ніщо? Коли однаково терпітиме і отой чорний, що сміючись, розказує, як він сокирою розрубав голову, і він, Зінько, що хотів тільки одного: щоб людям було краще, хотів добра людям!.. Без ніякого доводу його обвинувачено в страшному злочинстві, зганьблено, закинуто в тюрму, судитимуть і каратимуть його!.. Нащо ж тоді весь цей лад на світі, весь цей порядок, коли через нього можна карати, мордувати невинних? Адже, Зінько знає, що не з самим ним так бувало,—він про це і чув, і читав. А коли так, то навіщо людям ці всі суди, ці всі начальники? Чи не краще було б, якби цього нічого не заводили, якби люди сами собі жили, громадою лад і суд давали?

Громадою! А яка ж і громада, як не така ж? Чи вона ж його, неповинного, оборонила? Ба ні, хіба ще глибше втоптала в це багно!.. Чи вона по правді громадським справам лад давала? Ба ні: Дениси, Рябченки, Сучки—от кому серед неї вільно й ласо живеться, а чоловікові чесному та вбогому—ні!..

Нема й у громади правди!.. А де ж? Де? Може не серед людей, може в бога? Так усі кажуть... Але ж бог бачить, як у громаді неправедні люди, глитаї панують, чого ж їх не зупинено? Адже, Зінько невинний, чом же цього не виявлено? Чом?

І страшні думки вставали в Зіньковій голові... Він жахався їх, він прогонив їх од себе, а вони обнімали його все дужче й дужче, а вони пекли

його, палили, що аж розум йому туманів, що аж обморок його брав.

Нема правди в світі, а коли вона часом де й озветься, то там її рота затуляють, там її згнічують, затоптують, винищують.

І ніхто не зробив так, щоб вона подужала. А тимчасом є ж така сила, що могла б це вчинити? Чи і в тієї сили правди нема? Чи тієї сили нема? Так навіщо ж тоді й люди живуть, родяться, сміються й плачуть, борються і вмирають? Навіщо?

Відповіді не було, а голова розскакувалася од божевільних думок.

Не знати, що сталось би з ним через ці думки, якби їх не розбивали на який час оті допити в слідчого, де він повинен був боронитися, та життя з людьми, з якими мусив пробувати в одній хаті. Найбільш оці люди...

Він спершу й боявся їх, і гидував ними. Вони здавалися йому людьми одмінними від нього самого, цілком одмінними, бо це були злочинці, лиходії. Йому здавалося, що звичайні люди—то по один бік, а злочинці—то по другий; що в звичайних людей усе так, як і треба в людей, а в злочинців усе інакше: і правда в них не така, і хочуть вони не того, що всі люди, та й уся в них душа не така, а гірша—лиха, темна, ворожа. З такими думками прийшов Зінько до тюрми, а як побачив ці обличчя, позначені острожною неволею, а часом і злочинством, як уздрів ту одежу, завсігди йому страшну, то мов іще виразніше почув, що ці люди зовсім не те, що він, і не можуть бути тим. Кров у них на руках, кров і на душі. І були вони йому страшні. А ще гірші сталися після однієї події. Ото тільки вкинуто його в цю півтемну кам'яну яму, ще не встиг він добре й розглянутись, а вже його звідусіль оточено. Роздивлялися на нього зацікавлені, розпитувалися, як звуть, звідки, за що потрапив сюди.

— За ніщо потрапив,—одказав Зінько.—Хтось убив чоловіка, а мене винного зроблено.

— Овва! А ти хіба його не вбивав?

— Якби я його вбивав, то не казав би, що не винен!—одмовив палко Зінько.

— Фю-фю!—засвистів чорний рештанти.—Кожен, братіку, перед слідствувателем каже, що він не винен, бо нікому не хочеться на Сибір мандрувати, а тут інша річ. Ми це діло добре знаємо, нас не одуриш.

— Я й не думаю вас дурити.

— От штукар!—казав той-таки рештанти із великою чорною бородою,—я аж двом сокирою голови розколів, та й то не ховаюся, а він одного придавив, та вже злякався. Ха-ха-ха!

Чорний ештанти зареготав, за ним іще дехто. Зінько сидів то червоний, то білий, як крейда. Він бачив, що не впевнить цих людей, що даремні будуть усі його слова: звикши сами брехати й ховатися із своїми ще не викритими злочинствами, вони й іншому не няли віри.

Зінько замовк, але всі ці люди стали тепер йому такі огидні!..

Він жив серед них тихо, ні з ким не сварився, та ні з ким і не ладнав. Що правда,—вони його не займали. Він з того був радий вельми, сидів собі в темному куточку та думав свої тяжкі думки... А рештанти жили своїм життям: гуляли в карти і часто за них лаялись, а то й бились, оповідали один одному про свої пригоди, добували десь тютюну й горілки і часом бували п'яні. Якось трапалося, що один рештанти програв другому півкварти. Добули її і постановили випити гуртом—усім тим, що гуляли того разу в карти. Серед них був і Онисько—той молоденький білявий хлопець з сірими очима, що задавив дитину. Випивши він дві чарки, трохи сп'янів і сидів похнюпившись, спустивши вниз руки.

— Чого розманіжився?—штовхнув його рештант, що сидів біля нього.—Ех, ти! пити не вмієш... Уже й п'яний!

— Я не п'яний...—озвався якимсь плачущим голосом парубок.

— Ну, а чого ж ти розквасив губи?

— Сумно...—відказав тим самим голосом парубок.

— Сумно! Ха-ха-ха!—зареготалися п'яні рештанти.—До мами схотів? Чуєш?

І вони почали його смикати, штовхати...

— Одчепіться!.. Душа моя не терпить... Ой, важко мені!.. Ой, тяжко!..

Він обхопив себе руками за голову і хитав нею, приказуючи:

— Ой, горечко ж мені!.. Ой, лишенько моє!.. Ой, що ж мені робити?.. А воно ж озивається!.. А воно ж озивається!..

— Що озивається, ти, рюмсало?

— Воно... невинне... А я ж його задавив... А я ж... Ой, боже!..

— Так нащо ж ти його давив, слинявий? Коли вже нарядили з дівкою дитину, так і нехай буде дитина, а то ще давити!—казав той палій, що підпалив село.

— Та хіба ж я хотів?.. Та я ж і не думав того робити... та я ж...—парубок уже плутав, хлипаючи.

— Та чом же ти її не взяв?—питав палій.

Парубок ще раз хлипнув, помовчав, а тоді відказав:

— Я б її й узяв... Коли ж вона наймичка та така вбога, що в них не хата, а хлів... а мій батько багатир на все село. Каже мені: „І в голову собі того не клади, щоб Химку сватати. Ніколи того не буде!“ А мій батько такий, що як що сказав, то так уже й є. Я й знав, що батько не дозволить сватати, а все ходив... усе ходив... бо так

і порива... Ну, а то раз я на баштані був... баштан стеріг... Прибігає вона до мене: „Ой, Ониську, прийшла по мене смерть!“—Чого ти?—„Утекла з дому, бо там мене вб'ють, як побачать“. А в неї батько такий лютий, що як розпалиться, то й чоловіка вб'є, а мачуха ще його піддрочує... Ну, там у курені й народилася дитинка... Взяла його Химка, положила до себе на коліна, загорнула в попередник. Лежить воно, пхикає, пищить з холоду, а ми над ним плачемо. Знаємо обоє, що не можна Химці з ним додому прийти. „Я,—каже вона,—піду в город“.—Як же ти підеш туди без паспорта? Та й хто ж тебе візьме з дитиною?—Як почала ж вона тужити, як почала!.. Так у мене так серце й крається!.. А далі як почала мене клясти!.. І жаль мені її, і вже чую, що й мене за серце вхопило.—Цить,—кажу,—не клени! Хіба мені самому легко?—А вона: „Та ти ж устав та й пішов, та взяв собі другу та й житимеш із нею вік свій у добрі та в щасті!.. А я ж піду попід тинню!.. Та мені ж через нього тільки з мосту та в воду!.. Та бодай би тобі сонце праведне не світило, як ти мене занастив!.. Я тебе просила, я тебе благала, щоб ти пожалів мене!.. А ти ж не послухав!.. Тепер бери його та роби з ним, що хочеш!..“ Та взяла тую дитинку та й положила мені на коліна, а сама все своє!.. Ухопило мене за серце, обняло мене огнем,—як ухоплю я ту дитину, як струсону нею:—Через тебе,—кажу,—прокляте, все це сталося!—Та й кинув його до неї знов... А воно... бідненьке... і не... не писнуло... і при-тихло... Сидимо, мовчимо вже, а воно лежить... І не ворухнеться... Химка до нього: „Ой, боже ж! дитина нежива!..“ Та тоді знов у плач!.. Це ж як я його струсонував, то й дух із нього витрусив. Сидимо над ним та тужимо... Тужили-тужили—трохи не до світу... а тоді... законали його... От так... От і все...

— Ну, а як же довідалися?

— Собаки вигребли та й витягли... Ой, боже мій!.. Боже мій... оце спати ляжу, а воно мов коло мене тут пищить... пищить!..

І парубок ізнову почав хлипати, а його великі сірі очі зайшлися сльозами. Рештанти всі притихли, не озивалися. Враз чорний гукнув сердито:

— Чорт батька зна що! Слухають того плаксія!.. Пищіть! Пищіть!.. Плюньте ви на нього!.. Допиваймо, що є!

І, покинувши парубка, взялися знову до горілки.

Але з того часу чорний і просвітку не давав Ониськові. Тільки зуздрів, що той сів собі в куточку або просто замовк, нічого не говорить, зараз починав:

— А що? Вже пищить? Га? Пищить?

У безщасного від того нагадування все обличчя якось бгалося, стискалося в один вираз страшної пекучої муки, сірі очі туманіли... А чорний, не зважаючи на те, знущався:

— Придави його дужче, щоб не пищало!

Онисько стискав зуби та аж вився з болю.

Дехто з рештантів іноді казав:

— Та ну бо, годі! Чого ти причепився до нього? Здебільшого ж не зважали на те. Чорного всі боялися.

Одного разу, підчас такого мордування, Зінько вже не стерпів більше. Він підійшов до чорного і промовив тремтячим голосом:

— Не кажи йому цього!

— А тобі яке діло? Ти що за пан?—визвірився той.

— Таке мені діло, що ти його мучиш. Отже, не муч!..

— Чи ба, який милостивий?—зареготався чорний.—Плювать мені на тебе! Хочу казати й казатиму!

— Ні, не казатимеш!..—Зінько почував, що голону в нього мов огнем обнімає.

то ж десяткою не відбудеш! А вчора знов: найкращий віл пропав! Такий викоханий, доморослий!.. Та ще хоч би як там пропав, ато задавився. Мабуть падлюшний Михайло так прив'язав його і не доглянув, що налигач якось обкрутнувся круг шиї, та й задавилася товаряка. І поповив він Михайла і прогнав його, грошей не віддавши, так хіба те pomoже? Михайлових грошей яких там дванадцять карбованців, а віл такий, що за його й п'ятдесят мало. Ну, проклятий наїд ідольський! Нема того, щоб хазяйського добра доглянути, а жерти або спати, так того їм подай!.. До цього торгу й пішки!..

У двір убіг наймит із батіжком.

— Ти чого це?—спитав Остап.

— Та біда, обламались!

— Туди к лихій годині! Де?

— В ярку.

— А бісового сина сини, прокляті роззяви! Ви мені всю снасть позанапацаєте, попереводите!— гримав Остап.

Це він послав до свого млина пшеницю, а вони, везучи додому борошно, та й обламались! Поки там наймит брав нове колесо, Остап сам пішов подивитися. Прийшов,—туди к нечистій матері! Мало, що обламались, а бісові лежні так позав'язували мішки з борошном, що як віз похилився набік, один мішок, скотившись, роз'язавсь і мірка або й більше пречистого та прегарного борошна пшеничного в калюжу пішла. Ну, й дав же він їм! А додому вернувся такий лихий та гнівний, що й не знать що робив би!

Тільки ввійшов у хату, аж Гаїнка лагодиться йти.

— Куди це?

— Додому.

— Не вигадуй! Зоставайся, бо вже тепер у нас житимеш.

Гаїнка, дивуючись, глянула на батька.

— Ну, чого вирячилась, як лисе теля на нові ворота? Уже твій Зінько не вернеться, то не будеш же там довіку жити, однак, же доведеться переходити до нас. Ну, так і зоставайся!

— Я не хочу!.. Прощайте!..

Вона пішла до дверей, але батько перейняв її, вхопивши за руку.

— Як то не хочеш, коли я тобі велю? Хіба я тобі не батько? Чого ти там сидітимеш? Покинь про свого дурня й гадку! Житимеш у нас, то кращого знайду.

— Ай, пустіть мене!..

— Та ти чуєш, що я тобі кажу? Зінькові твоєму вже амінь, на Сибір піде,—от що!

— І я... туди, де Зінько...

— Тю, дурна... Кажуть тобі: не витребенькуй, живи в нас!

Вона пручалась у нього в руках.

— Пустіть, тату!.. пустіть!

— Не пуцу!

— Пустіть!..—вона вже кричала.

— Не кричи й не пручайся!

— Остає! та що бо ти робиш? пусти її!—прохала мати.

— Одчепись, не в'язни!—гаркнув на неї Остап.— Я сам знаю, що роблю... А ти й не думай утікати, бо я тебе й за коси відтіля притягну.

— Ай!—скрикнула несамовито Гаїнка і рвонулася в нього з рук, але він таки її вдержав.

Двері з кімнати відчинилися, і висока постать з білим волоссям, з довгою білою бородою, стала на порозі. Дід Дорош зирнув по хаті. Гаїнка билася в руках у батька, а її мати, не сміючи нічого зробити, тільки хлипала.

— Ще це ти робиш?—понуро спитав дід у сина.

— Зоставляю цю дурну жити в нас, а вона тіка.

— Дідусю!—скрикнула Гаїнка,—рятуйте мене!..
Не хочу я тут!.. Розлучають мене з Зіньком..

— Пусти її!—так само понуро звелів Остапові дід.

— Не встрявайте, тату, не в своє діло, відкасніться ви від мене! Коли дають вам хліб, так їжте мовчки, а не...

Далі Остап уже не міг нічого вимовити. Дідова рука вхопила його за горло, стиснула й відштовхнула так, що він аж поточився, випустивши Гаїнку. Та миттю вискочила з хати.

Дід Дорош стояв увесь блідий, огнисті очі грізно блищали, руки, стиснуті в кулаки, трусилися.

— Ироде!—скрикнув до Остапа.—Не муч дитини!.. Не забувай, що я тобі батько! Запакували нещасного чоловіка в острог, а тепер іще й з жінкою розлучає!.. За грішми, за баришами нічого не бачите!.. Тільки гроші гарбати!.. Очі мої не хочуть на тебе дивитися! Саме в тебе здирство прокляте!.. Жери ж сам, глитай, тріскай!.. Я тобі не буду на перешкоді, піду від тебе, бо нема вже в мене мочи жити з тобою!.. Піду!.. Та тільки ж знай, що коли ти Гаїнку займеш або що проти Зінька коїтимеш, то от присягаюся тобі на цьому місці, що вернуся додому й вижену тебе, як пса, бо не забувай того, що я ще хазяїн і, коли схочу, то й у двір тебе сюди не пущу!..

Дід стояв ще яку мить, мов іще щось хотів сказати, але не сказав нічого, вхопив з кілка шапку і вийшов з хати. Вражений з несподіванки, Остап мовчав остовпілий. Ликера, прахилившись до стінки, тихо плакала.

А дід Дорош тимчасом уже йшов улицею. Гнів його помалу втихав, але роздратовані думки кувидилися в голові, вихоплюючись іноді словами.

Дід доходив уже до Зінькової хати. Перед двором спинився на хвилину.

— Іти, чи не йти? Як увійду, то вже не вернуся в свою хату... А вона ж таки мені рідна!.. І хазяйство ж, і все... та так і покинути?.. Та хто його зна, як іще й тут буде!.. Кажуть, що зять—не син, а коли вже тепер і діти такі, то...

Дідові стало жалко покидати тую хату, де він вік ізвікував, з старою своєю в злагоді стільки прожив, дітей повикохував; жалко стало того хазяйства, що він його своєю працею надбав... Та подумав про Остапа, про повсякчасну незлагоду... та й махнув рукою.

— Що бог дасть!.. Зінько й Гаїнка добрі діти... Хіба стара?.. Ну, та що бог дасть!..

Увійшов у хату. Гаїнка, як була вдягнена, лежала на полу, а стара Параска щось клопоталася коло неї.

— Здорові були!—промовив дід.

— Здорові!—одмовила Параска.—Ой, свату, що це з Гаїнкою зробилося? Прийшла та як упала, то й слова не промовить!..—бідкалася вона.

— Диво, що не промовить!—одказав дід.—Коли таке з нею батько виробляє!

І він розказав про всю подію.

— Оце лихо! Це такого ще й не чувано!—скрикнула Параска.—Де ж таки: від живого чоловіка силоміць жінку відлучати!

— От же й таке ще почули! Та дарма!.. Ти, внучко, не бійся! Поки я живий,—не займе вже тебе батько, не візьме з цієї хати.

Він підійшов до Гаїнки та й почав гладити її, як малу дитину, по плечах, по обличчю своїми старими поморщеними руками. Гаїнка підвелась, прихилилася до нього і відразу заридала вголос... Плакала вперше, відколи розлучилася з Зіньком...

Дід сів біля неї і дав їй плакати до схочу. Плакала довго, тоді помалу-малу почала затихати, вже тільки хлипала, тільки здригалася їй усе тіло.

— От і добре, що виплакалася!—казав дід, усе жалуючи її.—Як виплачешся, то воно полекшає. Сльоза змиває горе, меншає його після сльози,—от воно й лекшає людині. Плач, моя пташечко, плач скільки хочеш!..

І вона плакала, тільки вже тихим, спокійним плачем. А дід тимчасом говорив до старої Параски:

— А що, свахо, я вам казатиму... От ви спитайте мене, чого я до вас прийшов!

— Та чого б не прийшли, то ми раді вам,—одказувала Параска.—Скажете.

— Раді! Ще може й надокучу, то й у потилицю старого доведеться вибивати,—жартував дід, а Параска аж скрикнула.

— Оце ж таки, не дай, боже!.. Що це ви кажете?

— Оце, що чуєте!.. Бо я до вас прийшов не аби чого, а от чого: прийміть мене до себе в прийми!

— Як то—в прийми?—питала, не розуміючи, Параска.

— Та так, бачите: хазяїна у вас тепер нема, то поки прийде,—є у вас упале місце... так ви мене на те впале місце... Хоч не за хазяїна, так хоч за понихача... Он що!.. Бо, як правду сказати, то я вже там не виживу... Або самому від сина піти, або його вигнати, бо не можу я на все те дивитися... Ну, як мені на старості літах його вигонити та бешкет робити?.. Та він і не покається,—однаковий буде... То краще я втечу від лиха в тихший захисток... Ото ж, коли хочете, так нехай ця хата й буде мені захистком!.. Га? Чи, може, не туди, а он куди?

— Та, боже мій!.. та ми з дорогою душею!—зраділа Параска.

— А ти ж, Гаїнко, чому мовчиш, нічого не кажеш? Може, не хочеш діда в хату пустити?

— Дідусю... заставайтесь!..

— Ну й гаразд.. спасибі вам!.. Буду у вас жити... А як вернеться Зінько, то в нього проситимусь.

— Ой, дідусю! Чи вернеться?..

— Мабуть йому вже не вертатися!—додала мати, втираючи сльози.

— От і зарюмсали!.. От уже й не люблю!.. Ну, сказати, це—мале, дурне! а ми ж із вами, свахо, таки, спасибі богіві, пожили вже!.. Ні, тепер новий порядок щоб у нас у хаті завівся: щоб і думки тиві не було, що Зінько не вернеться! Воно викриється, хто це зробив,—шило в мішку не втаїться! Хоч не відразу, а таки неминуче виявиться! Та й сам Зінько хлопець моторний,—він знає обронитися.

І дід усе казав двом зажуреним жінкам усякі слова розваги й надії, надії хисткої, але тяжко жаданої змученими душами; розваги може непевної, але дорогої кожному засмученому серцеві. І вони впивалися тими словами,—любимими, як вода кринична погожа літнього пекучого дня чоловікові, згагою знеможеному...

Другого ж дня дід Дорош забрав дещо своє з рідної хати, попрощався з невісткою, з онуками—тільки з сином не схотів прощатися,—утер нишком сльозу з старих очей, та й оселився зовсім у Сивашів. З ним укупі оселилася там і надія,—невеличка, що-правда, та все ж вона давала спромогу дивитися трохи ясніше на світ, ніж дивилися бідолащні жінки досі.

Чутка про те, що дід Дорош од сина перейшов до внуки, швидко розкотилася по селу. Багато люди говорили, нарікаючи на Остапа, тільки своє товариство його боронило. Трохи через цей людський голос, трохи боячися батька, Остап уже більше не займав Гаїнки.

— Треба перечасувати,—думав,—а там після суду, то вже моя воля буде.

А Сиваші тимчасом жили собі тихо. Дід правив за господаря, давав усьому порядок; Карпо й Васюта завсігди з дорогою душею охочі були послухати, допомогти. Було б і добре, якби не було сумно.

Спершу, як пристав до них дід, і Гаїнці й матері стало не веселіше, але спокійніше трохи. Той упокій породила надія, а надію збудив своїми словами дід Дорош... Обидві жінки думали: „От уже скоро... От, може, завтра, позавтрьому вернеться Зінько“...—Ні завтра, ні позавтрьому він не вертався.—„Ну, то в неділю або в середу“...—Минала без нічого і неділя й середа... Бідолахи дожидалися, виглядали що-дня, і що-дня надія їх дурила, і що-дня вона пригасала, пригасала... І помалу-малу душа в матері окривалася старим безнадійним смутком, помалу-малу Гаїнка знов застигала, як крапля на морозі, знов робилася такою кам'яною, як і попереду. І знову минали покволом забарні похмурі ночі, похмурі безнадійні дні...

Так минула осінь понура, прийшла зима біла й холодна...

Була одна душа, що мучилася тяжко, безмірно,—то була душа Іванова Момотова.

І тіло його змарніло, зсохло,—ходив він марою. З братом ніколи не розмовляв, обминав його, коли де стрівався. Скільки разів він казав собі: „Піду, признаюсь!“ Та й зупинявся... Через що? І сам добре не знає. Якийсь страх перед тим признанням обминав його. Розумів, що скоро переступить цей поріг,—зараз тоді повинен зректися всіх надій, бо зруйнує все своє життя, перестане бути вільною людиною, зникне со світу і житиме тільки на те, щоб одбувати кару... і через те спинявся...

А муки де-далі гіршали.

І він зрозумів, що всі радощі цього життя, все,

що є в ньому гарного, ясного,—все не йому, все те належить невинним, самим невинним. А в нього на душі страшна й пекуча вага, і вона ззідає, вбиває йому душу. О, як би йому скинути ту вагу!..

Почував, що може скинути тільки одним—покутою.

Тепер уже не було в нього думок про те, що він зруйнує своє життя: зрозумів тепер, що він уже зруйнував його ще тоді, тієї ночі, як удвох із Панасом пішов до Грицька. Ніщо, навіть покута не зможе повернути йому занепащене... але жити так і далі була незмога...

І він зважився спокутувати.

Він зник із села. Він пішов у город...

Першого дня Різдва безмірне горе давило Гаїнку. Ніколи ще воно не було таке тяжке.

Покликали її до обіду,—не пішла. Не вийшла з своєї хати, лежала на ліжковій нерухома й мовчуща. Не хотіла озиватися навіть до діда й до матери. Померклими очима дивилась кудись і нічого не бачила. Ні, бачила... Там, десь, були білі стіни... по стінах портрети... малюнки... образи... рушники... вікна... шафа з книжками... Це було десь далеко-далеко, мов по той бік великої річки, мов за якоюсь скляною стіною... Звідти й голоси озивалися—дідів, материн... А тут коло неї, коло Гаїнки, не було нічого: ні хати, ні людей, ні голосу... Вона сама була, така сама, що навіть не розуміла, як можна бути не самій...

Нащо її займають, щось до неї кажуть? Вона ж од їх далеко і не буде вже близько ніколи... ніколи... ніколи...

Вона буде сама, все сама... сама вмиратиме, сама зникатиме, аж поки не стане й її, як не стало Зінька... був і не стало, і вже ніколи не буде... ніколи... ніколи...

І їй здається, мов уже починає душа її часточками зникати—розтає, розвіюється, як туман серед широких безмежних просторів, як біла хмарка серед блакитного неба: он розпливається шматочками... он розтає... он зникає... зникла...

А блакитне небо починає гаснути, тьмаритися... Помалу гасне, за ним гасне й зникає все: портрети на стінах... стіни... стіл... лави.. вся хата... Нічого нема, все розвіялось, зникло, потопло...

Тільки далеко-далеко щось плаче... От усе дужче й дужче, ближче й ближче... Ой, так тяжко тужить, що аж голосом голосить—співає.

Затихло... вже й не тужить... Нічого не видно, нічого не чути, все зникло...

І відразу щось мов зашуміло і тужіння озвалось знов—голосно...

Зірвалася з ліжка й стала серед хати. Вся тремтіла. Що це?

Дівчата колядують...

Небагато пожив, та й слави нажив;
Білим залізом двір обгородив,
Поставив ворота з щирого злата,
Помостив мости все чавунні,
Поставив стовпи все золотії,
Поклав же жердя все срібране,
Повішав коври все шовкові,
А сам поїхав на горду війну...

Ой, боже ж мій! Не на війну ж він поїхав, не на війну!.. А пішов він до темної темниці, як до сирої землі, як до глибокої ями!..

Як несамовита, вона кинулася через сіни в другу хату.

— Мамо!—скрикнула,—припиніть! Нехай цього не співають!..

Двері тихо відчинилися, і на порозі став чоловік у запорошеній снігом одежі, з невеличкою чорною бородою.

Скидаючи шапку, промовив тихо:

— Добрий вечір!

Здригнулися враз усі троє від того голосу, і дід, і мати, і Гаїнка, і замерли на одну мить, тільки на одну мить. А за мить Гаїнка кинулася до нього, припала до нього:

— Зіньку!..

А дівчата все співали:

Да вертає ж він з гордої війни:
Застукали мости все чавунні,
Завзяли стовпи все золотії,
Забряжчало жердя все срібране,
Замаяли коври все шовкові.
Що люди кажуть: королевич їде!..
Матінка каже: мій синок їде!..

Ні, вона не казала... Вона тільки ридала, припавши до нього так, як і Гаїнка, як і білий дід Дорош..

IV

Нові надії

Щасливий та веселий обід був у Сивашевій хаті того дня. Усі почували мов крила в себе за плечима. Гаїнка, як зоря, сяла, як квітка, розцвітала. Стара мати й не їла та все дивилася на сина, а дід Дорош, усміхаючись своїми молодими очима з-під білих кудлатих брів, казав:

— Штука! усі позбирались обідати, а ніхто не їсть, тільки ззираються одне з одним. Що це за мода така?

— Ат, дідусю!—казала Гаїнка і бралася за ложку, та зараз же забувала за неї, щебечучи до Зіньки. Учора вона вмирала, кам'яніла, а сьогодні аж променіло від неї життя, аж пашіло схудле личко, рум'яніючи, зірками висвічувалися темні очі, а з маленьких уст падало слово за словом, дзвенячи radoшами, сміхом..

Зараз по обіді почали приходити люди. Перший прибіг Васюта, за ним Карпо й Дмитро з жінками, тоді Михайло; з родичів були: Ликера,

Гаїнчина мати, дід Корній Грабенко та ще троє. В хаті стало повно, як у вулику.

Увіходячи, всі поздоровляли Зінька з щасливим поворотом.

Після всіх прийшов Савка.

— Де це ти був?—напався на нього Васюта.— Казав, що зараз прийду, а сам зачепився за пень та стояв увесь день, витрішки ловлячи.

— Та таки й стояв,—одказав Савка,—та дивився, як Панаса забираю.

— Як то забираю? куди? нащо?

— Набігли якісь поліцейські з города та й забрали, бо це він убив Грицька—з Іваном удвох... Так той сам пішов у город та й признався, а це й цього забрано...

Так он воно що!.. Брат—брата!..

Всі затихли на хвилину... Тоді загомоніли відразу. Це вже не жарти! Засварилися так, що і вбивати один одного почали. І все за тую землю. Яка то вона дорога людям стала! І як то досі ніхто не догадався, що це Панас? Воно таки на його і впадало, та здорово перебивалося тією брехнею про Зінька та про Івгу. Цьому люди поняли віри, то за Панасову сварку з братом і забулися. Що ж воно далі буде, коли й тепер уже таке через землю починається?

Як би ж то знати, що чинити! Зінько радив наймати в панів усією громадою землю, а згодом купувати її,—адже й банк на теє. А надто не попускати громадської землі в чужі руки.

Дід Корній Грабенко не згоджувався: не пустиш, коли з рук ірвуть! Он пересельську вирвали. Підмогоричив кого треба, та й амінь! Дбати, щоб горілки люди не пили? Ну, це вже Зінько аби що вигадує! Увесь світ п'є, а ми сами його переробимо! Та й не можна без горілки: упиватися не треба, а як закон велить на весіллі пити, то треба. Що? Зінько каже, що й весілля без горілки

можна? Ну, це вже дурниця, це вже він закон ламає!

Дем'ян, другий родич Зіньків, був не від того, щоб горілку пити кинути, так же однак не пособиться: заробітки малі, а всякому хатньому требові й краю нема,—хоч і не питимеш, то підеш до багатирів кланятися. Хіба що ото скидаться грішми, як Зінько радить, та завести таке товариство, щоб один одному пособляв,—це справді добре було б.

Одначе, Корній Грабенко і з тим не згоджувався. Та його не слухано, а слухано, як Зінько розказував про товариство заповоги, то він і пішов собі додому, а за ним іще двоє родичів. Порозходилися додому й жінки, бо треба було по хазяйству. Опріче чотирьох чоловіка товариства, зосталися тільки Михайло, Савка та Дем'ян. Ці трое пристали до гурту і навіть зараз же подали по п'ять карбованців у складку. Дід Дорош усе дослухався мовчки, а далі й собі озвався:

— Слухав я вас, слухав, та й думаю собі: люди хоч і молоді, а роблять до ладу. Йй-бо до вподоби мені! Та тільки не знаю: чи самих молодих у вас до гурту приймають, чи, може, й старих, га?

— Та як же! вже ж і старих!—загомоніли навкруги.—Ще й раді будемо, коли старі нам поради даватимуть.

— Поради!—всміхнувся дід.—Такі мудрі поробилися, що де вже нам, старим, радити!.. Ну, а одначе прийміть і мене до свого гурту!

— Та невже, діду? І ви пристаєте?—зрадив Зінько.—Оце так добре!

Усі дуже звеселилися, а Васюта гукав на всю хату:

— Восьмеро нас тепер, восьмеро!

— Було б дев'ятеро, якби бідолашний Грицько жив!—промовив Дмитро.

— Так!—сказав Зінько.—Ми його, нашого любого товариша, будемо повсякчас ізгадувати добрим словом у своїй громаді.

— Будемо! будемо!—відказало товариство.

Згадали тут і за дітей Грицькових. Вони зосталися без путящого догляду. Івга давно їх покинула,—пішла з своїм сином додому. Громада настановила над ними опікуном Панаса Момота. Він старшого хлопця віддав у найми, а тих двох забрала Грицькова сестра,—добра жінка, та в самій гурт дітей, та не гурт чого їсти; чоловік її гнівається, що чужих дітей набрала. А тепер, як Панаса взято, то й діти й худоба зосталися без опікуна. Треба подбати, щоб настановлено доброго чоловіка, та заломити сиротам. Надто ж, що Грицько їх товариш був. Урадили й наважились досягти, щоб у громаді опікуном настановлено або Зінька або кого іншого з їх товариства.

Тоді вже загомоніли про пересельську землю. Надумали списати нову жалобу просто вже до губернатора, а на ній попідписувати якомога більше людей—може це пособить.

— Тепер,—казав Савка,—багато пристане, бо вже всі побачили, куди Денисове товариство хилить. Тепер таких буде більше, що за нами обставатимуть.

Зараз же Зінько почав писати жалобу, вчитував написане, а кожен докидав, чого треба ще додати.

Наприкінці довго ще говорили знов таки ж про тую горілку і таки врадили, щоб ніхто з товариства не пив її і в себе в хаті не мав.

Порозходилися товариші вже пізно ввечері. Позад усіх лагодилися йти Васюта з Карпом.

— Ходім уже, Карпе, додому, або що,—казав Васюта,—бо ти мабуть дуже спати хочеш, увесь вечір мовчки сидів, надувшись, як сич.

Карпо справді весь час був дуже похмурий та мовчазний.

— Я не спати хочу,—відказав,—а невесело мені, що так воно робиться...

— Оттакі!—погукнув Васюта.—Тут треба радити, а він сумує. І Зінько прийшов, і товариства нашого побільшало.

— Це то добре, та от лихо: мала в нас сила дуже, нічого не вдіємо проти них.

— А я думаю так,—одказав Зінько,—що як переважимо їх за пересельську землю, то до нас тоді багато пристане.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть,—так саме похмуро не згоджувався Карпо.

— Ну, а що ж по-твоєму треба робити?—питав Васюта.

— Силу їх занепасти. У багатстві великому сила їх велика: розвіяти їх багатство за вітром,—не стане в них сили, тоді й нас нівечити не будуть.

— Оттакі! Як же ти його розвієш?—спитав Васюта.

Карпо помовчав трохи. Вони були тільки втрех, бо вже й дід Дорош пішов спати.

— Глядіть же, братчики, що я казатиму зараз, так щоб воно не йшло далі вух ваших,—промовив згодом.

— Та що це ти, Карпе, мудруєш сьогодні?—засміявся Зінько.—Ми ж уже на те всі пристали, що що в нас говориться, того ніхто щоб не знав.

— До того кажу це, що тільки двом вам звірюся, а більше й з товариства щоб не довідався ніхто.

— Ну, гаразд, гаразд,—кажи вже!

— Думав я, братчики, довго думами великими та й надумав: нема нам способу іншого, тільки цей один: попідпалювати всіх, то з димом розвіється і багатство їхнє.

— Карпе, що це ти? Схаменись!—скрикнув Зінько.

Карпо, не відповідаючи, сів біля столу і зіпер голову на велику свою кощаву руку. Втупивши очі в діл, сидів мовчки; дві зморшки глибокі виразно лягли впоперек нахилоного лоба.

Врешті, загомонів якимсь гострим неприхильним голосом, ще більше протягаючи слова, ніж звичайно:

— Чого б я мав схаменутися? По правді кажу вам: не мені схаменутися, а вам треба,—прийшов уже той час... І не занедбайте його, бо коли занедбаєте,—горе всім буде!.. Нема іншого способу на тих людей... Треба їх судити божим судом, бо суди людські на свою руч вони повертають. Хіба не бачать цього очі ваші? Грицько з ними по правді чинив,—вони вбили його; Зінько за правду став,—вони в неволю його завдали.

— Завдали, та не вдержали: і вийшов же!—відказав Зінько.

— Хвали бога, що Іван признався, а затявся б він,—може б і на Сибір ти помандрував у неволю довічню. Немає в них змилування. Нехай же їх божий суд, огонь судить, бо таких—не гріх зогнати й зо світу цього.

— Ні,—загомонів Зінько,—так не виходить. Та й що з того було б? Адже їх багатство не в самій хаті: є в них земля, є гроші в позиках та в банках,—згорить хата, то вони нову побудують та й знов почнуть хазяйнувати; а коли не вони, так їхні діти; не їхні діти, так інші... А ти ще й на Сибір підеш,—яке ж то добро?

— Ну, а що ж його чинити?—питався Карпо.

— Оте, що робимо. Свого права домагатися.

— Добре! Хай поки буде й так. Побачимо, що з цього буде.

Устав, попрощався й пішов, за ним Васюта.

Зінько бачив, що Карпо своїх думок не покинув, тільки змовк, бо товариші не пристають на те. Боявся трохи Зінько тих думок і не до впо-

Доби вони йому були. Спершу дивувався, як то така гарна людина, як от Карпо, та могла таке надумати. Був чоловік чесний дуже, правдивий, ніколи нікого й на макове зернятко не одурив, сам завжди робив по правді, як її розумів, і від людей того вимагав, а тепер он що вигадав! Так уже дуже роздратувала Карпа тая кривда людська! Ні, треба такі думки його припинити, бо з них саме лихо буде, а припиняться вони зараз—аби з оцією морокою, з оцією пересельською землею досягти свого. Тоді й Карпо побачить, що цим робом чинячи, можна досягти свого, а не тим, про який він каже.

І Зінько з усієї сили заходився яко-мога більше людей гуртувати до жалоби. Савка, справді, не помилявся, що тепер люди, побачивши лихо, дужче приставатимуть до неї. Не минуло й тижня, вже тая жалоба була в губернатора. Цього разу товариству пощастило. Губернатор давно вже гнівався за щось на того начальника і зараз же взяв до уваги жалобу з Диблів. Через те незабаром до Диблянської волости прийшов наказ: припинити справу з землею і відібрати її поки в Дениса.

Ця несподіванка так ударила Дениса з товариством, мов грім із неба ясного дня. Вони не сподівалися такої халепи, певні будучи, що вже переважили. Денис уже по всьому селу величався і вихвалявся, що „дав по морді свині“,— тоб-то Зінькові з товариством, а тепер он якої пинхви йому піднесено! Сором і в вічі людям глянути! Так було ніяково, що Денис не пішов у громаду, як вона зібралася незабаром після того. Трапилося, що саме в той день не було в громаді ще трьох із його товариства: Копаницю начальник несподівано викликав у город, Рябченко лежав хорий, а в Тонконоженка брат оддавав дочку, так Терешко, добре випивши на весіллі,

спав саме тоді п'яний. Через те й Зінькові прихильники насмілилися в громаді дужче, і як Васюта озвався за діти Грицькові, то й не вельми важко було зробити, що громада опекуном над ними настановила Зінька.

— А що, Карпе,—казав Васюта, ідучи з громади,—от же бачиш, що не все вони нам, а й ми їм можемо вкрутити хвоста. З землею облизня вже піймали, а й тепер знову тертого хрину піднесли їм такого, що довго в носі крутитиме. От побачиш, що й далі духопели від нас їстимуть, та таки й не дамо нам у кашу наплювати.

— Не хвались так, Васюто,—відповів своїм поважним голосом Карпо,—короткі бо очі людські, не видно їм кінця ділові.

— Тоб-то: кажи гоц, як перескочим? Та вже якось перескочимо! А як часом коли й увірвемось у рів, так видряпаємось. От же й тепер: зовсім уже „сідай на дно“ були, а тепер пішли наші вгору! Ой, хочеться мені посміятися з проклятих деріїв!

І Васюта таки й не втерпів: хоч із старих деріїв і не поглузував, так пішовши того вечора на вулицю, причепився знову до Микити Тонконоженка. Цьому недавнечко притичина трапилася. Останніми часами серед парубоцтва завелися карти: не то великі парубки, а й хлопці-підпарубочі такими картниками поробилися, що як де зійшлися, так зараз і гулять, звичайно на гроші. Микита, звісно, був у цій справі поперед усіх, і одного разу трапилось, що за вечір тридцять карбованців програв. Двадцять оддав, а десятки не стало. До батька не посмів іти, так добрав ключа до батькової скрині, де гроші були, а батько саме тоді сусіль у хату. Хоч і як потурав синові, але за це попобив дуже. Васюта зараз і вчепився за те. Побачивши на вулиці серед парубків та дівчат Микиту, гукнув:

— Агов, хлопці й дівчата! Слухайте лишень сюди! Буду віршу проказувати.

— Яку віршу? Хіба тепер святки чи що?

— Дарма, що не святки, а ви слухайте!

Розсівся на колоді, зіперся руками на коліна, втупив очі в землю та й почав вигадувати,—він був мистець на такі прикладки:

— Як був собі чоловік Трандита, та була в його сіра мужицька свита, а він каже: чорт батька зна, яка паскудна одежа: не можна хліба їсти лежа!..

— Ха-ха-ха!—зареготався дехто, зрозумівши, куди це Васюта ціляє. Догадався, мабуть, і сам Микита, та не виявляв того. Став навпроти Васюти, однією рукою підперся в боки, а другою держав цигарку, пихкаючи димом та раз-у-раз чвиркаючи через губу.

— Так не можна, каже, хліба їсти лежа... Якби мені хоч драна ганчірина, та з панського коліна, бо я сам уже здорово на пана закривився, як серед панів нажився: от будь я мужицький син, коли не чистив панський гній три годи й один!

— Ха-ха-ха!—знову розкотився регіт, а Васюта, мов то й не він чинив усе лихо, поважно проказував далі:

— Де б мені такої взяти ганчірини, щоб сіро-мужицької не вдягати свитини? Чи мені батькаматір продати, чи в них від скрині замки повідбивати, чи в карти навигравати?

Всі хлопці й дівчата глянули в той бік, де Микита, але Микити вже не будо: бачачи, куди воно йдеться,—покрився нишком та й утік.

— Микита втік, нема Микити!—загомніли.

— Утік? Хто втік?—питав Васюта, підводячи голову.

— Микита втік од твоєї вірші!

— Од моєї вірші? Хіба ж то про Микиту? То про Трандиту! А ви й не розібрали? Бодай же вас, який у вас курячий мозок! Так коли ви не

вмісте до ладу розбирати, то я не хочу далі й казати!..

Хоч і не казав далі, але як вертався сам додому, то почув, як йому біля вуха зашуміла каменя: хтось із-за тину добре швиргонув, та не добре впілив. А за тином щось затупотіло, втікаючи. Зрозумів, чия це ласка, і гукнув навздогінці, зупинившись:

— Та й дурний ти! Хіба ж так ціляють? Вернись, я тебе навчу, так і зуби визбираеш,—от щоб я здох!—визбираеш, як намистечко!..

Але Микита не вернувся.

Зінько зараз же заходився коло справи з Грицьковими дітьми. Пішов до Грицькової сестри,—та була рада збутися небожат, бо й своїх дітей копиця. Та й сиротам у неї не було добре, бо справді таки ніколи було їх доглянути. Вона порадила Зінькові замість себе одну далеку родичку Грицькову й свою. Зінько знав цю Килину. Діти й чоловік у неї померли, а брати—і свої, й чоловікові—позабирали у вдови і землю і хату, і всю худобу. Убога жінка ходила по наймах: жила то за няньку в панів, то ставала просто робітницею. Саме тепер їй виходив рік. Зінько вмовлявся з нею так, що вона житиме в Грицьковій хаті, доглядатиме діти, до роботи їх привчатиме, ходитиме коло городу й садка, а за те і сама тим харчитиметься, і до зросту тих дітей буде в хаті за хазяйку, ще й матиме невелику плату. Зінько знав, що Килина була людина путяща, працюювата й чесна і до дітей прихильна, то й не боявся дати їй до рук сиріт. Сама же Килина така була рада хоч трохи пожити господинею, а не найманою попихачкою, і силкувалася все робити так, щоб добре було. Зінько з Гаїнкою раз-у-раз навідувалися до Грицькової хати. Старшого хлопця Зінько лишив, щоб він уже добув строку в хазяїна, а потім мав узяти до себе, привчати до

хазяйства та й до книжки. Землю Грицькову Зінько до хлопцевого зросту наняв і із тих грошей мав одягати діти й платити Килині.

Хоч Рябченко з своїми полигачами й репетував, що Зінько нетямущий опекунства, тільки лиха накоїть, але тепер вони якось притихли, бо всім було видко, що зроблено гаразд. Ще й надто: побачивши громадяни, що Зінько так до ладу впорядкував цю справу, почали про нього озиватися дуже добрим словом: хто попередю лаяв або глузував з нього, тепер уже часом і хвалив. Не гудили вже й за те, що горілки не радить пити, хоч сами, звісно, пили.

Дома в Зінька було все гаразд. Дід Дорош так і лишився в нього жити. З дідом було добре, тільки з тестем ніяк: одколи Зінько вернувся з тюрми, він до нього і в хату не зазирнув. Зінько й собі дуже вразився, довідавшись про Остапові заміри розрізнити його з Гаїнкою. Спершу так обурився, що не думав до нього ніколи й озиватися. Та почала дуже теща намагатися, щоб помирити зятя з чоловіком, а Зінько поміркував собі, що таки він батько Гаїнці, і наважився не сваритися з ним зовсім, тільки не хотів до нього йти, думаючи, що Остап зрозуміє таки, як велико провинив перед дочкою й зятем, і якось тую провину направить. Одначе, Остапові й на думку не спадало становити себе винним перед дітьми, а що йому ніяково було стріватися з Зіньком, то обминав його, де міг. Коли часом і зустрінуться на вулиці, то до шапок торкнуться: „Здорові!“ — „Здорові!“ та й годі, вже й поспішаються швидче розійтися.

Так минав уже другий місяць, одколи Зінько повернувся з тюрми додому. З початку третього наспів і кінець справі про пересельську землю. Постанову громадську скасовано, землю зовсім забрано від Дениса. І Копаниця й Денис кинулись

були в город, щоб зарятувати справу, та нічого не могли зробити. Одним тільки їй повеселили їх: сказано, що касується тільки ця постанова громадська, а коли б громада знову таки продала Денисові землю та постанову до ладу написано, то тоді вже не скасують.

Довідавшись Денисове товариство про це, зараз зійшлося на пораду в Рябченка.

Тепер, маючи дорогу через свою пересельську землю, дибляни знову могли наймати землю в пана Добровольського, і не треба їм було їхати до неї тридцять верстов, обминаючи болото: це ж і припиняло їх, як земля в Дениса була. Таким робом усі заміри Рябченкового товариства гинули, і диблянська громада вихоплювалася їм із рук. Це вже їй видно було: Зінька слухають більше, ніж їх. Еге, кажуть, і вас можна збити! Ми, кажуть, цих старшину й старосту й писаря поскидаємо, — інших настановимо: Зінька та Карпа. А курс і старшині й старості кінчається цього року в-осени. Коли б їм пощастило справді своїх людей настановити, так це була б пропаша справа. Тоді що хотіли б, те з ними ті горлопани й робили б. Звісно, не так-то легко й скинути хоч би й Копаницю, — багато в нього сили і тут, і в городі, — ну, все ж, як то кажуть, береженого й бог береже.

Оттак, куди не глянь, а все треба тую землю вдержати в своїх руках. Та як? Громаду можна зібрати хоч і завтра, та що з того? Нема чого й думати, щоб вона тепер удруге продала землю. Надто, що дехто, приставши до Зінькової спілки, оплатився вже з своїми позичками перед заможнішими людьми. Тепер уже цих не так легко притиснути, а далі їх ще побільшав.

І визволила ж нечиста цього Зінька з острогу! Не велике було б лихо, коли б його замість Панааса запроторено, — в селі б тихо стало. І що

вже почав вигадувати, щоб горілки не пили, щоб могоричів не було. Так і поступитися цим! Хіба з тверезим що зробиш? От як налив його, так тоді вже й бери за шияку та й у ярмо. А то без могоричів!

— Істино розсобачується мужик за такими шибениками, як оцей Зінько!—казав Сучок.—Я,—плеще,—подать заплатив, одбутки всі поодбував, нікого не займаю, горілки не п'ю,—що ви зо мною зробите?—І верно, що ти з ним, паскудним, тагда йзделаеш? Одно слово: розуратство!

— Імено, імено правда!—потакував Копаниця.—Нікоторого тобі над ним слєствія нема. Ти його в холодну, а він тобі кричить: яке ти право маєш? Значить—покажи йому, де твоя законная основанія! А, сто чортів! Та якби в мене була полная законная основанія, так я б тебе, идиолового вишкварка, на дерть подрав би й свиням викинув би, а не то що в холодну, хамлетська ти морда!

— Законники поїшли—промовив Тонконоженко,—та праведники такі, що біда!

— А як на мов розсужденіє,—казав Сучок,—так провчить їх, падлецов! Щоб притихли!

— Та як же їх провчиш?—питав Копаниця.

— От, штука!.. Хіба ви цього не знаєте? Позвать його в волость: „Зачим это у тиб'я куриця дохлая проти двора на вулиці валяється?—Ні, не валяється.—Какти, марзавець, смеїш мені говорить, когда я сам видів? Начальство заприщаєть, санітар приказано, а ти що? Щоб нюхало начальство? Та ще й брехню начальству задайош!.. Марзавець ти!.. падлецъ!.. нигадай!..“—Ну, послі такого наставленія уже ж він не втерпить, щоб чого не сказать, грубе яке слово,—тоді його в зуби та на десятиників гукнуть та й усипать гарячих, не жаліючи.

— Невозможно!—крутнув головою Копаниця.—Одно, що не грублять: ти його хоч і вилай, то він каже:—Господин старшина, ви не лайтеся, бо я

на вас жалобу проізнесу;—а друге: хоч і зробиш, так він тоді таку тобі кутавасію з перцем підніме, що хуже буде, ніжелі за Дениса Пилиповича землю. Ні, це не йдють!

— А мені здається,—озвався Рябченко,—що Михайло Григорович таки правду каже: имено їх треба провчить. Хоч не всіх, так хоч самого Зінька. Тільки не так трохи треба заходжуваться.

— Ну, а як же?

— Нишком, щоб ніхто не бачив, та щоб і він не знав, хто його провчив. Щоб знав за що, та не знав хто. Так йому й сказати: оце тобі за те й за те, а хто каже—чорт його зна. Тоді йому жалітися ні на кого й ніяк, а боятися буде. Не до смерти його бити, не, а так—добре пополохати, щоб трохи полежав та почухався.

— А що ви думаєте? Воно й правда!—доводив Тонконоженко.—Поки ми їх не почнемо вчити, так нічого діла не буде. А як одного та другого провчимо,—тоді його страх возьметь,—нишком сидітима.

— І не висьма важна штука,—розказував Рябченко.—Це можна так ловко зробити, що моє поштеніє!.. Тільки щоб Григорій Павлович подозволив, бо без господина старшини тут ніяк нельзя.

— Хто його зна,—казав Копаниця,—це коли хочете непорядок і дайже буйство... Ну, та за-для такого діла,—засміявся він,—можна й манюсінькое буйство соченть.

— І чудесно!—задовольнився Рябченко.— За тиждень, за два і готова штука буде. Зінька по-ложимо, а сами-тимчасом у громаді крутнемо.

— Ну, тільки знаєш, Яхрем Семенович, ти тоже не висьма-очинь! А то щоб так не було, як із Панасом.

— Ото ж таки! Хіба я такий дурак, як Панас? Акуратно все так ізделаєм, що ну! І науку полу-чить, і живий останеться...

Товариство повеселішало. Чарка жвавіше заходила з рук до рук, наче і горілка в ній посолодшала. Довгенько ще випивали та закусували...

Проминуло з тиждень.

Одного разу Рябченко прийшов у свято до церкви, вистояв утреню, а тоді, не хотівши йти додому та знов приходити до служби (бо йому таки далеко було), zostався подождати в сторожці,—там звичайно дожидали люди, поки вдарять до служби. Та цього разу людей було мало: троє дядьків та Микита Тонконоженко. Сиділи та гомоніли гуртом, а далі так трапилось, що ті повиходили, а zostалися вдвох Рябченко з Микитою.

— От і добре,—подумав собі Рябченко,—хотів був до нього сам піти, та тут лучче буде побалакати: хай люди не знають, що від мене до нього стежка є.

І він загомонів до Микити:

— А що, Микито, не пощастило тобі Гаїнку зачепити,—вернувся таки Зінько.

— А штоб вон луснул!—сердито гарикнув Микита.

— Ну, а вже ж і жіночка була б тобі хороша! Одно слово—як лялечка!

Микита тільки плюнув зо злости.

— І все цей Зінько тобі на заваді стає,—правив своє Рябченко.—От тоді в тебе Івгу одбив.

— Падлець, одно слово!—вилаяв Микита.

— Все Васюту настренчує, шоб із тебе на вулиці знущався.

— Нигадай!—і Микита аж побілів із серця, згадавши віршу про Трандиту.

— Настоящий нигадай! І таке зловредне, що кожному шкоди наробить. Тепер таке почав, що як виграє справу, так ми всі хоч з торбами під віконню йди.

— Та ну?—здивувався Микита.—Нивжлі таке плохое дело?

— А ти ж думав як? Коли в Дениса однімуть землю, а мужики почнуть брати собі в Добровольського, так тоді, брат, наша земля, що в Горянського ми наняли,—вона їм без надобности. Ми тоді на льод сіли, бо нам нічим буде Горянському заплатити. А в контрахті тисяча рублів невстойки—он що! Поцінують тоді, брат, нас усіх та й тебе з батьком.

— Вот так штука!—аж ізлякався Микита.— Так через такого падлеця та нам усім пропадать?

— А що ж ти зробиш! Якби його чортяка ви-несла куди хоч на який місяць або два, так ми б могли собі раду дати і пересельську землю вдержати, а так—нема ходу: що ні почнемо, що ні зробимо,—він і переб'є, він і переб'є! Хоч би захворів, або що... то все якось би впорались... Ех, Микито, як я гляну на теперішніх парнів, так один пустяк та й годі! Якби я парубкував, так хіба б я попустив отак із себе сміятися якомусь там Зінькові, як він із тебе насміявся? І Гаїнку й Івгу... Ех!..

— Ну, а що б ви ізделали?—спитав, почервонівши, Микита.

— Хі, не знав би що! Зобрав би хороших парнів три-чотири душі та й дав би йому доброї матланки—от що!

— А що ж ви думаєте, що я етого не могу? Вот возьму та й ізделаю!

— Поки хвалько нахвалиться!

— Какой я вам хвалько! Вот возьму та й монументально ізделаю. Месяць буде чухаться—не вичухається,—такого гвощення дам!..

— Хто його зна... Звісно, була б це штука славна, і не самому тобі було б добре; поки Зінько вичухався б, то ми б у громаді по-своєму крутнули... А то поцінують нас...

— Будь я первой падлець, еслі не ізделаю!—скрикнув Микита.

— Та ти не гукай так: це, брат, тихенько треба робити,—припинив Рябченко та й почав нишком розказувати, як та що треба робити, щоб усе було добре.

На церкві бовкнув дзвін.

— О, вже й до служби,—сказав Рябченко, і обидва з Микитою перехристилися.— Треба йти... Тільки ж ти гляди, Микито! помімавш? Ні я тобі нічого не говорив, ні ти мені...

— Помімаю! Усьо буде в плипорцію і аджарим так, що мое вам поштеніє, що й зделаєте одольженіє.

— Та не забудь: по голові ані-ні-ні!... ніяк не можна!..

— Пускай голова йому остане, а ми нижче лупньом...

— Ходім же до церкви!..

V

Н а п а д

Приходила весна.

Сніг лежав уже по самих ярках та затінках, а то скрізь позбігав лепетливими дзюркотливими струмками. Серед пучечків торішньої трави де-не-де визирали вже блакитними оченятами проліски, але вся земля лежала ще чорна, дожидаючися, поки пресвітлеє сонце обніме її своїм палким промінням та й убере в пишні зеленоквітчасті м'які шати. Лежала ще півсонна і зідхала до неба теплими грудьми, і тее зідхання злітало вгору легенькою білястою парою. Пара линула вгору, збиралася там у хмари, і хмари тьмарили небо, затуляючи землі сонце. Так молода жінка, думаючи про розлуку з своїм подружжям, плаче гірко, і сльози застиляють їй світ, і вона не бачить, що той, кого вона так палко дожидає, що він уже вернувся, стоїть тут, біля неї—ще мить,

і він одним дужим рухом пригорне її до себе на груди, обійме її сяєвом свого сонячного погляду, і вони поєднаються в одному прекрасному, як мрія, поцілунку. Так земля відхала за сонцем і не знала, що за малу годину вона потопне в його золотих обіймах, і ті сльози-тумани розвіються, зникнуть од одного ясного променистого погляду.

А поки ще хмари темні, але теплі весняні хмари снували по небу. Землю приспала ніч. Не видко було місячка, спали й зірки, заступивши за хмару. Тихий упокій панував скрізь, той дужий і радісний упокій, що схиляється над землею перед новим весняним днем, повним сонячного сяєва, блискучих кольорів, співу, руху, могутньої праці...

Пішовши ще вдень у Чорновус, вертався тієї ночі Зінько по-темному додому. З вулиці повернув через Карпів город наниз, щоб швидче дійти, бо забарився. Ішов лукою звичайною стежкою по-під городами. Вже близько й провулок нагору. Увійшов у ті верби, що росли над криничкою. Там було ще темніше.

Щось зашелестіло, і враз перед Зіньком зачорніла чиясь висока постать.

— Хто це?—поспитався він, припинившись.

Здорова постать замахнула руками вгору, і Зінько почув, як щось тверде штовхнуло його болюче в груди так дуже, що він схитнувся. Але ту ж мить ударено його і в спину. Зінько скочив наперед і встиг ухопитися за коляку, що здоровий чоловік уже піднімав удруге. Вирвав коляку і вистрибнув набік.

— Не підходь!—крикнув, піднявши коляку вгору.

— Який страшний!—озвався глузливо чийсь голос, що здався Зінькові по знаку.—Оце тобі за жалоби губернаторові!

І троє з коляками кинулись на нього. Зінько

зачепив когось своєю, але його вдарили три враз, вибили йому з рук ломаку і почали бити його в груди, в спину, в боки, молотячи, як сніп ціпами.

— Рятуйте!—скрикнув Зінько і впав додолу непритомний...

Гаїнка того вечора довго дожидалася Зінька з Чорновуса.

— Мамо, чого це його досі нема?—питалася.

— Та, мабуть, дочко, zostався там ночувати, бачить, що ніч темна, йти погано,—ну й zostався.

— Ні, він казав, що сьогодні вернеться.

Та мати й дід певні було, що Зінько заночував у Чорновусі, і не турбуючись спали всю ніч. Гаїнка ж не могла заснути: лежала й прислухалася, чи не йде Зінько. Кілька разів їй чулася хода, вона схоплювалася, підбігала до вікна і дивилася у двір, у темряву. Ніхто не йшов. Одного разу вчулося навіть, що він уже ходить у дворі, щось робить. Вона вибігла, гукнула стиха,—не було нікого. Вернулася й лежала, все ловлячи вухом ту знайому їй ходу. Ніколи так не було, щоб Зінько сказав „вернусь“ і не вернувся. Тільки раз це було—як його до тюрми взято. А тепер?..

Німий страх дивився на неї великими, як темрява, очима, обнімав її холодними обіймами.

Вже світало, як її, знеможену, поборов на хвилину сон.

Ураз щось застукало в вікно, аж шибки задревніли. Гаїнка схопилася з ліжка і стала серед хати, не розуміючи зо сну, що це.

— Зінько!—враз подумала і кинулась у сіни відчинити. Відчинила, перед нею стояла сусідка Стручиха.

— Нещастя!—крикнула.

— Яке?—спиталася, вся похоловши, Гаїнка.

тобі ліки...—і він почав розказувати. Гаїнка мало що розібрала з його московської мови, тільки останні слова добре зрозуміла: щоб доглядала, а то вмре.

Як лікар виходив, дід Дорош із Васютою припинили його в сінях.

— Скажіть, пане,—спитав дід,—чи він буде жити, чи ні? По правді!

— Як вичухається, то буде,—відмовив лікар.

— Пане!—загомонів Васюта,—що хоче візьміть, тільки вигойте його!—і слюзи закапали йому з очей.

— Не рюмсай!.. Що ти йому—брат, чи родич який?

— Товариш...

— Так чого ж і киснеш? Я не бог!.. Понапиваються, поб'ються, а ти їх воскрешай!.. Дав же ліки... Як не стане,—знов приїдеш.

Лікар вийшов з сіней і скочив на бричку.

— Рушай!

Дзвоник задзеленчав.

Дід махнув рукою.

— Чорт зна що! Нічого з цього лікаря не буде.

— Чому ж не буде?—спитав Васюта.

— Ну, що вони тямлять, ці лікарі? Нічогосінько! От тільки до одного й голінні: як попадеться до них чоловік, то зараз йому руку або ногу відрізати, а то й зовсім требушити бідолаху... Хіба я не знаю, нащо йому Зінька в лікарню? Хотілося подивитися, як там усередині побито! Дав би чогось, що той би й сконав, а тоді б і покарубував. Різники та й годі!..

— Та постривайте ж, діду,—може ж цей іще й не такий?

— Усі вони однакові!..

Тимчасом Гаїнка сиділа біля хворого. Він лежав нерухомо, все заплющивши очі, хрипко дихаючи, не озиваючись. Іноді тільки прохав пошепки пити,

і Гаїнка подавала йому тремтячою рукою води. Підводила йому голову, він на хвилинку припадав смажними устами до кухля і знову лежав, як мертвий.

Приходили Карпо й Дмитро,—він не озвався до їх, та вони й не займали його...

Насунула ніч. Гаїнка все сиділа біля ліжка й дивилася на Зінька. При темрявому світлі від маленької лампочки його обличчя здавалося ще блідішим, ще мертвішим. І таким помертвілим був тепер Гаїнці весь світ. Він жив і озивався до неї тільки тоді, як жив і озивався Зінько.

Як же він лежав такий нерухомий, тоді і в Гаїнку вступала тая нерухомість. Мов усе тіло обважніє, застигне, не ворухнеться. І вкупі з тілом застигає, німіє душа і озивається тільки на Зіньків рух, на Зіньків голос.

В голові тільки одна думка: оті лікареві слова—доглядай, а то вмре.

Страшна була тюрма, як у ній сидів Зінько, але це страшніше. Коли б Зінько пішов навіть у Сибір, то він був би живий, і вона пішла б слідком за ним, вона жила б із ним. Тюрма вернула б іще їй Зінька, смерть не верне.

Доглядай, а то вмре! Вона доглядала. Пильнувала кожного його руху, дослухалася до кожного подиху... Він ще дихає, ворухить устами, живе... Живе й вона...

Так проминула ніч, проминув другий день. Увечері мати й дід хотіли положити її спати. Вона мовчки похитала головою і зосталася біля ліжка.

Сиділа знову всю ніч, не помічаючи нічого навкруги, тільки бачила Зінька, тільки прислухалася, як його палке дихання вихоплювалося з піводкритих уст.

А він спав і де-далі дихав рівніше, спокійніше. Удосвіта його дихання зробилося таке рівне й

тихе, що Гаїнци здалося, мов уже він перестав дихати... Нахилившись над ним, слухала довго...

Розвиднилось. Зінько поворухнувся, розплющив очі і вперше озвався голосніше:

— Гаїнко!..

Він звів руку і за шию прихилив її голову ближче до себе, промовивши:

— Моє серденько...

І враз Гаїнка скрикнула голосним плачем і вибігла з хати. Мати й дід Дорош злякалися й кинулися до Зінька, думаючи, що він уже вмер.

А Гаїнка вибігла в противну хату, впала перед образами і ридала так, що аж груди їй розривалися. Але почувала, що з тим плачем верталася до неї сила, оживала душа, як земля, морозом згнічена, від сонячного погляду оживає.

Він озвався!.. Він буде живий!.. Це вона знала і оживала сама...

Дід знайшов її й привів знову до Зінька...

Ввечері Гаїнка таки намагалася сидіти ніч, але й сама не помітила, як заснула, схилившись на лаву,—це була вже їй четверта ніч без сна.

Мати з дідом пильнували хворого...

Другого дня йому трохи полекшало, та тільки ж трохи. Минув тиждень,—Зінько все лежав. Тяжкі думки снувались у нього в хворій голові. Защо? Що він лихого зробив людям? Він тільки оступався за правду, а вони ганьбили його, в тюрму закинули і тепер трохи не вбили, здоров'я збавили. Чи то ж правда є на світі? Коли тепер таке, то далі ще гірше буде: і зовсім його вб'ють. Добуватиметься, досягатиме чогось, а смерть ураз все зруйнує... Та й чи добудеться чого? Коли в них така сила і нічого вони не страхаються робити. Ой, чи не краще воно буде не змагатися вже, облишити це все та, коли бог дасть йому здоров'я, тихо жити, нікого не займаючи, щоб і його не займано?

От і хазяйство. Тоді більше як три місяці згаяв, у тюрмі сидючи,—воно ж у господі не побільшало, а поменшало. А тепер? Хто його зна, доки ще він лежатиме. А надворі ж весна вже зеленіє, треба ж і сіяти й орати. Хто ж те все зробить? Будуть вони цього року без хліба сидіти!.

Як гарно, як добре було торік по весні, як іще нічого цього не починалося! Зінькові згадався той день, як він ішов торік полем на пасіку та озирав хліб високий та буйний, що хвилями котився поперед ним. І так мов запахло Зінькові тими пахощами польовими, мов повіяло на нього тим вітром теплим і потягло його в поле непереможною могутньою силою... Підвівся, хотів устати—і гострим болем пройняло йому груди,—упав назад, на подушку...

— Земленько моя рідна, ти ж неорана-невпорана лежиш! Та хто ж тебе зоре, хто ж тебе засіє, хто ж тебе житами-пшеницями покриє? Лежить твій робітник, як колода, рукою не рухне, ногою не ступить на тебе, моя земленько!.. Сиротою ти зостанешся недоглянутою, а ми без хліба святого...

І буйні сльози котилися в нього по обличчю...

Треба щось же йому думати,—так же неможна. Прохав діда, щоб той найняв наймита, удвох із наймитом хоч трохи впорали б землі. Дід казав: „Добре! добре!“, а наймита Зінько так таки й не бачив—от уже три дні, а все нема.

Увечері Зінькові так полекшало, що він уже сидів на ліжкові з закладеною за спину подушкою. На столі блимала лямпочка, а біля неї, з шитвом у руках, сиділа Гаїнка. Зінькові виразно було видко її схилене до роботи обличчя, поблідле за турботами та за безсонними ночами.

— Як ти змарніла, Гаїночко!—промовив Зінько.

— Мовчи рже! сам гарний!—відказувала вона жартом, удивляючись у знеможене Зінькове обличчя, що здавалось іще страшнішим у темні-

шому куточку.—Сам гарний: жовтий, як віск, а худий, як скіпка, ще й очі позатягало, а під ними мов хто чорним попідводив.

— Може ти?—шуткував Зінько.—Ти ж примазувала оце колись.

— От, не мала б чого робити!.. Он треба тобі сорочку к Великодню пошити, щоб ти не був такий сердитий, як вітер, що як йому мати дасть товсту сорочку, то він зараз розпустить губи та й почне з серця віяти, що аж дерева стогнуть... Стривай, он хтось іде!

В сінях справді щось тупало. Двері відчинилися, і в хату вступили Карпо та Васюта, а за ними дід Дорош.

— Здоров, брате! Ще не спиш? О, та ти вже сидиш! Пішли наші вгору, як той циган!—вигадував Васюта.

— Сиджу... Сідайте й ви!..

— Спасибі... Таки тобі полекшало, Зіньку?—питався Карпо.

— Полекшало...

— Дай, боже, щоб і встав швидко! Тоді зараз можна буде позивати тих, хто побив тебе.

Зінько махнув рукою:

— Про що думати!.. Хоч би одужати!.. Та й на кого я жалітимусь? Хіба я знаю, хто це зробив? Я ж нікого не пізнав.

— Повинен урядник ізнайти!.. А коли не знайде, то в город жалітися. Не можна ж так лиходіям безбожним попускати. Не послушали тоді слова мого, а істино воно було, кари на їх великої треба; хоч би й смерти завдати лютим, то й того вони заробили гріхами своїми.

— Годі бо, Карпе, облишмо це!—прохав Зінько. Йому було тяжко тепер про це говорити.

— І справді хай йому, Карпе!—сказав Васюта.—Говорімо краще, чого прийшли. Адже ми до тебе за ділом.

— Скажете.

— То видавай лиш нам зерно!

— Яке зерно? Нащо?

— Ото—нащо! А ще хазяїн! Щоб сіяти,—хіба ж нащо?

— Та де ж його сіяти?

— На твоїй ниві. Ми вчора та й сьогодні ще орали.

— Як то?

— Чи ти не знаєш, як орють? За чепіги руками та й гей-соб, мурий!.. Карпо та Дмитро, та з Савкою Михайло-помагайло, та оцей Васюта, що говорить тут, та оцей дідусь Дорош, що над ними командував, та заходилися орати та й виорали, а ти, пане господарю, добре тепер дбай та їм порядок давай—де та що сіяти!

Зінько похилив мовчки голову, і сльози забревіли в його на очах.

— Ну, от і похнюпився! Та ну бо, глянь веселенько та розкажи нам гарненько, що робити!

— Братки мої рідні, спасибі вам за велику ласку! Поки живий буду,—не забуду її!.. І вам і дідові.

— От гляньте ви на нього!—засміявся Васюта.—Наговорив сім мішків гречаної вовни, а все півтора людського, що й купи не держиться! Ти йому про діло, про зерно, а він тобі про ласку! Та нам не треба ніякої ласки, нам треба твого зерна.

— Ви, братчики, мов удруге мене на світ оце народжуєте!..—казав Зінько.—Бо тепер мені легше й на сонце дивитися за таким щирим приятельством.

— А як же ти еси думав собі?—загомонів Карпо.—Одно в нас товариство, одним дишемо духом, та чи покинемо ж товариша в притузі великій? Не треба було б і товариства ніякого, коли б ми в помочі не ставали один одному, про себе самих тільки дбаючи.

— Правду, Зіньку, хлопці кажуть!—озвався дід Дорош.—Отак і треба по-людському, а не то що дери з кого попадає без ніякого жалю! От-бо веселіше й жити на старість стає, таких добрих людей бачивши, як оці хлопці.

— Хлопці, та й хлопці!—гукнув Васюта.—Що це за напасть така, ще все на хлопців? Наче я дурно робив Зінькові, чи що? А ні же! Ось нехай лиш устане, а мене тимчасом поб'ють—бо вже вдруге каменякою хтось кидає,—то буде він робити на мене, аж крєкатиме! От побачите!.. Я його запряжу!..

Всі засміялись, а Васюта сидів поважно й щипав свого білявого вусика.

— Мої ж ви добрі!—казав Зінько з блискучими ще від сліз очима.—Якби ви знали!.. Ви мені й душу немов оживили!.. От присягаюся: поки віку мого, поти з вами!.. Будемо своє робити,—нехай і повбивають нас! Ми своїм не поступимося...

— Не поступимося ні ввік!—промовив Карпо міцним поважним голосом.

Стихли враз, тільки у всіх блищали очі, променіючи одним почуванням. А Гаїнка чула, як їй по-за спиною сипнуло морозом, і їй стало так дивно і так страшно.

Довго й Зінько не міг тієї ночі заснути. Думка думку наздоганяла. Найбільше на себе ремствував. Хіба ж не зогрішив він, думаючи облишити все, покинути всю справу! А товариство його так не покинуло! Себе жалчіше йому зробилося, а не правди. А забув праведних людей,—вони ж і муки терпіли, їх несвітським катуванням мордовано, на вогні палено... Його тільки побито, а вони вмирили, а своєю правдою не поступалися. Знали, що хоч сами помруть, так їх смерть інших до правди прихилить і таки направить людей куди треба... Де ж вона та й правда візьметься, коли кожен зрєкатиметься за неї обставати? І як це

він чудно думав жити, нікого не займаючи, щоб і його не займано! Хіба ж кривда чіпляється через те, що її займають? Вона сама хоче зайняти чоловіка, під себе його підгорнути, забрати собі його силу. Хоч як ховайся, як обминай її,—вона сама тебе знайде! Ні, не можна так прожити. Треба з нею змагатися, а там... а там—що бог дасть!..

VI

Ліки

Зінько наче й одужував, але вельми помалу. Кашляв і казав, що болять груди. Чапав іноді по хаті, більше то за стіни, то за комин держачися; вибирався на призьбу, сідав на сонечку... посидівши трохи, казав, що йому вже важко, і вертався на ліжку. Тяжко, помалу верталось здоров'я. Васюта їздив раз у Чорновус, привіз ще ліків, та вони щось мало пособляли. Сам лікар більше не заїздив.

Дідові Дорошеві лікар дуже не вподобався. І не через те, що був непривітний, от, як на дідову думку, то всі пани такі, що ніколи, по-людському, тихенько-лагідненько слова не скажуть, а все з криком та з гуком,—то це не дивина була, що й лікар такий. А оте дідові не вподобалося, що скільки він уже лічить Зінька, а полегкості ніякої нема. Де ж таки! Це так як одужувати, так без ліків швидче остербавш. Та як на дідову думку, то всі лікарі такі—ніякого з них добра нема, хоч би їх і зовсім не було. Нічого вони не тямлять, тільки людей псують. Дід пам'ятав, як його одного разу, ще замолоду, побито... Так тоді гоїв його Гарасим Савчук—ото був превеликий знахар! Зараз до ран ранника поприкладав, а пити дав такого зілля... ну й за тиждень він здоровий був,—от що! А то гоїть, гоїть от уже третій тиждень, а нічого помочи нема. Це так Зінько й до осени не вичунає.

Ге! Якби Гарасим Савчук живий був! Дід Дорош зараз пішов би до нього, попрохав би того зілля, дав би Зінькові, так уже давно б чоловік ходив та робив. Так же вмер Гарасим—от лихо! А тепер таких знахарів і не чути щось. Хто ж би тепер? Панасенко? Куди!.. Баба Мокрина? Де там їй!.. Далеко кущому до зайця! Та й Радько... Ні, нема такого!..

Хіба... От хіба глушківський Семенюк? Кажуть, добре знається на зіллях... Та таки дід і сам був одного разу в нього,—пособилося... Може в нього й те зілля є, що від побитого? Хіба піти до нього та попитатися? Догнав—не догнав, а побігти можна.

І все думав дід про глушківського Семенюка. Слухав, як Зінько кахикає, дивився, як він дубає по хаті, і бачив що неминуче коли не до Семенюка, то ще до якого, знаючішого знахаря вдаються.

Прийшла неділя. Дід сказав, що піде до родича, а сам махнув у Глушківку і вернувся геть пізно ввечері.

Другого дня викликав Гаїнку з Зінькової хати в противну і показав їй пляшку.

— Бачиш, унучко, це?

— А що ж то?

— Здоров'я твому Зінькові.

— Як то?

— Дякуй дідові! Бито колись і мене замолоду, та я не кволився стільки, як Зінько. Бо мене лічив не лікар нетямущий, а на всю округу знахар, Гарасим Савчук.

І дід оповів Гаїнці широко про Гарасима Савчука.

— Як дав мені зілля, як випив я раз та двічі, та тричі,—стрепенувся та й пішов.

— Так може ж вас не дуже побито було, дідусю?

— Знавш ти,—не дуже!.. Може ще й гірше, ніж Зінька!.. А якби мене такий паршивий лікар лічив, як його, то й мені б те було. Так я оце дививсь-дививсь на нього та тоді собі й думаю: добуду я й йому такого зілля. Та й добув!

— Де ж ви його добули?

— Де добув, то добув. У Семенюка. Не такий знаючий, як Гарасим, а таки тямущий чоловік. Тільки сказав йому, чого мені треба, так зараз:—знаю, каже, знаю! Цим я багато пособляю людям.—Я йому тоді про Гарасима: якби, кажу, такого зілля, як у Гарасима!—Так оце ж воно й є!—каже.—Я, каже,—від Гарасима цього й навчився.—Так оце й налив пляшечку.

— Зінько не буде цього пити, дідусю.

— Хіба я твого Зінька не знаю? Такий мудрий, що й знахарям не вірить. Знаю, що не питиме, а ми зробимо, що таки вип'є.

— Як же ви зробите?

— А так: ото Васюта як нові ліки від лікаря принесе, так ти йому їх не давай, а цих чарочку всип та й скажи, що це від лікаря, то він і вип'є.

— Ой, боюсь, дідусю!.. Як би шкоди не було!

— Яка там шкода буде? Ніякогісінької! Казав Семенюк; зразу одужувати почне. От сама побачиш! Як видужав Зінько та розкажемо йому, то ще й дякуватиме нам.

І дід усе впевняв Гаїнку, а вона все не зважувалася. Якби це вона хвора була, то зараз би хильнула та й край,—і не думала б! А Зінько... Він же їй завжди казав, що знахарські ліки дурниця: як же їх йому давати?

Але тоді й інші думки поняли їй голову. Добре ж, як воно й без того пособиться, а як же ні? Лікареві ліки не дуже пособляють... не самому Зінькові, а й так, як хто лічиться в лікаря, то мало помочи... Зінько, говорить, ніби це через те, що лікарі неприхильні до людей, то й роблять

так, аби швидче, а як би схотіли, то могли б дуже добре помагати. Ну, та коли ж не хочуть! Однак, нічого їй не буде. А вже як знахар, то пособить, а надто ці ліки: про їх уже їй дідусь знає, що помагають, на собі досвідчився. І мати кажуть. Звісно Зінько їх не схотів би... ну, а як йому не полекшає та він умре, то тоді як же? Чи не винна ж вона буде сама, не давши йому зілля, що здоров'я б йому вернуло?

І вона боязко, турботно придивлялася до Зінька,—як йому: чи лекшає? чи видужує? А він усе кволився, все нидів. Минав день, другий, третій—їйому не лекшало.

Четвертий день був дуже сонячний, веселий. І Зінько мов побадьорішав: сам, не держачись навіть, почалав по хаті і вийшов на призьбу. Гаїнка їй собі сіла біля нього.

Сонце весело сміялося з неба золотим сміхом. Біленькі хмарки пливли по блакитному морю, купаючися в теплому світлі. Деякі дерева, заснавши за довгу зиму, ще чорніли проти неба голим гіллям, але верба вже розбуркалася і скрізь простягала до сонця блідозелене листячко. По горбочках та по шпиліках густа трава їй собі піднімала маленькі головки вгору. Горобці на хаті їй по тинах цвірінкали так весело їй моторно, мов хотіли сказати, що їй вони знають, коли весна. З високого двору Сивашевого видко було півсела. По городах скрізь метушилася, порплилася жінота, вулицями їхали люди з боронами їй мішками зерна на возах. Зінько дивився на все те і їйому де-далі все ставало сумніше їй сумніше.

— Боже! все оживає, все робить, тільки я мов камінь лежу, ворухнутися не здолію!—промовив він гірко.

— Не журись, Зінечку!—розважала Гаїнка,—от скоро, скоро їй ти все робитимеш— і дома їй на полі... от побачиш!..

Вона його розважала, а в самої щеміло серце, а сама думала: чи правду ж вона каже?

— Дерева вже розпукуються,—казав Зінько, дивлячись на свій садок, а я ж цієї весни ні одного деревця не посаджу!

— В-осени посадиш, чи на ту весну,—не журись! Такий сад, Зінечку, посадимо, що як гай буде!.. А ти в ньому як сокіл будеш літати.

— Атож, літатиму!—промовив гірко Зінько, дивлячися, як, поблискуючи крилами проти сонця, лінули кудись у повітрі пташки—легенькі та вільні. І він додав думкою:—Оттак жити б хотілося, так вільно, легко!.. Полинати б, кинутись до діла!

Він поворухнувся, груди заболіли дужче.

Безмірна журба, туга за втраченою силою обняла його...

— Гаїнко! поможи мені в хату... не хочу я тут...

Вона пособила йому встати, увійти в хату, дійти до ліжка. Він ліг і заплющив очі. Чорні круги попід ними визначалися ще виразніше; обличчя зробилося таке бліде, мов уся кров його покинула. Спершу дихав важко, потім заспокоївся, дихання ставало все рівніше, тихше... ледве чути... І Гаїнці здалось, що вона вже його зовсім не чує, що вже смерть визирає з того блідого обличчя... що Зінько вже зовсім як мрець. Кинулась до нього, вхопила за руку:

— Зіньку!

Він іздрігнувся, розплющив очі.

— Що тобі, серце?

— Нічого, нічого... Це я так... Я тебе збудила... Спи, серденько!

— Ні, я не спатиму...

Але знов заплющив очі і знов лежав, як мрець.

— Ні, не пособить лікареве гоїння!—думала Гаїнка.—Треба послухатись діда, бо вже... страшно, страшно й здумати!..

І вона зважилася.

Того ж вечора Васюта привіз із Чорновуса ліки. Вона не внесла їх до Зінька в хату, а замість їх поставила туди дідову пляшку...

Одначе, не зважувалася довго. Раділа, що Зінько заснув звечора і не треба було йому давати ліки. Але як прокинувся і сказав дати, то мусила.

В неї так трусилися руки, як вона наливала зілля, що пляшка цокотіла об велику чарку. Налила і дуже довго затикала пляшку, аж Зінько попитав:

— Що це ти там робиш, що не даєш?

Тоді вона піднесла йому чарку, він підвівся, взяв і випив одразу. А її вхопив холодний страх і не помічала, що він оддає їй порожню чарку. Врешті взяла. Він ліг ізнову, заплющив очі і затих. Лежав тихо.

Їй потеплішало,—вона починала заспокоюватися. Одначе, не лягала спати й не гасила, а сиділа на ослоні біля нього. Він, здається, спав.

Враз він розплющив очі, підвівся, вхопився рукою за горло:

— Ой!.. дихати!.. давить!..

Гаїнка кинулась до нього:

— Зінечку! де давить? що?

— Горло... в грудях пече... Дай води!..

Вона подала йому кухоль з водою. Він випив трохи і впав на подушку. Вона стояла над ним і дивилася на нього широко розплющеними очима. Він лежав тихо кілька часу, а тоді знов ухопився за груди.

— Води!..

І відразу його скорчило всього так, що він ледве не впав з ліжка. Гаїнка вхопила його.

— Діду!.. мамо!.. рятуйте!..—крикнула несамовито.

Крик був такий страшний, що і дід і мати покидалися і вскочили в хату.

— Що це?

— Зінько...

Вони глянули,—Зінько лежав у неї на руках, і на блідих губах червоніла в нього кров.

— Зіньку! сину! що тобі?—питалася перелякана мати.

— Води!..

Йому подали води,—він пив жадібно. Тоді впав знесилений на подушки.

Та небагато перепочив. Нові корчі вхопили його, і він забився в матери на руках, і знову зачервоніла на губах кров. Дід кинувся до нього з водою. Почав затихати, припав устами до кухля.

— Ой, боже, що ж я наробила!—скрикнула Гаїнка несамовито і впала навколішки перед ліжком.—Ой, що ж я, проклята, наробила,—я ж тебе, Зінечку, отруїла!..

Його очі розплющилися, глянули на неї дивним поглядом.

— Що ти сказала?—ледве вимовив.

— Це ж я тобі не ліків дала, а знахаревого зілля!..

— Ти... знахарево... А я ж казав...—простогнав хворий.

— Я ж думала, що воно пособить... я ж не знала, що таке лихо... я ж...

— Діду—промовив Зінько,—або сами... або біжить до Васюти,—хай до лікаря... зараз...

Переляканий дід кинувся, ні слова не кажучи, з хати. Зінько лежав, заплющивши очі, і тяжко дихав. Гаїнка все стояла навколішках біля ліжка, притиснувши руки до грудей і дивилась перухомим поглядом на Зінька. Він мовчав довго. Врешті промовив!

— Мамо... нехай... вона піде... Ви сами зостаньтесь зо мною...

Гаїнка встала і вийшла з хати.

Вийшла в сіни, повернула в хижку і забилася там у найдальший куток. Сіла долі і сиділа так у темряві, обхопивши голову руками, прихиливши її до стіни.

Чула, що вмирає. Вмирає, бо він умирав і прогнав її від себе.

Знала, що заробила це.

Вороги вбивали,—не вбили, а вона вбила, вона своєю зрадною рукою подала йому смерть.

Знала, що нема й кари на таке лиходійство.

Душогубові-розбійникові є кара, а їй нема, бо ніхто того не зробив, як вона.

Знала, що їй уже нема нічого на світі, сама темрява.

І вмирала в темряві.

Не могла ворухнутися, не могла скрикнути, у неї не було вже сили, її тіло вже не жило, тільки душа жива боліла так...

О, як без міри, без краю!..

Ця ніч, ця темрява—вона гнітила їй душу, роздавлювала, знищувала, а душа все почувала, все боліла.

А там Зінько вмирає. І вона не сміє туди піти.

Хоч би кричати здужала!.. Нема голосу...

Дід вернувся від Васюти з поганою звісткою: саме як Васюта ще вдень був у Чорновусі, лікар побіг поштою на станцію, на машину: на три дні їхав у губерню, в город!

Помочи не було. Зінько вислухав це мовчки.

А дід, стоячи над ним, казав:

— Зіньку! сину! прости мене!.. Це я тебе напастив!.. Це я добув зілля в знахаря і Гаїнци звелів...

Говорив, хлипаючи, і весь трусився.

— І ви, діду!—тільки промовив Зінько, та й не сказав більше нічого.

Усю ніч мати з дідом були коло хворого. Раз-у-раз його корчило, пекла згага і він пив, силкуючись її залити.

Перед світом сказав:

— Ноги обважніли...

Мати торкнулася до ніг,—вони були холодні. Він зрозумів це з її погляду.

— Холодні, може? Це вже смерть іде.

— Синочку мій, не кажи так!—простогнала безщасна мати.

— А що ж, мамо, коли воно правда. Я сьогодні вмру.

В хаті настала тиша.

Темряве світло осявало бліде обличчя хворого і дві прибиті горем постаті коло його ліжка: мати сиділа, дід Дорош стояв, похилившись.

Мати й дід вийшли з хати, а трохи згодом туди ввійшла Гаїнка. Тихо спинилася біля порога.

— Гаїнко!.. іди!.. сядь отут... біля мене...

Вона підійшла покійрно і сіла на ліжкові.

— Дружинонько моя, поцілуй мене!—попрохав хворий.

Вона зірвалася, впала навколішки, обхопила йому ноги і почала цілувати їх мовчки.

— Встань, Гаїнко!..

Вона не вставала, а уста шепотіли, припадаючи до ніг:

— Ніженьки мої... слідочки ваші цілувала б, якби ви ходили!.. Не ходите!.. вбила!.. отруїла!..

— Сядь тут біля мене!.. поцілуй в уста!..

Нахилилася до нього, цілувала в уста, в очі, в руки...

— Не ти мене, дружинонько моя вірна, отруїла... Ти мені здоров'я хотіла, моя добра... Як я тебе покину?.. Така маленька... така полохлива... Та тебе люди заклують... Як я тебе покину?..

Він плакав.

Узяв її руки в свої, притулив їх до грудей та й затих, знеможений. Вона сиділа, не сміючи ворухнутися.

Відпочивши, озвався знову:

— Живи з матір'ю з дідом, не ходи до батька: там тебе занапастять... Нікому не кажи про знахареве зілля. Чуєш? Я тобі велю. І дідові й матері звелів... І сама забудь про це... Не думай!.. Мені, однак, умирати було,—довго не прожив би... Бай-дуже, коли трохи швидче... Тільки тебе жалко покидати... Іще жалко: не зробив... Ох!..

Затих знову.

У неї душа кричала від невітського болю, але ні одно слово не проходило крізь уста.

Уже розвиднілося зовсім, як круг Зінькового ліжка постали товариші.

— Підведіть мене!—промовив хворий.

Підвели, заложили за спину подушки. Він сів.

— Уже груди німіють... Час прийшов умирати... Як сидів у тюрмі,—заприсягся не покидати цього діла—за правду стояти. Короткий мій вік... Нехай моя присяга буде вашою!..

— Буде!.. буде, братіку наш, товаришу наш вірний!..

— Спасибі!.. Добувайтесь правди!.. Тяжко без світу!.. Де він?.. де він?..—питав хворий, уже блудячи словами.—Коли б хто показав!..

Затих на мить, опритомнів.

— Мати стара зостається в мене, дружина молода—з дідом нехай вони в цій хаті живуть... А ви їх догляньте, братіки!..

— Доглянемо!.. не турбуйсь тим!..

— Мамо! Спасибі тим рученькам, що мене носили-годували... Тим віжев'кам, що за мною ходили!.. Прощайте, мамо!..

Ридаючи припадала до нього мати.

— Гаїнко! дружино моя вірна, серденько моє дорогесеньке, раю мій любий!.. Прощай!..

Вона мовчки до нього припадала, не можучи вимовити слова.

Тоді прощався з дідом, з товаришами і кожному казав останнє привітання.

А вони питали:

— Кажи, брате,—може ще що звелиш?

— Нічого не звелю,—тільки не забудьте мого заповіту!..

— Не забудемо!..

Глянув по хаті.

— Одчиніть вікно!..

Відчинили.

— Хоч би сонце зійшло... Як темно!..

Сонце ще не сходило.

— Гаїнко!..

Кинулася до нього,—він прихилив її голову собі на груди...

— Ще не зійшло сонце?

— Скоро зійде,—відказав Карпо.

Стих на хвилину, тоді ворухнув устами:

— Прощав!..

Зідхнув тихо, не доказавши слова, голова йому похилилася вниз...

Рука впала з Гаїнчиної шиї...

У Чернігові, 1901 р.

З М І С Т

ЧАСТИНА ПЕРША

	Стор.
I. Чорна хмара	1
II. Зінько	13
III. На пасіці	23
IV. На вулиці	38
V. Зінькове товариство	45
VI. Громада	58

ЧАСТИНА ДРУГА

I. Гаїнка	71
II. Спокуса й праця	82
III. Ворожі заходи	96
IV. Зрадник та зрадниця	104
V. Брати	117
VI. Хто винен	126
VII. Своя воля	140

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I. Сумна хата	150
II. У тюрмі	167
III. Темні дні	183
IV. Нові надії	194
V. Напад	201
VI. Ліки	222

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ РОБІТНИЧЕ КООПЕР. ВИД-ВО ВУРПС

„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

ПРАВЛІННЯ—Харків, Палац Праці, пом. 126.

ТЕЛЕФОНИ—8-76, 44-04, 44-05, 9-88.

ЦЕНТРАЛЬНА КНИГАРНЯ ТА СКЛЕП—Харків, пл. Р. Люксембург.

Палац Праці. Телефон 52-05.

ДЕШЕВА ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА

Повісті та романи українських письменників, що друкується значними тиражами за приступною ціною.

ВИЙШЛО З ДРУКУ

Франко—*Voas constrictor*. З передмовою І. Лакизи.

Ціна 40 коп.

Нечуй-Левицький—Кайдашева сім'я. З передмовою

І. Лакизи. Ціна 45 коп.

ДРУКУЄТЬСЯ

М. Вовчок—Вибрані твори з передмовою І. Лакизи.

Ціна 45 коп.

Франко—Борислав сміється. З передмовою І. Лакизи.

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ

Нечуй-Левицький—Бурлачка.

Франко—Захар Беркут.

Нечуй-Левицький—Микола Джеря.

